

કર્તાની નોંધ

૧. ઘણાંખરાં લખાણ તારીખના જ ક્રમે છાપ્યાં છે, પણ એ બાબતમાં એકબે સ્થળે બૂલ થઇ ગઇ છે તે વાચકો જરૂર લાગે તો — ખટુ જરૂર તો છે નહિ — સુધારી લેશે.

૨. કોઇ ઠેકાણે એવું જણાશે કે લખનારના વિચારમાં પરસ્પર વિરોધ છે; આમ થવાનું ખરું કારણ એ હશે કે જુદેજુદી મનોવૃત્તિમાં ને જુદેજુદા વાતાવરણમાં લખાણ થએલું તેથી એવો ભાસ થાય. બાકી, પ્રત્યેક વૃત્તિવાતાવરણને પોતાને તો વફાદાર રહેવાનો લખનારનો યત્ન છે એ દેખાઇ આવવું જોઇએ.

૩. એનું બનવાનો એક વધુ ખુલાસો એ કે મથાળેની તારીખ, ટ્રેન કે સ્ટીમરમાંના દિવસની ને ત્યાંના બનાવો કે અનુભવોની હોય, પણ, અધૂરી ડાયરી આગળ ચત્રાવવાનું (કે, એ લખવાનું જ) ઘણા દિવસ બાદ ધરમાં બન્યું હોય; એટલે, નિરાળા પરિવેશનના નવા રંગે મૂળ વસ્તુ થોડીક તો રંગાય જ.

૪. ડાયરીમાંથી નકલ કરી હમણાં પ્રેસ-ટોપી તૈયાર કરતાં પણ થોડા સુધારા ઉમેરા વગેરે થયું છે. તેથી જ, આપણી બાપાએ ૧૯૩૨માં જ પહેલીવાર જાણ્યાં એ બે પદ — ‘સુન્નતાની હુકમ’ ને ‘જલતી નિશાની’ (પૃ. ૧૦૯) — ૧૯૩૧ના માર્ચની ડાયરીમાં દેખા દે છે. આવો કોઇ ખીજો દાખલો પણ શોધતાં જડે.

૫. આશરે અર્ધા ભાગનું લખાણ અહીં પહેલી વાર પ્રગટે છે. એવાને અનુક્રમણીમાં કુદીદાર બનાવ્યું છે.

૬. આશરે દસમા ભાગનું અધ્યપરસિક કે અરસિક લખાણ છૂટેછૂટે સ્થળે પેસી ગયું છે. આમ શાથી ? તેની પહેલાં-પછીની (જેવી

છે તેવી) રસમયતાને વહેવાની નીક એ જ રીતે બંધાઈ શકે ને પ્રવાહ એમ જ અખંડિત રહે તેવી દુર્દશા વસ્તુની હોવાથી.

૭. 'કૌમુદી' ફંડ માટેના આ બેમાંનો એકે પ્રવાસ સર્ગગપણે વર્ણવાયો નથી; કારણ, ટુંકા સમયમાં કરવાના સાંખ્યા પ્રવાસને નિયમિત ડાયરીકેશન સાથે અણખનાવ હોય છે.

૮. જોડણી થોડીક ઉલટીસુલટી માણુમ પડશે. કેટલાક મુદારાક્ષસો ને સક્ષસ્યાશો પણ અર્દ્ધોતર્દ્ધો લપકાને તમને ખીવડાવવાના જ. એ માતાં પરિણામ માટે કશું બદાનું બતાવવાનું નથી. એ બધું ચતાં ચર્ષ ગયું — જાં ને મૂક લખનારે જાંતે (અને તે, બદ્ધા પૂર્ણ જગૃતાવસ્થામાં) જોવા હોવા છતાં.

ભાવનગર

શ્રાવણી સાતમ ૧૯૮૬

અનુક્રમણી

વિભાગ પહેલો

કરાચીઅવાસ

કરાચીને પરે ...	...	...	...	...	...	3
* ચકલાની પાંખ પર ...	...	...	...	...	...	૨૪

વિભાગ બીજો

રંગૂનઅવાસ

બેરનકોલાનેઃ અવાસી...	...	...	...	...	...	૫૭
કલકત્તાનાં રમરણી ...	...	...	...	...	...	૭૫
રંગૂનનાં રમરણી ...	...	...	...	...	...	૮૭
* બ્રહ્મદેશ અને બ્રહ્મીચી ...	...	...	...	...	...	૧૦૨
* શ્વે ડેગોલ ...	...	...	...	...	...	૧૧૮
ફરીથી કલકત્તામાં : જળલપુર...	...	...	...	...	...	૧૩૦
* હુઆધાર અને બેડાપાટ ...	...	...	...	...	...	૧૪૨

કર્તાના બીજા ગ્રંથો

ભૂત કાળ ના

- ૧ પ્રભાતના રંગ (૧૯૨૭)
- ૨ એક ક્રાંતિકારની આત્મકથા : કોપોટકિનકૃત (૧૯૩૨)
- ૩ અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો : ખોસ્ટવિકકૃત (૧૯૩૨)

ભૂ વિષય ના

- ૪ આર્ય સંસ્કૃતિનું રેખાદર્શન-ભાગ ૧ (ઋગ્વેદકાલ)
- ૫ અહ્મરિપિ વસિષ્ઠ
- ૬ કવિ નર્મદાશંકર
- ૭ નવલરામ
- ૮ વાહ્મય અને વિવેચન (ત્રણ વ્યાખ્યાનો)
- ૯ સાહિત્યદર્શન
- ૧૦ પંદરમે વર્ષે (સાહિત્યચર્ચા ને સાહિત્યજીવનનાં લખાણો)
- ૧૧ અદારવીશ અવલોકનો
- ૧૨ મનનમાળા
- ૧૩ દષ્ટિપરિવર્તન - ૧ (ટોલ્સ્ટોયકૃત)
- ૧૪ રાજકીય ધ્યેયો અને લાવનાઓ (સી. ડી. બર્ન્સકૃત)
- ૧૫ વાસરિષ્ઠા
- ૧૬ નિર્બંધિકાઓ

આ પ્રવાસોના આદ્યપ્રેરક
ચંદુભાઈ, ડાહ્યારાય
અને
ધારેખાનને
સ્નેહપૂર્વક અર્પણ

ખુશ્કી અને તરી

અવાસકાયરીનાં થોડાં પાનાં

વિભાગ પહેલો

કેશચીપ્રવાસ

કરાચીને પંથે

તા. ૨૬ : ૩ : ૧૯૨૬

૧

ટેન્ટેક્સને દેવોનો શાપ હતો કે મીઠાં જળે ભરેલી નદી અહર્નિશ તેના
 મ કનેથી વહી જતી હોય, છતાં એ જ્યારે તૃપ્તાતુર બની પીવા માટે નદી-
 માંથી ખેંચે ભરે ત્યારે ખોળામાંનું પાણી કાંકરા બની જાય. આજે કરાચી
 જવાની સેકંડની ટિકીટ લઇને હું હિસાલબયો, ગામડિયાની જેમ એક કઝાક
 મહેલો, સ્ટેશને પહોંચ્યો ત્યારે પલ્લુ એવું થયું. સેકંડ કઝાસોનું એકેએક
 માનું ખાલી હતું, ને એકેએક આખું રીઝડ્ડ હતું ... ... હવે ?
 પાં તો સાથે આવેલ કારકુને ધ્યાન ખેંચ્યું કે વમારી ભૂલ થાય છે, પેસે
 સોદગર એકો છે તે સેકંડ રીઝડ્ડ નથી, કેમ કે તેની પર લેખલ નથી. કાર-
 કુનનું કહેવું સાચું છે કે કેમ એ જાણવા કપાના શરીરના પર નગર કરી.
 પાં લેખલ ન દેખાયું એટલે હું એ ખાનામાં ચઢ્યો, સામાન અંદર લેવરાવ્યો,

ને, વાંચવાની સગવડ માટે કાળી પાસથી અગવાળું આવે એવી બેઠક પર બિચો છોડી, ત્યાં નિરાંતે બેઠો. નિરાંત હતી, પણ ઉપરછલી. હજુ હું ડબ્બા બહાર હતો ત્યારની જ સોલજરની નજર, અણે મારા મોં પર એને અખૂટ વહાણ હોય તેમ, મોંને નિરખ્યા જ કરતી હતી. હવે હું અંદર બેઠો બાદ તો તે વધારે એકાગ્ર થઈ. આ કારણે, મનમાં તો જરા ય સ્વસ્થતા નહોતી. શા માટે તે એવી રીતે જોતો હશે ? હું જેવા કાળાની કાળી દાજરી એની ગોરપને ખૂંચતી હશે કે શું ? જો એમ હશે તો તો, દેહી છાપાંવાળા આપણું રાષ્ટ્રીય લોહી તપાવવા સારૂ થઈને, રેલવે-રણક્ષેત્ર પરના હિંદી-યુરોપી વિગ્રહના જે કિરસા કોધાળ મથાળાં સહિત અવારનવાર છાપે છે, તેવો જ એક અહીં પણ બની જવાનો. આ વિચાર આવતાં જ તેના સંકોહી શરીર અને મારા મુદામાશરીર વચ્ચેનો બેઠક મને અકળાવવા લાગ્યો. પણ ખીંછ જ પડે અકળામણુ માટે સરમ આવી. મારે વળી ખીંક શી ? ને, કાની ? હું જેવો અનેક જ જોતો છતનાર, અગવ્ય સાહસોનો ખેડનાર, આમ જોકે જોરાવર પરદેશીને દેખતાં જ ખીંચે, એ કેટલું હીલું ? એ જંગો તો, અલખત, કાગળ પર જ ખેલાયા હતા; અને એ સાદસ, આના-કાની કરતા પૈસાદારોનાં ખિરસાં કેતેહમંદીથી હલકાં કરાવવામાં સમાયલું હતું. પણ તેથી શું ? એ અનુલવોએ નૈતિક હિમ્મત તો મારામાં હીક-હીક કેળવી હતી. એટલે.એ દેવીનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આવાહન કરીને, મેં જરા મુસ્કેલીથી પણ સોલજરની આંખ સાથે આંખ મેળવી ... સમજાવ એ આંખોમાં સ્પષ્ટ તરવરતો હતો, જરા ભરાવદાર રતુંબડી મૂછો હેઠળથી સહેજ રિમત કરી, આસ્તેથી ને સ્થિર અવાજે હવે તે જોલ્યો : “ ધિસ કમ્પાટ-મેન્ટ ઇઝ રીઝબ્ડ, આઇ થિંક. ” વિ : “ એક્સક્યુઝ મી, બટ દ્રફ્ટ્સ નોટ. ધેર્સ નો લેખલ આઉટસાઇડ. ” સો : “ ઓ, ધેર વોઝ-ધેર વોઝ ” કરતો એ જીભો થયો ને ડબ્બા બહાર ગયો. બારીમાંથી મેં ડોકું બહાર કાઢી, એને જેવો નીચે વળતો ને જમીન પર પડી ગયેલું લેખલ ઉપાડતો જોયો કે ઘૂર્ત જ, તેના “ હીઅર ઇટિઝ ” ને પૂઠું સાંભળ્યા પણ વમર, “ એ ...

... આઈ'મ સોરી " કરતો'કને હું ઊભો થઇ ગયો, જિસ્તાને પાછો કે' ખાંધ્યાકથો નહિ પણ વોંટાળ્યો, અને સામાન લેવરાવી આવવાનું કારકુનને કહી, મારી હાથયેથી કાંડે લરાવી, ઉતાવળે ખાનામાંથી ઊતરી પડ્યો.

ઊતર્યા પછી પહેલું કામ એ કયું કે બાકીનાં બધાં લેખકને મારીધારીને ફરી એક વાર વાંચી આવ્યો—એવી આશાએ કે એકાદ બર્થ પણ ક્યાંદ ખાલી હોયતો તેમાં દસી જવાય. પણ આ છરટર સમયના સહેલાણી-ઓ એવા કાચા નહોતા કે એક પણ બર્થ, અગાઉથી રીઝર્વ નહિ કરાવનાર મારા સરખા પચ્છમશુદ્ધિ માટે ખાલી રહેવા દે. અને અગમશુદ્ધિ જનવામાં મને અડચણ એ નહીં હતી કે બર્થ રીઝર્વ કરાવવા આગસ્ટે દિવસે છેક નદી-પારથી (માઠીમાં પણ) રેશન ચૂગી આવવાની જરાબર તાકાત (તાવ તુત'નો જ આવી ગએલ તેથી) નહોતી, ને ખીન્ન તાકીદી કામોની પતાવટમાંથી પરવાર મળવો પણ અશક્ય હતો.

આ બધું છતાં, શુદ્ધિ કરતાં એ અત્યારે તો વધુ સગળ હચિયાર મારા હાથમાં મોજૂદ હતું; અને તે, મેં દા ... ખીને ડાગ્યા હાથમાં પકડી રાખેલી સેકંડ કક્લાસની ટિકીટ. રેલવે કંપનીએ એક વાર-પૈસા લઈને મને એ વેચી જ છે, તો મારે માટે—એક સેકંડ કક્લાસ પેસેન્જર માટે—ગમે તેમ કરી જમ્યા કરવા-મેળવવા એ જવાબદારી છે. આ વિચારે અત્યાર અગાઉના મહારાટને હળવો કર્યો. ચર્ડની ટિકીટ હોત તો મારા પગમાં હવે પ્રગટવા માંડેલ નવું જોર હું અતુલ્યત કે કેમ, તેની તો શંકા જ સમજવી. ધણું ખરાં ચર્ડકક્લાસિયાંની મનોદશા પણ ચર્ડ કક્લાસ જ હોય છે ને ? રેલવે-નોકરની સામું ગૌરવપૂર્વક જોઈને તેને કરી પૂછપરછ કરવાના રાગ પણ એમનામાંથી કેટલા થોડામાં હોય છે ? એવી માયકાંગલાઈ જોઈને રેલવે-વાળા પણ એમને વધારે જ તુચ્છકારે એમાં કે' નવાઈ ? ખીજ તરફ, આ લીલા ઠાઈ'ના કટકામાં એવું જાદુ બધું છે કે તમે ખાદી પહેરી હોય ને બધા વાતે—ચહેરેમહોરે ને તન્દુરસ્તીએ સુદાં—મુકલિસ દેખાતા હો છતાં, ધણી-ખરી વાર, પૈસા કલેક્ટરો ને ઇન્સ્પેક્ટરો બધા (ભલે, વખત પગ ઝોગોગો

આશાએ પણ,) તમારા તાબેદાર એવકો બની જ્યા હોંસીલા દેખાય છે.

ખાલી બર્થ નથી જ એમ લાગ્યું ત્યારે સામાન કારકુનને લગાવી, હું રેલ્વેસ્ટેશનને સામે છેડે, પોતાની બિગી મિજલસમાં મળેલા ને ગપાટા હાંકતા મારા ઉદારકો-રેલ્વેનોકરો-પાસે પહોંચ્યો; ને મારી દુર્દશા એમને નિવેદન કરી. એમના જવાબનો સાર એ હતો કે તેઓ પોતે તો માફ સંકટ ટાળવા અસમર્થ છે, પણ જે એક બીજો અમલદાર થોડી જ વારમાં મેકંડના ડબ્બાઓ પાસેની પુણ્યશ્રમિમાં અવતાર ધરવાનો છે, તેનું સરણુ મારે શોધવું.

પાછો હું હતો ત્યાં આવ્યો. આવીને, જે વાતોડિયા કારકુન સાથે હું બીજે વખતે અભ્યાસપૂર્વકની અત્યાધ્યાત્મિક વર્તુલું; તેને સમલગ દયામણે મોંએ ને રવરે જાહેર કર્યું કે મુશીબત ટળવાની આશા જ છે, ખાતરી-ખાતરી કાંઈ આપવું નથી.

પછી દસગાર મિનિટ વીતી ગઈ.

અંતે એક નીચો, અમલદારી તોરથી છેક બેનસીંગ, — ઉઘટો મારા જેવો નરમ ને નિષ્પ્રભાવ (અને છતાં પોતાના ગુણવેષ વડે જ જરા ગૌરવ-શીલ બની જતો) માણસ ત્યાં આવ્યો. ચાલતોચાલતો એ પૂરો મારા મુઠી પહોંચે તે પહેલાં જ મેં આગળ વધીને તેને આંતરે “ ઇઝ ઘેર નો એક્સપ્રેસેશન ઇન ધ સેકંડ ક્લાસ ? ” — “ સ્વેર ઇઝ. કમ હીઅર પ્લીઝ ” કહીને તે એક ડબ્બામાં ચઢ્યો, ને મને પણ તેમ કરવાની નિશાની કરી. “ બટ ” મેં તેને જૂલ કરતો બોલ, કૈંક તેની દયા પણ ખાઈ, કહ્યું “ ઇટ્સ રીઝર્વડ ” — “ યસ, બટ મેઈલી ફોર સ્ટીપિંગ, ફોર નાઇટ ટાઇમ. ”

પ્રવાસના શાસ્ત્રનું એ ઉપયોગી સૂત્ર હું તો આજે પહેલવહેલું શીખ્યો. શીખ્યો, ને એ શિક્ષણનો લાભ પણ પૂરેપૂરો ઉઠાવ્યો. જે બેઠક પર પેલા ટ્રાવેલિંગ કંકટરે (કે એ જે હોય તેણે) મને ગોઠવ્યો હતો, તેનો કામ્પેસરનો પણ આગમુ હકદાર હજી આવ્યો નહોતો, એટલે મેં બેઠકના અર્ધપોણા ભાગ પર બિસ્મા મિઝાવી દીધો, અને, જાણે કે વધારાના થોડા પૈસા

આપીને દિવસો અગાઉથી મારે માટે બેઠક મેં રોકાવી હોય તેમ આસાની-થી, નર્થિત હોવે, પગ લંબાવી તેના પર પડ્યો.

થોડી વાર થઇ ત્યાં એક બેઠા ઘાટના, સ્લેટરંગી, દેશી પોપાકવાળા આધેડ ગૃહસ્થે આવીને બહારના ચરીચા પરના લેખરૂને તપાસવા માંડ્યું. બરાબર તપાસીને તેઓ અંદર ચઢ્યા, બેઠકના નંબર વાંચ્યા, મારી બેઠક-વાળા નંબર ધારીને બે વાર બેઠો, પછી મને પડેને એક જ વાર પણ ખૂબ ધારીને બેઠો, અને મારા ચરણરજ સેવક હોય તેમ, મુંગામુંગા મારા પગ પડખેની ખાલી જગ્યામાં બેઠા. આ બધો વખત હું તો બારી બહારની પ્લેટફોર્મલીક્ષામાં મશગુલ હોઉં તેમ ત્યાં જ બેઠો કરતો હતો. ગૃહસ્થે ધાયું હોત તો મારા ઢોંગનું આવરણ ઉતરડી શકત, લંબાવેલા પગને ટુંકા કરાવી શકત, ને મને ત્યાંથી ઉઠાડવાનાં પગલાં પણ કદાચ ભરત. પણ, કાં તો (પાછળથી જણાયું તેમ) પોતે ફક્ત પાંચળુપુર સુધી જવાના હતા તેથી, કાં તો મારા દર્દી જેવા દેખાવથી ધ્યાભાવે પ્રેરાઈને, ગમે તે કારણે, પણ એમણે એ પોતાની હકસરની બેઠકને સુવાંગ કરી લેવા, કે તેની પર વધુ જગ્યા મેળવવા, કશી દિલ્લચાસ કરી નહિ. આવા સદ્ગૃહસ્થો મને પ્રવાસ દરમિયાન ઘણા મળે એવી પ્રાર્થના મેં પ્રભુને કરી.

૨

વીસેક મિનિટ બાદ ટ્રેન બિપડી. ઉપડ્યા પછી મેં સામી બેઠકના બેસાડ-ઓને નિરખી લીધા. તેમાંના બે સિધી હતા; એક પશ્ચિમરંગી, જંગલો, ને હવેરાટિયો, ઉત્પાતિયો; બીજો કોટપાટલૂતવાળો જ, પણ નમ્ર અને શાંત. એ બેની વચ્ચે કોઇક ચીજો હતો તેની જાતલાત કે બરાબર પરખાઇ નહિ. ટ્રેન આસ્વા પછી ને ઘણી વાર થઇ ગઇ તો પણ અમે પાંચેપાંચ, સાચા સેકંડકલાસીઓને છાએ તેમ, અમારી અંગત બટુકડી દુનિયાઓમાં વિહર્યા. અમારા વેશ એકેકથી જુદા હતા, તેવી રીતે દેશ પણ દરેકનો જુદો હોય તેમ, ન પૂરું અમે એક બીજાની સામે બેઠું, કે ન વાત કરી. ક્યું તે માત્ર એટલું કે બે જણે છાપાં વાંચ્યાં, બીજા બેએ આતુરતાહીન આંખે બારી

બહાર જોઈ રાખ્યું, ને પાંચમાએ ડોકું છાતી પર નાંખી દઈ, જોડાજોડા જ
ઝૂકવા માંડ્યું. અમે પાંચે એ ઘડીએ તો જાણે સ્વપ્નેમી એટલા જ સમાજ-
દ્રેષી હતા. પાપણી પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિનો એ એક વધુ દુષ્પ્રતાપ !

પણ ઘડીક પછી સાબરમતી આવી ત્યારે તો એ સંસ્કૃતિને વખાણવાનું
મન થાય તેવું કેંક નજરે પડ્યું. એમ નહિ કે સાબરમતી પશ્ચિમની એક
ઉત્તમ કૃતિ છે, અને એવી સેષે આપણે તેને આયાત કરી હોય તેમ
એને જોઈ આનંદવાની આપણી ફરજ છે. એમ તો નહિ. પણ એ નદી
પર નવો પુલ બંધાતો (કે પછી જૂનો સમારતો) હતો. તેને અંગે મોટાં
મોટાં શ્રેણી ને મશિનરી તેના પટમાં વેરાવણાં હતાં, અને એકબે ગોરા કે
અધગોરાઓની ટ્રેરણા પીતાપીતા ઘણા કાળાઓ ત્યાં અવાંચીત ઇજનેરી
વિદ્યાનો નાનો સરખો ચમત્કાર બતાવી રહ્યા હતા. આપું દરમિયાન
જ્યારે દેખાય ત્યારે આશ્ચર્યનંધ બનવાનો દરેક હિંદીનો જે પરમ ધર્મ, તે
મેં પણ આ પ્રસંગે બળવી, પુલ અને તેના ઉદ્ધારકોને માનસિક પ્રણામ
કર્ધાં. પણ આ એક જ પ્રસંગે શા માટે ? જેટલીજેટલી વાર હું પુષ્કો
કે રેલવે, આગબોટ, કે મિલો ને બીજાં જંગી કારખાનાં જોઈ હું, તેટલી
બંધીયે વાર દલપતધુગના આપણા દાદાઓ કરતાં પણ વધારે અંગ્રેજીનુરુક્ત
બનીને, હું એ પ્રંજને ક્રાટિકોટિ પ્રણામો કરું છું, સાથેસાથે વિમાનું પણ
છું કે એ પરગણુઓના હાથમાં આ પુરાણિયો દેશ ન પડ્યો હોત, તો એનું
બિચારાનું યાત શું ?

‘ પુરાણિયો દેશ ’ ! એ પદ કામજો માંડતાં જ મને વેદપુરાણોમાં
પ્રસિદ્ધ એવાં બે નામો—અને આ પ્રસંગે તો ખાસ—સાંભરે છે : વિશ્વામિત્ર
અને ભગીરથ. એમાંના પહેલાએ શતદ્રુ પર કોઈ પ્રાચીનતમ ગંગાવર પુલ
બાંધેલો; અને બીજાએ કદાચ પૃથ્વી જેટલા જ જૂના ગંગાપ્રવાહની નહેરો
રચી, તેનાં કેંકે અહ્ભુત બાંધકામ હાથ ધરી પાર પાડેલાં. એ બનેલી
હકીકતોને પાછળથી દ્રષ્ટા કે પુરાણકારે ગમે તે કારણે માનવાતીત રૂપ
આપ્યું—એકે કહ્યું, ઋષિના મંત્રગજે કે સ્તુતિએ નદીજળને ખસવાની ફરજ

પાડી; ખીગ્તએ કહ્યું, રાબના તપોબળે મહાદેવમદદથી ગંગાવતરણ સ્વર્ગ-
માંથી કરાવી આ પાપિની પૃથ્વીને પવિત્ર કરી દીધી,—એ બધી જુદી વાત.
પણ ખરી રીતે તો એ બંને પણ મહાન ઇશ્વરો નહોતા ? — જગતના
સૌથી જૂના ઇશ્વરો, ને વળી પોતાના સમયના તો કદાચ સર્વશ્રેષ્ઠ ? તો
પછી આજનો દિંદી પણ તક મળતાં, કે પરાણે એ મેળવીને પણ, શા માટે
જુદીજુદી અર્ચાઓનું પ્રચલિત વિદ્યાઓનો પારંગત ને નવીઓનો શોધક
ન બની શકે ? અથવા, એ બંનેવા માંડ્યો પણ છે એના પુરાવામાં બોઝ
ને રાખ, કે મેઘનાદ સદા કે રામન ને રામાનુજમ જેવાના નામોઆર જ
બસ નથી ? માત્ર, એ પાંચ છે તેવા પંદર થાય, ને કોઈક દહાડો પંદરના
પંદરસો થાય, ત્યાં લગી તો આવા વિષયોમાં પાશ્ચાત્યોની આંધળી ઉપેક્ષા
કરવી આપણને નહિ પાત્રવે, એવી સમજ હમણાં આપણામાં છે નહિ, કે
નજેવી છે, તે હવે લગવી પ્રસરવી ને સ્થિર થવી જોઈશે.

૩

વચ્ચે કાલોલ ને એવાં થોડાં રેલ્વેના પછી મહેસાણા આવ્યું. (આ
કાલોલ કે કાલોલ ? ને, આવું જ એક નામ પંચમહાલ જિલ્લાની ભૂગોળ
જણતાં જોએલું, તેનો ઉચ્ચાર શું થાય ?) ટ્રેન ઉભી રહ્યાને થોડી વાર
થઈ, ત્યાં હાળા હાથ તરફના પાટા પરની ટ્રેનમાંથી માઈ નામસંબોધન,
અને, “ કેમ છે હવે ? ઉપચાર કે કરાચી ? ” એ સવાલો સંભળાયા.
પાટણથી પાછા ફરતા એ મારા મિત્ર ગ—હતા. એમની બેગા પરિચિત
સજ્જન દ—પણ હશે એમ લાગ્યું. એ બેઠોનો આમણી આત્મા મને
સેકંડમાં જોઈને અકળાઈ ગયો હશે, “ આ ‘ બેખધારી ’ વળી સેકંડ-
કલાસના શાખ શું જોઈને કરતો હશે ? ” એવું કૈંક બંનેએ પોતાનાં
મનને બંને માંભામાં જ પૂછ્યું હશે, એમ, ગ—પાછળથી મારી પાસે
આવીને કેટલીક વાત કરી ગયા, તે પરથી સમજાયું. ખુલાસામાં એમણે જ
મારી તાજેતરની માંદગી—ને ચિંધી હશે એવું પણ સમજાયું. અને મુખ્ય
કારણ એ જ હતું, તેથી મેં પણ વાત લંબાવી નહિ.

આ ઉત્તર-ગુજરાતી રોશનોને ધુમ્મટ શા માટે ચઢાવ્યા હશે ? રોશનો મંદિરો જેટલાં જ પવિત્ર હોવાં જોઈએ એમ મુશ્કેલી ? કે, ગાંધીજીની વ્યાખ્યા પ્રમાણે, આપણાં કેટલાંક મંદિરો જેમ કુટુંબખાનાં છે, તેમ કેટલાંક રોશનો અનેક રીતે જીવનખાનાં છે—એ, ખેડ વચ્ચેનું અમુક તરેહનું સામ્ય દર્શાવવા ? કોણ જાણે ... .. અને ધુમ્મટને ક્ષાયિ-દલેખે સ્વીકાર્યો હોય તો પણ આવા ખેડોળ ને મેક્ષા ધુમ્મટથી કલાસિદ્ધિ થતી નથી એ તો ચોક્કસ. રોશનોમાં કલાસૌંદર્ય આણતાં તો આપણા કરતાં ફ્રેન્ચોને વધારે આવડે છે. ઉદા-હરણ: એમનું 'સેંટ ચાર્લ્સ'નું ભવ્ય રોશન, જેની પોસ્ટકાર્ડ—છબિ થોડા દિવસ પર જોવામાં આવી હતી; અને જે ખરેખર કલાકૃતિ હોવાનું એક નજરે જોનારનો પત્ર સાક્ષી પૂરે છે. એવું રોશન જાંધવાનું તો આપણે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી, પ્રજામાં તવંજરી ને કલાપ્રેમ પૂરતા પ્રમાણમાં પથરાયા પછી, કેટલેક દસકે વિચારી શકીએ તો સફળાગ્ય. હા, અત્યારે (મેં જોએલાંમાં) બેરીખંદરને (જલે પરદેશી, પણ) કલાનેા અમુક રીતનેા નમૂનો કહી શકાય. પણ તેની એવીએવી કલા થે, મુખ્યત્વે તો તેની છબિઓમાં જ દેખાય છે. પ્રત્યક્ષ રોશન તો એટલું ધૂળ ખાધ ગયું ને કાળાશ પર ચઢી ગયું છે કે તેના સ્થાપત્યશુષ્ક કરતાં માસિન્યશુષ્ક વધારે જલદી નજરે પડે.

સિદ્ધપુર આવ્યું એટલે આઠ વરસ પરની તેની મુલાકાત સાંભરી. જેમાં ધુંટીયે પૂરી ખૂડે નહિ એવી છીછરી સરસ્વતી; જેમાં ધુંટી ખાસ્સી આખી ને આખી દટાવા માંડે એવા રેતાળ ધૂડિયા રસ્તા; મહાન ઐતિહાસિક ખંડેર-ને શોભતી રીતે ગામ બહાર નહિ, પણ શેરીમાં જ, અનેક ધરોની વચ્ચે અને મસીદને અડકીને છતાં તેનાથી ઉંચો જ ઊભેલો, કોઈ સ્વામિમાની ને ધાયલ, ધાયલ છતાં જાણે હજુ ૫ ઝૂંઝવા ઉત્સુક એવા વરિન્દ્ર સરખો રદ-માળ; શ્રાદ્ધ સારવાનો સહેર બહારનો ગદો કુંડ ને ત્યાં લગી ચૈત્રને તડકે

તપતો અમારો કાફલો જાણે તે અનુભવઃ આ સ્મરણોના દેશમાં આંખો મીંચી લોટતો હતો ત્યાં પાલણપુર આવ્યું એટલે મારા પેલા પરોપકારી મિત્રે ઉતરવાની તૈયારી કરી ને ટ્રેન ઉભી એટલે (અમારી વચ્ચે થોડી વાત ને ઓળખાણ મેલું થયેલ છતાં) કશું સાહેજસગામ કર્યા વગર ઉતરી પડ્યા.

૫

થોડી વારથી જમણા હાથની ક્ષિતિજનું દરય બદલાવા માંડ્યું હતું, તે હવે ટ્રેન આગળ વધી તેમ વધારે બદલાયું. ક્ષિતિજ પરની ભૂમિએ અત્યાર સુધીમાં ઝાઝો સમય આકાશનો ભાર પોતાને ઉરે ધારી રાખેલ, એ ભારથી તેને જાણે શબ્દત આંખવા આકાશને હવે પોતાને સિરે ઉપાડી લેતો પર્વત;—પહેલાં એક જ શિખર, પછી એ ને ત્રણ, પછી આખી શિખરમાળ—પહેલાં હાખી પાસ, પછી જમણી પાસ પણ;—પહેલાં દૂર, ઝાંખી અને કાબ્ય-પ્રેરક; પછીથી પથરાણ સૂકી ને ઝાડીઝાંખરાળી, ગલમાં પણ વખાણવી ન ગમે તેવી—પહેલાં તો, રેલવે ટ્રેન જેવી મોચિયા શોધ પોતાનાં પૃથ્વીમૂતાં તપથોગને જાણે અભડાવશે એવી બીકે થણા ય વખત લગી આઘા જ રહેવા-ને કૃતનિશ્ચય, પણ પછી તો આર્યોને અદર્શિય ગ્રિપ એવો ‘વરુધૈવ કુટુમ્બકમ્’ નો મંત્ર સાંભરી આવતાં, પોતાના જ ને મહાત્માદુ પ્રસારીને તેમાં, પોતાના સુવિશાલ હૃદયમાં, ધર્મવર્ણો ને ગોરા આર્યોઅનાર્યો સહિતની ધસમસતી ટ્રેનને સમાવી લેતોઃ આવો પર્વત અને આવી અણુદગિરિની પર્વતમાલા દષ્ટિગોચર થયાં.

વર્તમાનના આ ગૌરવશીલ દરયે એક ભૂતકાલીન ગૌરવને પણ મનમાં તાણું ક્યું—એક જ બનાવનાં એ જુદાજુદા સાહિત્યકારોએ રચેલાં વર્ણન જાણે સુણાયાં:

પુરાણકારઉવાચ : “ પૃથ્વીના સર્વે પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે જ આ મહાન અણુદાચક્ર પર્વત, જેનાં પરમ પાવનકારી શૃંગો પર, અસંખ્ય સૂર્યોનાં તેજે ગળદળતા અદર્શિવર વસિષ્ઠગુરુએ, અનેકાનેક યુગો પહેલાં, અગ્નિકુંડમાંથી ક્ષત્રિયકુલભૂષણ એવાં પરમારપ્રતિદાસૈયાહાણ્યપ્રભૃતિ પ્રાતઃ-

રમરણીય ક્ષત્રિયકુળોને ઉત્પન્ન કરીને આ વિશાળ એવા જંભુદ્વીપની રક્ષા કાળે તે સર્વને નિયોજ્યા હતા ... ..”

ઇતિદાસ કહે છે: “ મહાભારતયુદ્ધમાં ધણીખરા આર્ય ક્ષત્રિયો મરી ખૂટ્યા હોવાથી, શકે પહલવો વગેરે વીર્યશાળી પરદેશી જનોની દેશના રક્ષણ ખાતર શુદ્ધિ કરી, વસિકાદિ પુરાતન ગોત્રોના કુટુમ્બક દીર્ઘદર્શી બ્રાહ્મણ નેતાઓએ તેમને આર્યોના ક્ષત્રિય વર્ણમાં પરમારાદિક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. એ પ્રાચીન કાળની યશસ્વી શુદ્ધિ-ક્રિયા આ બાણપર્વત પર, અમિ-ટ્ટવની સમક્ષ અને તેમને અસંખ્ય ધૃતાકૃતિઓ વડે તૃપ્ત કરીને, ઇસવીસનના આરંભમાં કે તે પૂર્વે થોડાક સૈકા પર થઇ હતી. ”

મેં સમેટ્યું: “ અમારે માટે જંને વર્ણન નકામાં છે. પહેલું જે શુદ્ધિગ્રાણ નથી, તેા ખીલું અમારા અજોડ આર્યત્વને ગ્રાણ નથી (એને માટે તમારા આજ્ઞકાલના કહેવાતા ઇતિહાસનાં ગમે તેટલાં સળગ પ્રમાણોના આધાર હોય તેા પણ). અમે તેા એમ જ માનવાના કે આજના ક્ષત્રિય-માત્ર અસક્ષમાં અસક્ષ બાપના આર્યો છે; માનવાના કે, અમારા દેશના જે ક્ષત્રિયકુલતિકોએ કુસંપમળે કરીને ગયા સાતઆઠ સૈકાથી આ દેશ પરદેશી-ઓને ચરણે અર્પણ કર્યો છે, અને આવતા સાત ને આઠ પંદર સૈકા સુધી જેઓ તેવી જ દશા કાયમ રાખવા હજી પણ જાણે આકાશપાતાળ એક કરતા જ હોય છે, એ વીરવર્યો-કૈ” નહિ તેા એમનામાંના કેટલાક તેા અવશ્ય-કુસંપમૂલક મહાભારતયુદ્ધના જ અવશેષોમાંથી જતરી આવેલ અસક્ષ આર્યો છે. ”

૬

આશુરોડ પંજી થોડી વારે જનાસને રોશને ટ્રેન ઉભી રહી.—જનાસ ? જનાસ ? ... .. એ નામ છે તેા અગાઉ એક વાર સાંભળેલું; હા, જિંદગી-માં એક જ વાર, ને કેટલાં ય વર્ષો પર. પણ એની સાથે શાં શાં રમરણો નથી જડાયાં ? ... .. ભાવનગરમાં પીરછલાની આલિશાં નિશાળ; તેના પખતા, નરદમ લોખંડના, જાણે શતકો લગી વણબાંખ્યા ને વણધસાયા ટકશે

એમ કાગે એવા મજબૂત દાંતો; ત્યાં ઉપલા માળનો એક કલામરમ-ખૂન
નિશાળ, ઉંચો, લવાઅજવાળે લયોલયો, આસ્કાલ્ટ વડે કરીને લીસો અને
સ્વચ્છ; ત્યાં ભાંગેલા દાયાળી ખુરશીને જમાનાજૂના ટેમલ પાસેના એ ઉત્સાહ-
મૂર્તિ ગાંડાલાસ માસ્તર—કે પછી, દાલ્યા ને ગંભીર કુબેરદાસ, જે પાંચમીમાં
ગુજરાતની નદીઓનાં નામ એ વખતે લાણવાતાં હોય તો ... .. પચ્ચીસી
પરના એ ઉત્સાહભર નદિકરા દિવસોમાં જે આડેક વર્ષનો સર્પે વાતે
સુખી નિશાળિયો હતો, જેના તનની દુરસ્તી અને મનની તાજગી આણી-
શુદ્ધ હતી, અમોઘ કાગતી, તે આજે બનાસના નીરસ રોશનને ફિક્કા ચહેરા-
માંની જાંઠી આંખે એક ધોમધખતી બપોરે ટીક્યા કરતો, અખખો ને એકલો.
તરણ વયનો વૃદ્ધ મુસાફર બની ગયો હતો. ... ..

૭

નમતે પહોરે-પોણા પાંચે-મારવાડ જંકશન આવ્યું.

અગાઉ નામ સાંભળેલું ત્યારે મનમાં જે ખ્યાલ ઝાંખોઝાંખો હતો તેણે
હવે રોશન આવતાં સ્પષ્ટ રૂપ ધ્યુઃ મારવાડ જંકશન ? એવા નામનું વળી
રોશન કેમ હોય ? મારવાડ તો એક આખા દેશનું નામ છે ને ? કે,
એક જ ગામનું ? — ના, દેશનું. અને તો પછી, જે દેશ પરથી રોશનનાં
નામ પડાતાં હોય તો, આપણી તરફ કેમ કાઢ્યું ગુજરાત જંકશન કે મહારાષ્ટ્ર
જંકશન નહિ હોય ?... આગળ જતાં સિંધ જંકશન પણ આવશે ખરું ?
... .. જંકશન તો ‘ જંગો દુર્જોધન ’ (જોડવું) ઉપરથી આવ્યું છે,
એટલે એમ સમજાય છે કે, બીજા અસંખ્ય અમલકારોના કરનાર અંગ્રેજોએ
આ દેશમાં આવીને, મારવાડનાં જુદેજુદાં ઘણાં ગામોને આ એક ઠેકાણે
જોડી દીધાં હશે, ને તેને ‘ મારવાડ જંકશન ’ એવું સરસ મોલરિયું નામ
આપી રોશન બનાવ્યું હશે. આમ કર્યોનો મોટો ફાયદો એ કે
આ એક જ સહેર જોનારથી આખો મારવાડ દેશ પણ સરળતાથી
જોવાઈ જાય. કેટલા સરળતાપ્રેરક અંગ્રેજો ! આપણને તો આવી સાદી

કરામત પણ સૂઝે નહિ. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટેની આ એક વધુ ગેરલાયકાત, બીજું શું ?

એક બીજી વાત પણ પહેલા સાંભળેલી, તે અહીં અનુભવી. આપણી તરફના ‘આ બામણિયા’ વેચનાર પિત્તળ કે કાચના પ્યાલામાં આપણને આ યુગનો એ પરમરવાદિષ્ટ સોમરસ પીરસે છે, પણ અહીંના ‘આ મારવાડિયા’ વેચનારા સંસ્કૃતિની એ કલાએ હજી પહોંચ્યા નહિ હોવાથી માટીના નાના શા લોટકાથી જ ચલાવી લે છે. પણ એક બાબતમાં તો ગુજરાતી કરતાં મારવાડી ઉદાર ખરો. સ્વાર્થી ગુજરાતી ચિન્વટપૂર્વક પોતાનો પ્યાલો તમારી આગળથી પાછો માગી જાય છે, ટ્રેન ચાલવા માંડી હોય તો પાટિયે પમચિયાને ચઢીને, છવતું જોખમ એ રીતે ખેડીને પણ, પોતાનો પ્રિય પ્યાલો પાછો મેળવ્યેજ તમારો કોડો મૂકે છે; આથી ઉઘડું, પરમાર્થી મારવાડી પોતાનું પ્રિય પાત્ર, નવું જ, તમને ભેટ આપી દે છે. આટલાપૂરનો એ બેસક સંસ્કારી છે, દુસ્લા દિકનો છે. આપણે ઇચ્છીશું કે તેની દિલદુસ્લાઈ એક ડગલું આગળ વધે ન થોડા જ સમયમાં એ આપણને પિત્તળનાં (અથવા, જે ધૂષ્ટ ન લાગું તો, જર્મનનાં) ચલાપાત્રો ભેટ આપતો થઈ જાય—જેથી કરીને, એ પ્યાલા કે લોટીઓને આપણે આપણા મારવાડપ્રવાસનાં અનેરાં સંભારણું તરીકે કાળજી-પૂર્વક ટ્રંકમાં મૂકી દઈને ઘરભેગાં કરી શકીએ; ને, અત્યારે કરીએ છીએ તેમ, તેના લોટકાને તેના દેખતાં જ તેની ચૂકી ભૂમિ પર પછાડીને આગળ વધવાની કૃતમતાના ગુન્હેગાર વધુ વખત ન બનીએ.

લોટકામાંથી મારા કોપરણશસના ટંબલરમાં આ નાખીનાખીને પીતો હતો ત્યાં, આખી સાફો હાફકોટ ને ક્ષીચીઝમાં સજ્જ એવો, મધ્યમ ઉંચાઈનો, ભરાઉ બદનવાળો, ઉજળા ખુશાલ ચહેરાનો, આણું સ્મિત કરતો માણસ ડાહ્યાની બારી પાસે આવી ઉભો : “ટિકેટ્સ પ્લીઝ !” આ ટિકીટ ઇન્સ્પેક્ટર ? અમારી તરફ તો આવા ઇન્સ્પેક્ટરો થતા જ નથી. આ તો જાણે અમારા રાજ્યના ઇમ્પીરિયલ લેન્સસની કોઈ ઉંચી પાયરીનો અમલદાર હોય તેવા પહેલી નજરે તો લાગે છે : ને, રૂઆબથી છતાં છટાથી,

વિવેકથી, સુપરિચિતની મીઠાશથી, વાત કરે છે. મેં તો એને જોયો તે પહેલાં માનેહું કે આ કોઈ સેકંડકલાસનો પેસેન્જર છે, ને હમણાં જ અંદર ચઢીને બેઠક લેશે. બાકી, આદર્શ રૂપ ઇન્સ્પેક્ટરોમાં આટલી સ્વાભાવિક કુલીનતા શા માટે હોવી જોઈએ ? કે આણું આકર્ષક બ્યક્તિત્વ પણ શા માટે ? એ તો હોય સોટા જેવો. ઉંચો દૂબળો ને કાળો; મિનકુદરતી રોફવાળો; 'કોઈક કાળે ઘોળાં દશે એમાં કરચલીદાર કોટપાટફૂતથી વિભૂષિત; ધૂળ-પરસેવે અર્ચેલી કાળી પરદેશી ક્રેપ વડે શોભાયમાન; એવા ગણવેળના પણ દેખાવ-માત્રથી જ ગરીબ ગુજરાતી પર પોતાની પળવારની ગરીબ સત્તાનો દોર ચલાવતો; તોછડાઈને જ સાચો દમામ સમજનારો; અને સેકંડવાળા જોડે પણ, કેટલીક વાર તો, મોટી મહેરમાની કરતો હોય તેવા ઉપસક્રિયા, શુષ્ક વિવેકે વર્તનારો ... એવો હોય આદર્શભૂત ટિકીટ ઇન્સ્પેક્ટર તો; આવો ન હોય.

એ ટિકીટ તપાસી ગયો, ને થોડી વારે ટ્રેન ઉપડી. પણ—આ શું ? પાછી અમદાવાદ કેમ જાય છે ? કે, સ્ટાંટિંગ જ કરતી હશે ? ના ના, આ તો ચાલી જ આગળ, સડોડાટ. કેમ આમ ? ... પણ પછી મને આવો જ આગલા અનુભવો યાદ આવ્યા. અગાઉ એક વાર ભોર ઘાટ પર, ધંધુકા લાઇન વગરદુકડે સળંગ ચાલતી ત્યારે ભાવનગર જતાં બેઠાદને સ્ટેશને, અને ઉપટ હમણાં જ સાડાત્રણ મહિના પર ગોંડળ જતાં રાજકોટથી ગાડી ઉપડી ત્યારે પણ, ઉત્તરી દિશાના પ્રયાણે મુઘટા સ્થાને મને સહીસન્નામત પહોંચાડેલ, તેવું જ આ હોણું જોઈએ એમ માની નિરાંતજીવે 'ન્યુ સ્ટેડ્સ-મેન' આગળ વાંચવા માંડ્યું.

૯

મારવાડની ભૂમિ હવા દામ કે ચરીરની બીનાશને શોધી લે છે તેમ આખાં ને આખાં માણસો શોધી લેવા પણ જાણે સમર્થ હોય તેમ. એ દેશ-માં પ્રવેશ્યા પછી થોડે જ વખતે અમારા ખાનામાંથી બે સિવાયનાં બધાં

માણસો ગેપ થયાં હતાં. એ એટલે હું અને લાઘવશી સિંધમલ. (એમનું ખરું નામ જે હોય તે; પણ તેઓ એ જ સિંધી જુવાન જેમને આપણે અગાઉ પહેલા ખંડમાં 'પશ્ચિમરંગી, જંગલો ને દલેરાટિયો, ઉત્પાતિયો' એ વિશેષણોથી નવાન્યા હતા.) અત્યાર મુધી પણ સિંધમલજીએ શાંતિ સેવી નહોતી : અમદાવાદ રેશને આડદસ વાર નકામી ચઢતર તેમણે કરી હતી; આખો દરતો પણ, કાં તો અસ્થિર મને છાપામાં કે' શોધ્યા કરતા, નહિ તો ચક્રણવકળ આંખે આસપાસના વગડામાં નજરને લગાડ્યા કરતા હતા. અને મારવાડજંકશને પોતે બધો ય વખત ડોરો તો છોડેલો, પણ પ્લેટફોર્મે છોડીને જાણે શહેર જેવા નીકળી પડ્યા હોય તેમ, ટ્રેન ઉપડવાની યદ્ ત્યાં લગી કરશે દેખાતા જ નહોતા. આવો જીવ અમે એ એકલા પડીએ ત્યારે, થોડીઘણી પણ જોલજોલ કર્યા વગર રહે એ અશક્ય હતું. વળી અમારે ખતેએ આખી રાત બેગા ચુમરવાની હતી તેથી પણ એમને પોતાના ખાદીવેષધારી અગણ્યા સાથી વિશે-ખરી કે ખોટી, જેવી એ આપે તેવી, પણ-માહિતી મેળવી રાખવાની જરૂર લાગી હે.ય. આ કારણથી, જંકશન પછીનું મારવાડ પછી રેશન આવી ગયા બાદ એમણે મારા ચરિત્રનો હજી અણગમ્યો લેખક પણ કોઇને નહિ પૂછે એટલી હેંશથી અને કાળજીથી, મારું વતન અને ધંધો, ક્યાંથી આવ્યો ને ક્યાં જવાનો, ઉગર અને નામ મુદ્દાં પૂછી કીધાં. એમાંના ઘણાખરા સવાલોના દ્વંદ્વા અને બને ત્યાં એકાક્ષરી ઉત્તરો મેં ઉપાડી નામરજીથી છાપામાંથી નજર ખસેડીખસેડીને આપ્યા કર્યા. પણ એમને કે મારો કચવાટ સાલ્યો લાગ્યો નહિ. સાલ્યું હશે તો એટલું જ કે મેં પણ એ રીતની પૂછતપાસ કરવાનું માન તેમને આપ્યું નહિ. એમની રીત-ભાતને પ્રતાપે, એમને વિશે મને બિલકુલ કુતૂહલ થયું નહોતું એમ તો નહિ. પણ આવે પ્રસંગે સામા માણસે પૂછેલા સવાલો તુર્ત ને તુર્ત આપણે પણ પૂછવા મંડીએ તેમાં મને કે સાર દેખાતો નથી. ખાસ કરી, પૂછપરજી શરૂ તેણે કરી હોય ત્યારે આપણે મોડા પડીએ છીએ અને આખી વસ્તુની અપૂર્વતા ને આકર્ષણ માર્યો ગય છે; વધુમાં, તેના એક અતના ચાળા પાડ્યા

જેવું પણ થાય છે. એટલે હું તો શ્રી. સિંધમણનું અપમાન કરતો અટક્યો, એમના જીવનથી જિનમહિતગાર રહેવાને લીધે, એમ આજ લગી પ્રમાણિકપણે માનું છું.

પણ એક જુદી જાતની મુંઝવણ તો અવશ્ય અને તે વખતે પીડતી હતી: બાંધાને લગતી. એમ નહિ કે તેઓ સિંધીમાં બોલ્યે જતા હતા ને હું એમનું બોલ્યું સમજતો નહોતો અથવા તો જાણુ થોકું સમજતો હતો. એમ ખનવું સંભવિત પણ નહોતું. 'હરતખંડ માટે એક બાપા'ની અર્થા આપણે સાહિત્યપરિષદોમાં ઉપાદી પણ રાકીએત્યાર પહેલાં કેટલા ય વખતથી આંગ્લ-ખંડવાસીઓએ આપણા શિક્ષિતોને તો એવી એક બાપા ક્યારની આણી પણ આપેલ હોવાથી, ઉભયને સામાન્ય એવા વાણીવાદનની સવળતા તો અમારી પાસે મોજૂદ હતી જ. તેનો લાભ પણ પૂરી છૂટથી લીધો અમે. પણ મારી મુંઝવણ, કરાચી જતાં અંગ્રેજીમાં ન બોલવું એવી મારી પ્રતિજ્ઞા ભંગાઇ, તેમાંથી બીડી હતી. ઘેરથી નીકળતાં મેં નિશ્ચય કરેલો કે ગુજરાત ખંદાર જવું છે એટલે જિનગુજરાતીઓ સાથે કામ તો પડવાનું જ; એવે દરેક પ્રસંગે, શું શિક્ષિત જોડે શું અશિક્ષિત જોડે, હું તો બાવિ રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમાં જ વાત કરીશ; આ યુગમાં, અને મારા જેવા રાષ્ટ્રીયતાના નાત્ર પણ ઉપાસકને મોંએ બીજી કં શોભે જ શી રીતે ? પણ એ નિશ્ચય નો મારી પાછળ ઘરમાં જ પુરાઇ રહ્યો. સિંધમણે સવાસો અંગ્રેજીમાં પૂછવા માંડ્યા તેમતેમ, ઘણું કરીને ટેવના બળ વડે જ, મારાથી જવાબો પણ અંગ્રેજીમાં જ અપાઇ ગયા. કદાચ એમ પણ મનથી થયું હોય કે ડાળાના એ પશ્ચિમ-રંગી પરદેશવેળી બાઇએ ઉપજવેલા વાતાવરણમાં હિંદી જિનકુદરતી લાગશે. વળા, આપણે અંગ્રેજી જાણના છતાં એવે વખતે હિંદીનો આગ્રહ ધરીએ તેથી સામેા માણસ મૂર્ખો ગણે આપણને, થોડાંધણે ચીદાય પણ ખરો, એ ત્રીજી આકૃત. બેસક આકૃતો વહોર્યાં વિના મોક્ષ નથી—આત્માનો, રાષ્ટ્રનો કે રાષ્ટ્રની ભાષાનો. પણ કોણ જાણે કેમ, એ ઘડીએ તો મારી હમેશાની આકૃતપ્રિયતા અંદરથી થઇ, મારું અન્યથા (વખતે તેમ જ કવખતે) ઉમરાઇ

પડતું વીરત્વ સુકાઈ ગયું, અને મારા જવાબો “ મપ મંપાદક હું ”
 “ કરાચી જતા હું ” ને બદલે “આઈ”મ એ લિટરરી જર્નાલિસ્ટ, કંડક્ટિંગ
 એ કોર્ટલી બાઇ નેમ કૌમુદી-મૂનલાઇટ, યુ નો ? ” અને “ આઈ”મ
 ગેઇંગ ટુ કરાચી ઓન ધી ઓફિશીયલ ધેર ઓફ આ લિટરરી એન્ડ આર્ટિ-
 સ્ટિક ફેસિટીસ ” એવાએવા બની ગયા.

૯

રાતે આઠ વાગે લૂણી જંકશન આવ્યું. ત્યાં મારા સાથીએ ટ્રેનમાંની
 જંગમ વીણીમાંથી જમણીની ધાળી મજાવી અને બેસવાની જગ્યા પર જ એ
 મૂકીને ખાવા લાગ્યા. અમારો આખો ડબ્બો હવે, એમના આ દુષ્ટત્વથી
 અને અમારા નાગરી સંપ્રદયાનુસાર, અચ્છડો થયો. આ બેળાવાડથી
 મારો નાગર આત્મા ઊછળીઊછળીને ખડે ચડ્યો. પણ ઊછળીને જય ક્યાં ?
 રેલવેવાળા અંત્યજોની જેમ નાગરો માટે પણ લુહા ડબ્બો રાખતા હોત તો
 તેમાં જઈને મારું શુદ્ધ બ્રાહ્મણિયા-અરે, નાગરિયા ભાતું ખાત. (ખીજા
 બ્રાહ્મણોથી તો લાકુગાંઠિયા જેવી ચીજો ભાતામાં લઇ શકાય. પણ
 બ્રાહ્મણતામાત્રને ટપી જઈને હિંચી ચઢી બેઠેલી નાગરતાને તો બાડલુંગના
 મમરાપાંઆ ને દૂધની મીઠાઇ જેવા પદાર્થો જ મુસાફરીમાં ખપે. ખરું છે
 કે ચોખામાંથી મમરા અને પાંઆ બનાવવાની ક્રિયામાં કેટલુંક અચ્છડું રહેલું
 છે; અને એ પણ ખરું છે કે મીઠાઇ પણ હવે તો ઘણી વાર અચ્છડાં લાકુ-
 જલેખીની જોડાનેડ જ વેચાતી હોય છે. પણ એવાંએવાં અનેક ‘ ખરાં ’ ને
 હજમ કરી જવાં એ પણ અમારા શ્રેષ્ઠત્વવિશિષ્ટત્વયુક્ત સ્વાતિધર્મનું જ એક
 અંગ છે. જે ખરું હોય તેના ખરાપણાનો એમ એકદમ સ્વીકાર કરી લઇએ
 તો તો અમે નાગર શેના ? પરમેશ્વરે અમારે માથે અનેક પેઢીઓ લગી
 મુત્સદ્દીગિરીનો ભાર ચઢાવીને ખરાં વચનવર્તન માટે અવકાશ જ કેટલો
 થોડો રાખ્યો છે ? તેથી કોઇ વાર તો એમ લાગે છે કે નાગર જે દલાડાથી
 રીતસરનો ખરાવાદી થશે તે દલાડાથી એ આર્થ સંસ્કૃતિને પોતાનું લાક્ષણિક
 અર્પણ કરતો અટકી પડશે.) પણ, “ ફક્ત નાગરોં કે-લિયે ” ની ઊપ-

વાજો ડગો તો હતો નહિ, તેમ માયાજેળ નાહી નાંખવાની સગવડ પણ નહોતી; એટલે, એ અચ્છા ડગામાંથી નીચે ઉતરી જઈને, લણીના વિશાળ ખુસ્લા પ્લેટફોર્મ પરની શુદ્ધ હવા મેં શરીર પર છૂટથી વાવા દીધી અને ઊંડા શ્વાસ લઈલઈને તેને પ્રાણમાં પણ સારી રીતે ભરી લીધી. આટલું ક્યું, તે તરત જ મારા આત્માએ પોતાનું સદીઓ-ગૂંતું નાગરત્વ પાછું નિર્વિધિને અનુભવવા માંડ્યું.

૧૦

અમઠાવાડમાં જ સાંભળેલું કે સિંધમેલ રણમાંથી પસાર થાય છે, એ તો હમેશાં રાતે જ. આ પરથી, રાત જાગીને પણ જનમમાં કદી નહિ ફરેલ એવું રણુદર્શન કરીશ એમ મનમાં હતું. પણ મોળી તબિયત અને સેકંડ ક્લાસની પોચી ગાદી પરના બિજાનાએ જેમાં મળીને મને ઊંઘાડી દેવાનો સકેત ફરેલો. તેથી લણી ત્યાં પછી કેટલીક વારે આંખ મળી ગઈ. આંખ એવી રીતે મળી ગઈ, પણ અંદરથી મને-પેલું ‘આંતર મન’ કહેવાય છે તેણે જ કદાચ, કે પછી ‘સ્વસૂચના’ની અસર હેઠળ પણ મને-મળી જવાની, રણુદર્શનની હોંશ અણપૂરી રાખવાની, જાણે ના જ પાડેલી. પરિણામે, પહેલી ઉંઘ પૂરી થઈ ને તુર્ત આંખ અચાનક, આપમેળે જ ઊધડી ગઈ.

જે વાગ્યા હતા. ટ્રેન સડસડાટ રસ્તો કાપે જતી હતી. રસ્તો, પણ રણુવગડનો વેરાન રસ્તો, જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતીના નાના અને મોટા ટેકરાથી છવાયેલો રસ્તો. અંધારું હોત અને માત્ર તારા ટમકલા હોત તો એ દૃશ્ય વધારે ભય, ભયધેયું લાગત કદાચ. આ તો, વદ મોચનો ચંદ્રમા સર્વત્ર પ્રકાશ પાચરીને એ અનન્ય વાતાવરણની ગૂંદતાને કેટલીક દરી ભેતો હતો. પહેલી વૃત્તિ તો એ થઈ કે, કવિએ વાદળીને પૂછ્યું છે તે અત્યારની ચંદાને પૂછીને—“અણિ ! રણુવગડે શાં ઢોળવાં અમથાં ?” —એને શરમાવું અને એ તેજ ઢોળતી કાઠ રીતે જઈ થઈ જાય તો અંધારા વાતાવરણની બેભનતાનો આલ્લાહ ઊડિઊડિ—‘ઊડી રજની’માં વલુંચાયો છે તેવો કેંક-અનુભવું. પણ માણસની તરંગવૃત્તિને કુદરત વશ નથી એવું બીજી

જ પળે જાન થયું એટલે એ પ્રકાશમય રેતવિસ્તારને નજર લંબાવીલંબાવીને, આત્માને તેમાં લીન કરી દઇ, ક્યાં લગી નિરખ્યા કર્યો. મન પણ વિચાર-જૂલે ચઢ્યું.... આજે આ નિરવધિ શી રણપ્રખ્યાર અહીં ક્યાંથી ? દરિયો તો દૂર છે અને પકાસનો સિંધુનદ ગમે તેટલો ઉભરાય પણ આવું અદ્ભુત રણ, ને તે વળી સૈકાઓ લગી ટકે તેવું, અહીં સુધી શી રીતે સરજે ? ત્યારે ? ... શું એમ નહિ કે આ રણને રચાને ઋગ્વેદકાળમાં સમુદ્ર હતો, અને આજનો સિંધુનદ એનો અવશેષ છે એ મત ખરો જ છે ? અને તો પછી, જે ભાગે થઇને અશ્વિનો ભુજ્યુને અઢીસો'ક શતક પર લઇ ગયા હતા, તે જ ભાગેથી અત્યારે સિંધમેલ અમને કરાચી નહોતો લઇ જતો ?—ક્યાં એ ઋગ્વેદયુગ, ક્યાં આ સત્યાગ્રહયુગ, અને ક્યાં એ અનાગી યુગ, જે બીજા અઢીસો શતક પછી જગતમાં પ્રવર્તતો હશે ? ... “ઓ વહ્ ! ઓ લાદ્ ! ઓ ટાઇમ !”

૧૧

રાત મેં કહી મૂકેલું એટલે સવારે સાત વાગે છારને રેરોને રેરોનાં કારનો માણસ ‘ટ્રે’ માં ચઢા લઇ આવ્યો. તેણે બારીમાંથી ટ્રે અંદર દાખલ કરવા માંડી, અને મેં એ લેવા માટે હાથ જેવા ટ્રે પર મૂક્યા, તેવા જ બીજા એ હાથ મારી પાછળથી તેની પર પડ્યા. હું જરા ચમક્યો તો ખરો, પણ એ નવા હાથોના માલિક લાઇ સિંધમલ છે એમ જોતાં જ, બોલી બેઠો “ઓ, સુ માઇટ ટેક ઇટ ફ્રટ્ ઇફ યુ લાઇક.” તેમણે “ઓ નો નો, એક્સક્યુઝ મી ...” વગેરે બોલતાં હાથ ઉઠાવી લીધા અને પોતાની ચઢા લાવવા પેલાને કહ્યું. ત્યાર પહેલાં એમણે પોતાની ચઢાની મારી દેખતાં તો વરદી આપેલી જ નહિ, તેથી કેટલોક વાર સુધી તો એમના ઉપવા, જરા શિકારીલાઇ વર્તનની મને ગિલકુલ સમજણ ન પડી; પાછળથી પશુ કંપના વડે જ એટલું સમજી લીધું કે ચઢાવાળા ડાખામાં જઈને કદાચ રાતે વરદી આપી મૂકી હશે, અને મારી પાસે જે આવી તે ચઢા એમની પોતાની જ હોવી જોઈએ, કેમ કે દેશી દળજીમ અને પેશાકવાળો,

ઝેક ગરીબડી દેશી ભાષામાં ચોપાનિયું ચકાવનારો પોતાનો સાથી પરદેશી પદ્ધતિની ચકાવને અસ્પર્શ જ ગણતો હોવો જોઈએ-આવું કેંક એમણે માની લીધું હતો.

ખંને જાણ્યા ચકા પી રહેલા આવ્યા અને ટ્રેન પણ એ સ્ટેશનને છોડવાની તૈયારી કરવા લાગી ત્યાં મારા શોખીન સાથીને સાંભરી આવ્યું કે પોતાની પાસેની સિગરેટ ખલાસ થઈ છે. એમણે રેસ્ટોરાંવાળો ટ્રે પાછી લેવા આવ્યો તેને તાકીદે સિગરેટ માટે દોડાવ્યો. સિગરેટ આવી, એટલે તેને ફૂંકવા તકપેશાએ નવી શોધ કરી કે પોતાની પાસે દીવાસળી પણ થઈ રહી છે. આ શોધ, અને ગાર્ડની સીસોટી, જેહ સાથે થયાં. આમ છતાં, કામાતુરને ભય કે લજ્જા એકે હોતાં નથી એ ન્યામે, આ સિગરેટવિરહીએ ચીદાવા માંડેલ રેસ્ટોરાંવાળાની બીક કે શરમ કશુંએ રાખ્યા વિના, તેને ફરીથી તેની દુહાનના કબા તરફ દોડાવ્યો. એ મયો તેવો જ ટ્રેનને પાવો વાગ્યો. ટ્રેન ઉપડી. આ પળે સિંધમક્કશનું દુઃખ પથર સિવાયની હરકોઈ વસ્તુને પીગળાવે એટલે સુધી તો વધી ચૂક્યું હતું. થોડીક વધુ પળો, અને પથરને પણ પીગળવાની શક્તિ એ દુઃખમાં પ્રમટત અને મરણુ-વશ કરત એમને કલ્પ્ય, કેમ કે ટ્રેન સ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળી એ વખતે દુહાનવારે હાંફતાંહાંફતાં આવીને છેલ્લો ધા એમને-" સા'બ, ખલાસ હુવા; હેરાખાદ કુ મિલેગા " - મારી લીધો હતો. પણ એ માણસ એ રીતે આવીને જમદૂતનો ભાગ ભજવે ત્યાર પહેલાં જ, અત્યાર લગી મૂંઝે મોંએ પણ રસપૂર્વક બધો તાલ નિહાળી રહેલા એમના સદ્વચાસીએ દેવદૂતનો સાલો એાદી લઈ, સંજવનીમાત્રાનું નાનું શું બાકસ પોતાની આદિથેલીમાંથી કાઢવા માંડ્યું હતું : " યુ વોન્ટ મેચીઝ, કુ યુ ? " - " યસ, યસ. (બાકસ લેતાં) મેની થેંકસ. એવર સો મચ ઝોખ્લાઇન્ડ. " પછી ધુમાડા કાઢતાં, " ઇટ સીમ્સ યુ ઝોલ્સો રમોક. આઇ ડિડન્ટ નો ઘેટ. હેવ વન " કહી એમણે ૬૬૬ નો કબો મારી પાસે ધીરો. મેં નરમાશથી હાથ વડે તે પાછો વાળતાં કહ્યું "નો, થેંકયુ. આઇ ડોન્ટ રમોક." અને પછી

પ્રવાસાની જરૂર લાગતાં ઉમેયું “ યુ સી, આઈ’વ કૅપ્ટ ધ મેયજોક્સ હે લાઇટ માઇ લેન્ટર્ન ઇન માઇ ડાર્ક એન્ડ લોંગ-ડ્રોઝડ રૂમ વ્હેન આઇ રીટર્ન હે અલમદાબાદ બાઇ ધ નાઇટ ટ્રેન ” - “ ઓહ આઇ સી ... ”

૧૨

મીર—પુર—ખાસ. કેટલું દબદબાબયું એ નામ છે. બીજાં સિંધી ગામેની ટમે એ ‘ મીરોરા ’ ન કહેવાયું; તેમ, સાદુંસીધું મીરપુર પણ નહિ. એ વક્તાઓને મુખિય એવા આરોહઅવરોહવાયું મીર—પુર—ખાસ જ કહેવાયું. મને સંકે નથી કે એ નામ પાડનાર ક્ષેત્રમાં—પછી એ સ્ત્રીજાતિની ક્ષેત્રોય કે પુરુષજાતિની,—ઉત્તમ વક્તાના કે પછી ભત્રાકાદાર વરણાગિયાના ગુણો હશે જ. વળી, પ્રજાક્રીય અને જાતીય માનસ—માનસો—પર પણ એ નામ અણુધાર્યો પ્રકાશ નથી પાડતું ? શિરાઝ ઇસ્પહાન અને સમરકંદના વતનીઓએ હિંદમાં જે સંસ્કૃતિ આણી તેમાં આ દબદબાનું, ભપકાનું તત્ત્વ કેંક આગળપડતું છે. એ તત્ત્વની સિંધ પર વધારે પ્રત્યક્ષ અસર થઈ તેટલાપૂરતાં, ઇસલામે આપેલાં મોંઢરિયાં નામો—મીરપુરખાસ, દેહરાબાદ, મીરપુરમથેસો, મહેરાપુર, મહતાબડેરા, નૌચહરો, શાહદાદોકોટ—પણ તેણે શુદ્ધ સ્વરૂપે જાળવ્યાં. આપણુ પોઆ ગુજરાતીઓથી, કુમળા અને ધણે ભાગે અતિમુંવાળા ગુજરાતીઓથી, એ ન બન્યું; એટલે, ઇસલામે તો આપણા પાટનગરને ઘણું દબદબાદાર નામ મૂળે આપેલ (અને દમામદબદબાના પ્રેમી અંગ્રેજો પણ એ અસલ નામ જ સાચવી રાખ્યું છે), પણ એ આપણી જીભે ચડ્યું એ તો ઘસાઇ, પીસાઇ, ચંપાઇ, પોઆઇ, ને ‘ અમદાવાદ ’ બન્યા પછી જ.

એ રીટરને સિંધમત્તને મજરા મિત્રોનું એક આપ્તું ટોળું પધાયું હતું. તેના પોતાના જેવો જ એ લોકોનો પણ પહેરવેશ હતો, રહેણી-કહેણી ને વિચારો હતા. એ લોકોની ઉભરાતી વિદ્યાપતભક્તિ જોઇને, એવામાં થોડા જ દિવસ પર ગાંધીજીએ સિંધી જીવાનોની એવી ભક્તિ વિરુદ્ધ તડતડતા ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા એ મને યાદ આવ્યા વિના રહ્યા નહિ.

વળા એમ પણ થયું કે એ લોકો ને કપડાંપડાં વગેરેમાં ધુમ ખરચ કરી પરદેશીને એક રીતે ખટાવે છે, તો મારા જેવાઓ પરદેશનાં છાપાંચોપાનિયાં અને ચોપડીઓ ખૂબ અને વારંવાર મગાવીને, ખીજી રીતે ખટાવે છે. પણ ઘડીકે રહીને એવા વિચારે મન વાળ્યું કે આ બધા તો સ્થૂળ સુખોપ-ભોગ માટે હિંદી દ્રવ્યનો અપવાદ બેકામીથી થવા દે છે, જ્યારે અમે સંસ્કારના વહેરાઓ—પત્રકારો—પ્રગતના સૂક્ષ્મ આનંદ માટે, ઉન્નતિ માટે, શૌલેક્ષ અને માસ્તરનીનાં કે ‘ ન્યુરેટરમેન ’ ‘ લંડન મઝુરી ’ ને ‘ સેટડે ’ રીવ્યુ ઓફ લિટરેચર ’ વાળાઓનાં ખીસાં ભરીએ છીએ. વધુમાં, આવા પ્રસંગે તો બહુ અપની એવી અખાની એક લીટી — “ જ્ઞાનગગનને ન્હોમ દેશકાળ ”—પણ મને યાદ આવી ગઈ. એતું રટણ કરતાંકરતાં, અને, પરદેશપ્રેમના ટેકામાં પણ આખરે એક દેશી કવિની ઉક્તિ તો હું ટાંકી શક્યો છું,—ઉપલક દષ્ટિએ રાષ્ટ્રવિરોધી હોવા છતાં, હકીકતે તો ઉચ્ચતર રાષ્ટ્રવાદી જ છું, આમ વિચારતોવિચારતો, હવે તો ટ્રેન ક્યારની ઉપડી ચૂકી હોવાથી, ડાખામાં પ્રતિપળ ધસારો કર્યે જતા ધૂળરેતીના ગોટા અટકાવવા સારૂ ખારીઓ બંધ કરવા ઊભો થયો.

‘ચકલા’ની પાંખ પર

સ્તીમર ‘ચકલા’માં

તા. ૬ : ૪ : ૧૯૬૬

૬

બરાબર ૧-૧૭ વાગે અમારી મોટર કેભારીખંદરના ટાવર પાસેથી પસાર થઇ, ને ડક્કા પાસે એ ઊભતાં, અમે કિનારાની અડોઅડની ‘ચકલા’ના દાદરે ચઢ્યા. તુતક પરના ટોળાને વટાવીને અમે આ છુટ્ટી જગ્યાવાળી, રૂ. ૨૪) લેનારી (પેલી સાદી તુતક છે રૂ. ૧૩ વાળી) રીઝર્વડે ડેકની (હજી લગી તો) નિરાંતવાળી જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા. સામાન મુકાવ્યો. અહીં, મેં આ લખતી વેળા જેને ઓડીંગલ્સ હીધેલું છે, તે કોલસાની ગુણુ સહિતનું, ઉંચું પાટ જેવું છે. વદાલુવટાની લાપામાં એ કહેવાય ‘ ફાળકું ’. એ હવે સ્ટીમર ઊપડ્યા બાદ જરા વળાણુઓનાયું. પણ એ વખતે તો કોલસાની રજકલ્સ આસપાસ ઠીકઠીક પથરાયેલી હતી.

સામાન મુકાવા પછી, સ્ટીમરના અમલદારોવાળી, આની પાછળ જરા આધે છે તે તુતક પર અમે ત્રણે (ચં— ને ડો— ને હું) બેસ્યા.

વારાફરતી ત્રણ સીટીઓ થવા પછી, વર્તીય પણુ નહિ તેમ, ‘ચકલા’- એ સુમંદ ગતિથી ડક્કાથી અળગી થવા માંડયું. ડક્કા નીચેનાં બંધિયાર ગંદાં પાણી પર માથેથી જે તડકો પડતો હતો, તેના પ્રકાશમાં દેખાતી, ટીંડોરાંની ચીરી જેવડી, પુષ્કળ માછલીઓ સળવળસળવળ થતી હતી.

રડીમર ઉપડ્યા અગાઉ પણ તે વચક્ષા સાંકડા ખાંચમાંથી થોડીથોડી નજરે પડતી હતી. તેમને શોખથી ખાનારા માણસોની વાતો પણ મારા સાથીઓ કરતા હતા.

રડીમરે કાંઠા છોડ્યા પહેલાંનો એક નાનો ખનાવ ઉપર નોંધવો રહી ગયો.

અમે જ્યાંથી ચઢ્યા, ત્યાંની લુતકની ચાકને ખૂણે અમે ત્રણે બિંસા હતા, ત્યારે ખુંધામજરી આંખોવાળો એક આધેડ મુસલમાન મારે ક્યાં જવું છે, બંગાળી છું કે કેમ, વગેરે પૂછવા લાગેલ. એ સવાલોના તો મેં સીધા જવાબ આપી દીધા પણ તેણે જ્યારે નામ પૂછ્યું, ત્યારે મેં તેને જવાબ આપવાને બદલે ચં—ની સામે જોયું. તેમણે પેલાને અગ્રેજીમાં (અત્યાર સુધીની વાત હિંદુસ્તાનીમાં જ ચાલેલ) પૂછ્યું કે તમે પોલિસના માણસ છો કે શી રીતે. તેણે હા કહી, એટલે, “તો બરાબર:” એમ ચં—એ મારી સામું જોઈને કહ્યું. એટલે મેં મારા પ્રથમાક્ષરો ને અટક એ એ બાંધને સંભળાવી. સાંભળી તેણે એ, પણ સમજ્યો નહિ; એટલે મેં અક્ષર-અક્ષરની જોડણી છૂટી પાડીને માઈ નામ તેના ભેજમાં ઉતારવા માંડ્યું. પામુ ચં. કહે, લખી આપો. તેથી પોલિસના જ કાગળપેન્સિલથી તે લખી આપ્યું. દવે ચં.એ તેને “લુછમ નથી આવ્યો?” એમ પૂછી, તારા કામકામ સાથીની ઓગખાણ તો અમને છે જ એવું ધ્વનિથી તેના મનમાં દસાવ્યું. એ હવે મરણ્યો, પોતાને ફરજને અંગે આવી પૂછારછ કરવાની હોય છે એમ લાચારીથી બોલ્યો અને આંધોળ્યો. ચં—કહે, “આ [મારાં ખાદીનાં] કપડાંને લીધે એ લોકો ખાસ વધારે તવાચ કરે જ. તેમાંએ, કોટ હોય તો વખતે ન પૂછે.” ડો: “હા, ને આ તો કશી ને ઉપર વળી શાક જુએ, એટલે —” ડિ: “ને માયું પણ ઉઘાડું.” ડો: “હા...” ચં.એ ઊમેયું: “હમણાં એસેંબલીમાં એંગ ફૂટ્યા છે તેથી આ લોકો ટૂંનો ને રડીમરો પર વધુ તપાસ રાખવાના.”

એ દશે, પણ આ ખનાવે માઈ તો મારી જાત પ્રત્યેનું માન વધારી

મૂક્યું. મને થયું : “ ત્યારે -- મારામા પછુ બ્રિટિશ સદ્ગતનતને કશીકે અવપક્ષ પુગાડવાની તાકાત હશે ખરી, નહિ ? તે વિના આ બિચારો મારી આટલી બધી સંભાળ શીદ લે ? ... . કેટલું સદ્ભાગ્ય ! ”

રટ્ટીમર ઉપડતાં, કિનારા પરના મિત્રોને પહેલાં દાથે, પછી વધુ દૂર દતાં શાકનો છેડો ઊંચો ઊછાળી, સલામ કરી. ત્યાર પછી ચે ત્યાં ને ત્યાં જ દસજાર મિનિટ ઉભો રહ્યો. ચં—ને મોટર મુધી પહોંચતા બસજર નેયા. એમની મોટર ચાલી એ પણ દેખાયું. પછી તો સામું અબ્યું મનોરા. પરમ દિવસની ત્યાંની સહેલગાદને લીધે પરિચિત થએલાં તેનાં રથજો એક પછી એક પસાર થયાં — ઉતરવાનો ડહો, પાછળનું શિવાજય, હીવાદાંહી, એકવોટર, પાછલો રેતાળ કિનારો, પાછું મંદિર, એની પાછળની ‘પશુ દિવસ’ એ બધું — તેમતેમ તેને ઓળખતો ગયો.

ગરીબો જ, ને બિનગરીબો અને તેટલા વધુ હેમખેમ રહે.

ફળો ખાઈ રહ્યા ત્યારે ત્રણ વાગી ગયા હતા. ચં.એ કહેલું કે, ચા-વળો ખાતા ખખડાવતો, હું બેઠો છું ત્યાં જ, “ જોઈએ ચા ? ” કરતો આવશે. તે પ્રમાણે એ મોડાવહેતો આવવાનો હશે જ; પણ આપણી કેં ધીરજ, આ-ટાકમ થઈ જવાથી, રહી નહિ. એટલે આદ્યુ એનું સંશોધન; અથવા, આદરવાનો વિચાર કર્યો. તેમાં પહેલું તો એ વિચારવાનું હતું કે આ નાનકડા તરતા શહેરના કયા લતામાં એ ઉદ્ધારકનું યાનક હશે. અધ્યયીતે પગસે મેં મારી છુતકનો ભાગ છોડી, જમણા હાથના કંઠરામાંના દરવાજામાં થઈ. પાછો જમણે હાથે વળી, થોડાં ડગલાં દૂર એક ગણવેધી (‘ યુનિફોર્મ ’ ધાળો) ટિકીટ ખાત.નો જ દેશી કાંઈ બીજા દેશીને અડધું રોકમાં ને અડધું સમજાવટમાં કેંક કહેતો હતો, તેને પૂછ્યું : “ એકસકપુઝ મી, ખટ કેન યુ ડિગ્રેટ મી ફ્રોમ દિન્ડુ ટીરમ હીઅર ? ” વણદાંકયા તિર-સ્કારથી તેણે મને દિશા બતાવી, ને એ નિમિત્તે થોડું બોલ્યો પણ ખરો. તેને જોઈતો જ મૂકી, સહેજ માથું નમાવી, ખોટા સિમ્ત સહિત “ થે’કયુ ” કહી, મેં રસ્તો પકડ્યો.

જવાનું નીચે હતું. મારી બેઠકવાળી જગ્યાની ડાબી પાસ, છુતક પર જ થોડું ચાલી, ડાબા હાથના ખારણામાં પેસવાનું હતું. પહેલાં ત્યાં મેં માણસોને પેશનીકળ કરતાં દૂરથી જોએલ, ત્યારે લાગેલું કે એ ખારવાખારવા માટેની ઓરડીઓ હશે. (તેનાથી જરા આગળ ચાલીએ ત્યાં તો ખરેખર ઓરડીઓ જ છે ને તેમાં મુસલમાની બોરાક રંધાતો લાગે છે.) પણ ખારમાં પેસીને વળું ત્યાં તો, જોડાજોડ ત્રણ સીડીઓ ઊતરવા માટે હતી.

ઊતર્યો. આ હેઠલી છુતક દેરાચીથી મુંબાઈ લગીના તેર રૂપિયા આપ-નારાઓની હતી. અહીં પ્રકાર ઊપર કરતાં ઓછો જ. હવા પણ બધી ઘેરાઈ રહેલી. બેસાડોમાં, પહેલાં તો ઇસલામી બેસાં, પછી આગળ ચાલતાં બધી નોતજાતનાં જાંવાં જ. રવજાત આ ભાગમાં એવી સરખી જ હતી.

માત્ર ડગલું એ ડગલાં ચાલે ત્યાં જારી ગદાર આખો યસાગર મમે તે અને મમે તેટલો કચરો પોતામાં સમાવી લેવા તૈયાર હોવા છતાં દારૂગના કુસા, ખીરીનાં કુંડાં, સંતરા કે દુગાની છાત્ર અને ખીજો ઘણો વર્ણવવા તેમ જ નહિ. વર્ણવવા જેવો કચરો, દેટલો કે ચાલવાના રસ્તામાં ને ઘણો રટીમરની લોખંડી ભીંતના થડમાં, જ્યાં થવા કરતો હતો.

એવો શોભામમાન એ પહેલો ખંડ વટાવી, ખીજના ચોટલામાં પેસતો હતો ત્યાં સંતરાવેસુ છોડેરો, ઉચાડમથો ને ઘોલીઝખ્યાલો, આડો ઊતર્યો. પૂછ્યું એને કે આ ક્યાં મળશે. એની દરખાસ્ત-પહેલી દરખાસ્ત-તો એ હતી કે મારે હજી પણ આગળ વધવું, પછી સીડી ચડી ઉપર જવું, વગેરે. મેં ફરિયાદ કરી કે ઉપરનાળાએ મને નીચે મોકલ્યો ને તું પાછો ખીજે રસ્તે પણ ઉપર ને ઉપર જવાનું કહે છે, એ તે ક્યું? આ ગરમીથી ખીજાને તેણે ખીજી દરખાસ્ત સવાચરૂપે કરી કે હું કોણ છું, ક્યાં જોડો છું, કેવી આ જોઈએ, ક્યાંદિ. મેં હવે તેને ચાવાળાના જ માણસ તરીકે પિંજારી કરું, સામા સવાસ ભાવને લક્ષ્યતા પૂછ્યા. જવાબ : “સાદીનો આનો, રપેસિયલના એ આના, દૂધનીના ચાર.” મેં તેમાંથી વચ્ચે વડી બનાવટના એ પ્યાલા મારે ફેંકેણે પહોંચાડવનું કહ્યું ને પાછો ફર્યો.

૩

રટીમર ચાલવા માંડ્યાને કલાક ઉપર થયું છતાં દરિયો લાગ્યો નથી એટલે હવે પણ ઘણું કરી નહિ લાગવાનો એમ વિચારતાં મનને નિરાંત વળા. ને નિરાંતની પજો એટલે મારા જેવાને મારે, કાં ને નિરીક્ષકની નહિ તો સાજાંમાં જ મનનની પજો.

રટીમર ભરદરિયે પહોંચે એટલે, તેને પંડને ગાદ કરીએ તો, આપણાં મુખ્ય સાથી એ જ રહે છે : મૂર્તિમાન વિદ્યજતા જેવો સમુદ્ર અને તેવું જ આકાર. આ એ મદાતત્વોની પાર પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવા કરે, તો

સમુદ્રના પેટામાં અહર્નિશ ઘડાતી ને લાંગાતી, જીવન પાગતી ને વળી મરવા માંડતી, જગ્યેતન સૃષ્ટિને અને આકાશની સૂર્યમાલાઓ કે તારકમંડળોને ખ્યાલ કરવામાં તે ખરેખરા. ત્રીજી પાસ, ક્ષિતિજ અને તેની પારના પ્રદેશોનો વિચાર પણ તે કોઇ વાર કરવા લાગે.

પણ એ સંવેદનો તો જરા હવાઇ મનોદશાનાં વધારે કહેવાય. વાસ્તવિકને તો, આવા મધદરિયાની એકવિધ જોવી સપાટીમાં પણ વૈવિધ્ય, શોધતા આવડે તો, જડે તેમ છે. કોરે જિભા હો ત્યાંથી જરા આધેનો દરિયો તમને એકસરખી દેખે ઊંચાનીચાં ચથા કરતા મેળનો જ બુનેસો લાગે. પણ કોરાની નીચે નજર કરો. સ્ટીમર ધસારાખંધ પાણી કાપતીકાપતી આગળ વધે છે તેમતેમ, તેના વેગે હિપ્પગવેગ ખળમળાટ વડે કરીને, હરપળે ઘોળાંશેતર શીજીના નાનામોટા ગોટા, અસંખ્ય આકારોના ગોટા, જાણે સ્ટીમરની બહારલી લીંતોમાંથી ફૂટતા, સપાટી પર પથરાયા કરતા જ હોય છે. એને ફરીફરીને મમે તેટલી વાર નિહાળીએ છતાં કંટાળો આવતો નથી. વળી સમવાયુસ્તર પાણીનો રંગ બદલાતો હોય છે. તડકામાં લી...હું હોય; શીજામાં ભૂરાશ પડતું, અંધારાં આભથી ઊતરે તેમતેમ વધારે ભૂંડ; અને રાત્રે પથ્થરરંગતું એ બને છે. ... છેવટ, નિજીવોની લીંઝા વડે જ તમારી કૌતુકદૃષ્ટિને પટાવી નાંખવાને અણ્ટ્રેવાયલી, એમ કરણું પોતાને જાણે અણુગમતું હોય તેવી, કુદરતમાતા અવારનવાર ઘોળાં કે ઘોળાંખૂખરાં બગલાં જેવાં પક્ષીઓને પણ તમારા માથાથી થોડેક જ અંધે આકાશમાં વિહસાવતી હોય છે અથવા તો એકાદ માછલું ખાઇ લેવા તેને પણ એ પણ પાણીની સપાટીએ ઉતારતી હોય છે.

વરદી આપ્યા બાદ આહલસ મિનિટે આવેલી આ એ હવાયલાં નાઇસ ગિરિકટ સાથે પીધી. મારી પણ અક્કલ વેળાસર ન ઊઘડેલ, એટલે લાવનારને તેની કાટલી એકસાથે બને પ્યાલામાં ખાલી કરવા દીધી હતી. આને પરિણામે બીજો ખાલો ટાટીનો પીવો પડ્યો, કેમ કે ગિરિકટ થોડું પણ આવતાં ને પહેલો ખાલો ખવાસ કરતાં દેટલોક વખત તો વચ્ચે બન્ય જ,

એ ગએલો. કેટલાક ચાને ગોળાના પાણી જેવી ઠંડી કરીને જ પીએ છે. પણ તો પછી ચાની તરખક શીદ ? ગોળાનું પાણી જ થું ખોટું છે ? ચાની ક્ષિત્તિ તો (એ ખીજી બધી રીતે સારી હોવા ઉપરાંત) હોઠ અને જીભ સહન કરે તેટલી બધી ય ગરમીથી તે ભરપૂર હોય ત્યારે પીવામાં જ છે. એવી ન મળે ત્યારે આપનાર — તે ઘરનું માણસ હોય, મિત્રમિત્ર હોય કે વેચનારો હોય, ગમે તે આપનાર — સામે કોચવાનું એ ચા પીનારમાત્રનો પરમ ધર્મ છે.

*

*

*

ચા પછી કેટલીક વારે ડાયરી લખવી શરૂ કરેલી, પોણા પાંચે, તે લગભગ એ કલાકથી ચાલે છે. વચ્ચેવચ્ચે, સામેનાં સમુદ્ર ને ક્ષિતિજ તરફ જોઈ, વિચારમાં કુબકીઓ ખાવાની ખરી જ. તેનો મેળ સ્ટીમરની ગતિ સાથે બેસતાં, એક પ્રકારનું માનસિક ડોલન પણ અનુભવાય છે. છૂટા પડતાં નીચે ડહા પર ઊભેલા ચં. નહોતા કહેતા ગયા ? — “ વિજય-રાય, હવે મનન નહિ — ડોલન કરજો; સ્ટીમર પર ડોલન જ હોય. ”

૪

સૂર્યાસ્ત પાસે આવ્યો એટલે લખવાનું બંધ રાખી તુલકની પાછલી બાજુ તે નિરખવા જઈ બિહો. સૂર્ય હજી દોઢેક હાથ પાણીની ઉપર હતો, ને આખા ય મુગંજીર વાતાવરણના આત્મા જોડે આત્મા તદાકાર હતો. ત્યાં પાછળથી થાળી હાથમાં ધરેલ એવા વીણીવાળાના માણસે જૂમ મારી બોલાવ્યો. મનમાં જજરા એની પર ચીકાયો ... અત્યારમાં શેનો લાવ્યો ? હજી તો સાત માંડ થયા. તને સાડાસાત-આઠનું નહોતું કહ્યું ? ... પણ એ બધું સ્વગત જ ઉચ્ચાધુ. ચાસનમાં તો, ઉતાવળે પગે તેની સાથે બેઠક અગળ આવ્યો ને પાથરેલ જિઆની બાજુમાં કાગળ દાંડીને ચાળી મુકાવી. તેને રવાના કરી, પાહો સૂર્યાસ્તે સંચર્યો ... કિરણો ધણુંખરાં શોવાઈ જઈ, ફિછા લાલ રંગનું ખિંબ જ ક્ષિતિજે વરણું હતું — બિતરણું હતું. આ વખતે જ બેત્રણ સૌંદર્યત્રિમા વહોરાઓ પણ ત્યાં પાછળ અને બાજુમાં આવી બિલા.

તેમની વૃત્તિ અને વાતો પરથી જિંદગીમાં પહેલી જ વાર મને પ્રત્યક્ષપણે જાન થયું કે રોજના પરિચિત હિંદુ કવિઓ ને એવા ખીજા રસિકો સિવાયના દુનિયાના કેટલાક આદમીઓ પણ સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં રસ લેતા હોય છે ખરા ... એમનામાં જે વડેરો હતો તે, આફતાબને આયમાવી દેવા જાણે આધારો હોય તેમ, હજી ખરો ને પૂરો અસ્ત થયા પહેલાં જ, “ એ ... ગયા ... ગયા ... ” કરતો હતો. પણ સાથેનો જુવાન ધીરો હતો; “ નહિ. હજુ જરા-જરાસી બખ્ત હય. ” .... આખરે અસ્ત થયો એટલે પાછળ રહેલી લાલીના થોડાંક ગુણગાન અને જણે કર્યાં. મને પણ ખસવાનું મન તો નહોતું થતું, પણ અહીં જેટલું મોકું કરીસ એટલું જમવાનું ટાંકું થશે એ બીકે, પાછો આ તરફ આવી ગયો.

થાળી મેં ધાર્યા મુજબ નાની નહોતી. વ્યાસ સવાંઈ ફૂટ દરે જ. એવડી એ આખી જરાબને આવી હતી. કિંમત આના ખાર. એટલા પૈસામાં, મારી જરૂરતની ગણતરીએ તો, જે જણને થાય તેટલું ખાવાનું આવ્યું હતું. રોટલીનાં ફૂલકાં નહિ, પણ ઘી મૂકીને કરેલી ભાખરી, પણ ૬૬ રોટલીનું જ; એ હતી આઠ; દોઢ જાણિયા જેટલો ભાત; એક ઘાટકામાં તેલથી રસમસતું, મટરવેં-ગણનું જરા કાચું રહેલ શાક; ખીજામાં દાળ - તીખીવમતમી, પણ ખરાય એવી તો ખરી; એક ધડપે મસાલાવાળા કાચા પોપૈયાના કટકા (એ હોય કે એવું કેં બીજું, મને તો પોપૈયું લાગ્યું); ને બીજે ધડપે અપટ્ટી મીકું. મીકું તો મેં થાળી પર જ ઢંકાઈ આવેલા કાગળમાંથી કટકો ફાડી, તેમાં સવારના હંધાવન માટે (દાતણમાતણ લીધેલ નહિ તેથી) સંઘરી લીધું. પછી ફૂગમાંથી પાણીનો પ્યાલો ભરી પાસે તૈયાર રાખ્યો, ને વીસેક મિનિટમાં, સમુદ્રને વારેવારે રસપૂર્વક વિશ્લેષતાં, અડધા ભાત ને ચાર ભાખરી સિવાયનું બધું હોજરીમાં ઉતારી દીધું. (એ પ્રતાપ દરિયાઈ હયાના; ઘેર એટલું જમાવું નથી.) જમતો હતો તેટલી વાર, બોજનના દર્શનથી જેમને એક વધુ વાતવિષય જડેલ તેવા ત્રણ જણ — એક સિંધી જેવો, એક

દખણી કે દેશી ખ્રિસ્તી, એક ચીનો — તુતક પર થોડે દૂર ઊભી જે વાતો કરતા હતા (કોઇ વાર સહેજ મારી બણી જોઇને પણ) તેમાંથી ‘વેજીટેબલ’ ને ‘વેજીટેરિયન’ શબ્દો જોતજોત વાર કાને અચકાયલા.

જમ્મા ખાદ ઘેર પણ કંઠાકેક ટહેલવામાં જાય છે, તો આ મનોહર દરથો વચ્ચેની વિશાળ તુતકે તો કેમ જ વણુટહેલા રહી શકાય ? ઘણે ભાગે આ તરફ ને થોડુંક પાછલી તરફ પણ, આશરે કંઠાક લગી આંટા માર્યા. હવા મીઠી ઠંડકભરો હતી; વધતા અધકારમાં સમુદ્ર વિશેષ ભવ્યતાથી ઊભાયો હતો; સર્વત્ર નજરે ચડતા તારાગણે બ્યોમને નવીન આકર્ષણ આપ્યું હતું; અને વિચારો અનંતતા સિવાયના — કેટકેટલા ય શતકો, રે યુગો આ જલવિસ્તારે ને આ તેજભિંદુઓએ નિરનિરાળાં માનવ દરથો જોતાં ગાળ્યા હશે; એમની આગળ આપણે કેવા નજીવા લાગીએ છીએ; એમને કેવી આપણાં દુઃખસુખોની જરા ય પડી નથી; અને છતાં આપણે તો તેમની સ્થાપિતા અને અદ્ભુતતાથી પ્રેરાતા રહી, આપણાં દુઃખો અને સુખોની ક્ષણિકતાને સ્મર્યા જ કરવાની; ખીજાં સૌ વર્ષમાં આપણે સૌ યે મરી પરવાર્યા હજીયું ત્યારે પણ આ પ્રકૃતિતત્ત્વો વળી ત્યારની કોઇ ખીજી ક્ષણભંજર સૃષ્ટિનાં જ સાક્ષી હશે : આવા વિચારો સિવાયના — ખીજા કશા એ પંજોમાં આવે તેમ નહોતું.

સાડાઆઠ થયા એટલે, કોલસાગુણેની બાજુમાં જ — ત્યાં દીવાનો ખરાખર, પૂરતી નિકટતાવાળો, ડાબી પાસનો પ્રકાશ હતો તેથી — ઓઝાડ બિહારી, અદેશવાને અસીસું લઇ, ‘કેકિલા’ શરૂ કરી. બે કંઠાકમાં દસ પ્રકરણ પૂરાં થયાં. વચ્ચે, કેકિલા વિજ્યાશેઠાણીને ત્યાં દાગીના ગીરો મૂકવાનું શરૂ કરતી હતી ત્યારે, દરિયામાં જમણી પાસ — પૂર્વે કે પૂર્વપડોશમાં — ગાઢ અંધારમાં જાણે અદ્ધર તરતી દીવાની અગ્નિગર કેટલેક દૂર દેખાયતી. દસપંદર મિનિટ વાંચવાનું છોડી, એ આરતેઆરતે પ્રકાશનું તેજસ્વી ટપકું, પછી ઝાંખું જ ટપકું, બની ગઇ ને હેવટ અદસ્ત થઇ, ત્યાં લગી એને જોયા જ કરી. એ હતી એટલી

વાર, મૂર્તિમતી એ શોભાને શાંતિથી પીધા કરવાને જદ્વે કેટલાક “ જોટ !
— જોટ ”ના હિંમત કાઢતા હતા.

મોડેથી સૂતો ત્યારે, માથું હવે અમારી ધસતી જોટનાં પાટિયાંની
ખડુ નજીક હોવાથી, થોડી વાર માથામાં ફેર જેવું વર્તાયલું. પણ પછી
તો — જોભાની નિદ્રા જ.

૫

તા. ૧૦ : ૪ : ૨૬

મળરકાના સુસવાટાખંધ વાતા, થોડું ચરચરાવતા પવને આશરે પા
— પા વાગે ભાનમાં આપ્યો. સ્ટીમર માંડવીખંદર આવી ઊભી હતી.
... ઊઠતાં મેં જાણીને જ થોડી વાર લગાડી.

વિસ્તારી જળપટમાં નિર્ભયતાથી આખી રાત ને દિવસ માર્ગ કાપ્યે
જતી આ ત્રણુ હજાર ટનની સ્ટીમર, તેમાં પહેલવહેલાં એસું ત્યારે,
માનવીએ કુદરત પર મેગલેસ જયના વિચારો પ્રેર્યા વિના કેમ રહે ?
અને એ પરદેશીની છુદ્ધિચકિતનું પરિણામ છે તેનું પણ તીવ્ર ભાન
કેમ ન થાય ?

જયની વાત તો એવી છે કે, વિશ્વના ‘ માનવી ’ અને ‘ કુદરત ’
એવા વિભાગો કરવા વાસ્તવિક નથી લાગતા. આ સાગર એ કુદરતનું
તત્ત્વ છે, તો તેમાં ઓછામાં ઓછાં જોખમે વહાણો ને સ્ટીમરો દોડાવનાર
માનવીનાં મગજ હૃદયો ને હાથ પણ કયાં કુદરતનાં જ જુદા સ્વરૂપનાં તત્ત્વો
નથી ? એટલે, મનુષ્યે કુદરતને જીતી છે એમ કહેવા કરતાં, કુદરતના
એક તત્ત્વે ખીખની સંહાયતા મેળવી, તેની સાથે અનુકૂળ સહકાર દરી
જાણ્યો, એમ કહેવું એ વધારે સાચું છે. આ સાચ જરાબર પ્રીતિએ,
તો પછી આપણું મુમાન આપમેળે કાણુમાં રહે છે; પછી કોપેલી કુદરત
પણ ખડુ કડવી નથી લાગતી કેમ કે આપણાં ભાવભાવના ટેવમળે તેની વધુ
નજીક આવેલાં હોવાથી, કોપ અને આક્રમણ એ કિસ્મત પણ આપણે
પ્રમાણમાં ઓછી નિર્જનતાથી નભાવતાં શીખી જઈએ છીએ.

અને પરદેશીઓ ? એમનો પણ આપણે સહકાર કયો એમ જ કહેવું ને ? દિવં ન હોત તો ગયા સૈકામાં એ લોકોને ત્યાં લક્ષ્મીની રેસછેલ ન થાત; અને તો પછી, એમની બુદ્ધિશક્તિ અને સાહસએમને ખીલવનાર આ બધાં સંચાકામો — જેમાંનું એક પણ હું તો આજ લગીમાં પૂરુંપાકું સમજી શકું નથી શક્ય — શોધવા અને ફેલાવવાની સમગ્ર એમને ન મળત. પણ એ કેં સહકાર કહેવાય ? ચોખ્ખો પરોપકાર જ એમની પર તો એવી સમગ્ર આપીને આપણે કયો છે : ચોખ્ખો, નિષ્કામ ને નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર. ગીતાપાઠી અને ગીતાશ્રવી દેશમાં ખીજું કેં શક્ય પણ શી રીતે હોય ?

૬

અદોથી જિંદગી દેખાતી, છેલ્લે ઉપલી તુલક પરની લાકડ-ખોટા જોષ કાલે એકબે વાર વિચાર આવેલો, કે બધું સહીસહામત ઠેક લગી રહેવાનું એની તો લગભગ ખાતરી. પણ ધારો કે કોઈ પ્રકારના અકસ્માતથી આ સ્ટીમરમાં ગ્રાબરું પડે ને એ ફગવા લાગે તો હોડીમાં ખેસતી વખતે હું આ સામાનનાં પાંચજી વાનાંમાંથી શુંશું ઝડપું ? થેલી તો ખરી જ; ને પોટકામાંની આ દાવરીની ચોપડી; એમાંથી જ ખીજી બેત્રણ જરૂરી જેવી વસ્તુઓ — થેલીમાં સેરવાય તેવી. ખાકીનું બધું — કપડાં, ખિરતો, ફોના કંડિયા ને ફૂલે — અરબી સમુદ્રનાં મગર માછલાં ને બીજાં જળચરોના ઉપભોગ માટે ઊંડું ઉતરી જવા દેવું પડે. .... નદિ પણ સ્ટીમરમાં જ ઉપડવું છે એમ નહીં થયા પછી કરાચીમાં જ એક દરખાસ્તી એવું જે આવેલું કે ફગતી સ્ટીમરની તુલક પર, લાકડ-ખોટામાં બિતરવાની વક મળતાં લગી, સગાં-વહાલાંને સંભારતો બિલો છું. ... એમ કહવાનું તો કદાચ કદી બનવાનું નથી. પણ ત્યાં ચું—એ આમોદોષનાં સંલગ્નાવેલી, લગાઈ દરમ્યાન ‘ટોપી ડો’થી ધવાએલ સ્ટીમર પરના ૭૪મી હાઇવેડર્સ પદ્મજીના પ્રસંગ-વાળી તાસક (‘રેકર્ડ’) આધારે યાદ આવે છે. એ લોકો દેટલા

આનંદથી, ઉત્સાહભરે, ઘેર રહેલાં સ્ત્રીજાળકોને ધન્યરાધીન ગણીને, અત્યાર લગી માનવી આપણો દુશ્મન હતો, હવે ધન્યરી તત્ત્વો દુશ્મન છે, અને તેની સામે પણ પીરતાથી જ લડશું, વણ્ણડગ્યા તેની સામે પણ કૃત્ય કરશું અને ઝૂઝશું — આવી ભાવનાઓ હૃદયમાં ધારતા અને ઉત્ત્યારતા, કેવા એ લોકો મોતને બેટી જીવનમુક્ત થયા હતા ? આજે કેટલા હિંદીઓ હૈયે એવી અભયતાના ધારનાર છે ?

છ વાગે ગિડીને નજે મોં ધોયું — તેમાં સ્વચ્છ પાણી એવીસે કલાક આવે છે — ત્યારે તો શિયાળાની જેમ દાંતની કચકચાટી ને હૃદયની ધ્રુજરી થોડી પણ ચાલુ રહી. મોં કાંઈ કરી, શાશ પાછી ગળે વીંટી, એટલે કૈંક હુંફ મળી. પછી તો સૂર્યોદય પણ, બેઠકથી જરા જમણા હાથની કિતિજે થયો.

વચ્ચે હું તાકીદ કરી આવેલ છતાં, કલાક ડાળા તણાવ્યા પછી સવાસાતે ચા આવી. પછી વીસેક મિનિટે, ઉતારાઓ દધ-લધ લેવાતાં સ્ટીમરે માંડવી છોડ્યું.

૭

લગભગ સાડાનવે ઓખા, ખારને સુમારે જમતો'તો ત્યારે દારકા, ને પોણાચારે પોરખંદર. દારકાકાંડે, મારી બેઠકની લગભગ સીધી લીટીમાં જ, એક મંદિરનો શંકુઆકારી ધ્રુમટ દેખાતો હતો. દારકા-નાયજનાં (વધુ નહિ તો) એવાં એટલાં દર્શન કરનેકરતે પણ મેં બોજન કયું છે, માટે તેથી હાંસલ થએલા પુણ્યને ધ્યાનમાં લઈ, એ ઠાકોરજમહારાજ, મારાં બધાં નહિ તો કેટલાંક શારીરિક ને આર્થિક દુઃખો કાપે તો સારું, અનેક વાર મને વિનાકારણ નડતાં દુર્જનદુઃખો તો બધાં ય નિવારે તો સારું, એવી ધન્ય મનમાં થયા વગર રહી નહિ.

ઓખાખંદરથી માંડી, પોરખંદર છોડ્યા પછી, પણ અત્યાર (૬૧-૬૨ વાગ્યા) લગીના એ કલાક સુધી તો, સ્ટીમરની ડાળી પાસ કિનારો

જ દેખાયા કરે છે; એટલે અનંતતાના વિચારો કરવા હોય તો તે માટે મોં અને આંખને જમણી પાસ ફેરવવાં પડે. દિનારા પર, આગલા ભાગમાં રેતાળ ભાગ, પછી સપાટ વગડાકે પ્રદેશ, ઝાડપાન પણ જુજ, એવી કાઠિયાવાડની ભૂમિ દેખાયા કરે છે. માત્ર પોરબંદર પહેલાં નાનો ડુંગર ને એ બંદરની પાછળ ઝાંખા વર્તાતા બડાના ડુંગર : એટલી જ નોંધવાલાયક વિવિધતા. બંદરોમાં આગલાં ત્રણ કરતાં પોરબંદર વધારે આકર્ષક લાગ્યું. એની ઝાળખાણ એક ખારવાએ પેલા ચીનાને ‘સુનામાપુરી’ તરીકે આપી ત્યારે મને વિચાર થયો કે ચીનો એ કૃષ્ણ-સખાની વાત જાણતો હશે ખરો ? એના કરતાં તો, ગાંધીજીની જન્મ-ભૂમિ છે એમ કહ્યું હોત, તો વિચારાને વધુ રસ પડત. પણ ખારવો કદાચ એ હકીકતથી જ અજાણ હશે. હું વચ્ચે પડી શક્યો હોત એ હકીકત જાણાવવા; પણ એ રીતે ચીનાનું જ્ઞાન વધારવાની ભિંમી મારા અત્યા દિલે કેં અનુભવી નહિ, એટલે મૂંગો જ રહ્યો.

ચીનો એક ગદ્ય કાવ્ય રાતથી કોઇ તાજું, નવું-નકોર ચીનાઇ માસિક વાંચતો ત્રણચાર વાર દેખાયો હતો. તેના પૂંઠા પર, નીચેના ભાગમાં, ચીનાણી બેઠેલી નજરે પડે છે-જુવાન ચીનાણી; ને તેનાથી સહેજ ઊંચી બેઠેલ, પણ જરાખર ‘અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ’ એવી દયા-માં છે તેનો આસક. આ જોઇ હું એક જાતની વિભાસણમાં પડ્યો. આમ કેમ ? જુવાન ચીનને પણ પ્રેમચેષ્ટાઓ કરવાનું ને તેનાં વળી ચોપાનિયાં ચલાવવાનું શેણું હજી લાગેલું જ છે કે શું ? ... ત્યારે—એ હજી પૂરેપૂરું સોયને પથે પથ્થું જણાતું નથી ... પણ ન કેમ પણ ? પથ્થું હોતું જ જોઈએ. નહિ તો. આપણાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ‘ગાંડીવ’ આદિમાં આપણે વારંવાર વાંચીએ છીએ કે ચીન-જુવાન ચીન, વિદ્યાર્થીઓનું ચીન-બસ દેશોદ્ધારમાં જ મશગુલ બન્યું છે એ એક જ લગ-નીમાં દિવસની બૂખ ને રાતની હિંમત વિસારી બેઠું છે—આવું બહુ દર અઠવાડિયે છાપીછાપીને આપણી આંખે વંચાવાય છે, એ બધું ખોટું—

જ દરેને ?.....પરંપરા દેશના તો કેમ જ માનવપ્રાણીએ નથી પ્રેમ-ગાળી કંવાની અને નથી ચોપાનિયું ચલાવવાનું. તેણે તો માનવ મટી, પ્રેમ-એમ ટાળી, ચોપાનિયા બાળી, કે ... વળ દેશોદ્ધારક દેવપ્રાણીમાં જ પથટાઇ જવાનું છે. એ જ જો નવા જમાનાનાં વણગળ્યાં છાયાં-ચોપાનિયાનો આદેશ છે, તો ચીનાઓ કાં હજી પ્રેમખ્યાસી જ રહ્યા ?

૮

ગયાં પાંચસાત પાનાં સાંજના પાથી ૬૫૫ લગીમાં લખ્યાં. એ શરૂ કયાં પહેલાં, ખારવાઓના વડા જોડે થોડી વાત કરી. એ સુરત જિલ્લાનો રહીશ અમેરિકા સિવાય આખી દુનિયા ફરી આવ્યો છે અને હમણું છ મહિનાની ગિરમિટથી આ સ્ટીમર પર કામ કરે છે. તેણે મારો ધંધાધાપો ને વતન પૂછતાં તેને એ કહ્યાં. તેના એવા અંતર ઇતિહાસમાં મને રસ પડેલો, એનાથી અડધો પણ મારા ઇતિહાસમાં તેને પડ્યો લાગ્યો નહિ. ક્યાંથી પડે ? જગતપ્રવાસીને તો ભાવનગરી ચોપાનિયા-આલક પૃથ્વીને લારે મારતું જંતુ જ લાગે.

પોણાસાને પેલી તરફની ઘુલકે જઈ, સૂર્યાસ્ત જોયો. સૂર્ય ખરા-ખર ડૂબતો ન જોવાયો કેમ કે એ પળે તેનાથી ઊંચડી એટલે કે ડાળી પાસ ભરદરિયે એક વહાણુ ઝાંઝાં આવું આવતું હતું તેને જોવામાં આંખ રોકાયેલી. ત્યાં ઊભો હતો ત્યારે, મારી પુસ્તકપ્રકાશનપ્રવૃત્તિ-ને અંગે એક જણની સાથે પડેલો ને હાથ બહુ ચુંચાતો વાંધો માદ આવતાં, મન ચર્ચુ ચિંતાતુર. તેથી બે ઘડી પહેલા જ ‘કોકિલા’ને વીસમે પ્રકરણે ટંકાયેલી “ ચિત્ત તું ચાને ચિંતા કરે ?... ..” એ પદની પહેલી બે લીટી ગાઇ ગયો. મને મારા પક્ષની નિર્દોષતા માટે પૂરી ખાતરી છે, પણ, ‘ કરતું હોય તે કરે ’ એવી થીમ્બણની આ દુનિયા-માં કેટલા બધા નિર્દોષો એ દેવે ચોતાને જે કરવું હોય તે કરવાને લીધે કે ખાસ જે કરવાનું તે ન કરવાને લીધે, માર્યા ગયા છે. એ પદ રચતી વખતે દયારામ માત્ર અનુપ્રાસની રમત નહિ રમતા હોય એમ

સ્ત્રીકારીએ તો પણ, ચિંતાકાળે પણ નચિંત રહેવાની એમની શીખ અંશસત્યવાળી છે, પૂર્ણસત્યથી ભરેલી નહિ, એમ મારા સરખાનો અનુભવ તો ઉચ્ચરે છે.

પછી ત્યાં જ બિભેચિભે, વાતાવરણ ‘કવેતાઇ’ હતું તેથી કે ગમે તેમ, પણ, યાદ આવતાં જ્યાં તેમ તેમ, “ મારી હોડી ખરાબામાં ટૂટી ગઇ; ” “ ડોલી બહુ તારી કિરતી, ભવસાગરને તોફાન; ” પછી અમાઉ અનેક વાર મુંઝવણ વખતે ગાએલું “ જય જય દીપક છે તૈયાર ”; ને ત્યાર પછી ‘ મધુરી ’ની હેલ્લી ત્રણ કડીઓ : આ બધું છુદે કંઈ ને હળવે હૈયે ગાયું. વચ્ચે, જમણી પાસની ભાંચે જરા દૂર વહોરો હાથ-પગ ધોતો હતો તેણે મને આધો રહેવા ચેતવેલ ‘ બાઇ ! ’ સંબોધન-થી, એટલો વિશેષ માફ. તે સિવાય તો એ થોડી પળો, ઠાંધક જ વાર અનુભવાય છે તેવા, સુખદ બાવોભરી ગઇ.

ને હા. ખીજો પણ એક વિશેષ, જે આખરે વિચ્છેદ નીવડ્યો એ અલ્પકાલીન સુખનો પણ. તબિયત જરાક જોખમાયલી હોવાથી, જમવું નહોતું એટલે વીશીવાળાને કહેલું કે દૂધ દીવા થયા પછી લાવજે, સાડાસાતે કે ત્યાર પછી થોડી વારે. આમ છતાં, હમણાં સવા સાતે જ “ દૂધ તૈયાર થઇ ગયું ” હેવાથી ઉપર લઇ આવવાની ઉત્સુકતા તેણે મારી કને આવીને ખતાવી. મારે હજી, ઉઝસ પહોંચે ત્યાં લગી, કુદરતને જ ખોલે સાડાયા કરવું ‘તું’ એટલે દહતાથી તેને સ્વચ્છું કે પા કલાક પછી લાવ. પણ તેણે પોતાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો—મલુ જાણે શા કારણથી—એટલે તે જીત્યો, હું હાર્યો. પણ હજી મને એમ હતું કે જીતવાનો હેલ્લો પ્રયાસ કરું. તેથી, બેઠકે આવી, તેણે આપેલ દૂધ-નો ગ્લાસ સામાનની પડખે ઢાળાય નહિ તેમ જોઈવી, પાછું પેલી તરફ જવા ધાયું. પણ મારા જેવા અધરણીધરનું ધાયું કેટલી થોડી વાર આ દુનિયામાં થાય છે, પાર પડે છે.

ગ્લાસ પૂરો હજી હું જોઈવી રહ્યો નહોતો ત્યાં તો, ચોરખંદરથી ચઢેલા,

જરા સામળા ત્રીસેક વરસના અંગદા કેસવાળા, મુંબાઇની કોઈક ઓફિસના ફિરંગી કારકુન કે ટાઇપિસ્ટ જેવા દેખાતા, પણ અત્યાર પહેલાં પોતાની સ્વાભાવિક ગુચ્છરાતી વાણીથી મને જેમણે જરા નવાઇ પમાડેલ, જેના ગોઠણ પરના તાળ ખુલ્લા ઉઝરડાએ (ખુલ્લા, કેમ કે ‘શોર્ટ્સ’ પહેર્યા ‘તા’) તેઓ તુતકે પધાર્યા ત્યારે જ તેમને ઘણાંખરાંની દૃષ્ટિના નિશાન કરી લીધેલ તેમણે, મારી પડખેની જ પોતાની બેઠકેથી જમતાંજમતાં, અગાઉની મારી વીસીવાળા પ્રત્યેની એક ઉક્તિને તથા ખારવા સાથેની વાતચિતને આધારે, મારી તમિષત કચારની સારી નયી એમ પૂછ્યું. આ જ ખપોરથી એમ મેં જવાબ આપ્યો. જરા રહીને તેમણે, હું ત્યાંથી ખસી જઈ, મારી રાહ જોઈ રહેલાં સમુદ્રજળ આકાશ અને તારાઓ જોડે ગેલ કરવા જઈ શકું ત્યાર પહેલાં જ, નામ પૂછ્યું. નીચાં જ હાજેલ નયને મેં નામનો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો — ઉચ્ચાર્યો, ને તેઓ સહેજ ચમક્યા : “ ‘કૌમુદી’ કાઢો છો એ જ ? ” હું : “ જ હા. આપે નામ સાંભળ્યું હશે. ” તેઓ : “ હા હા, હું જાણું છું. ” પછી તો લગભગ પોણી કલાક સુધી અમારી વાતો ચાલી. તેમાં જણાયું કે તેમના અંગત સંબંધો કાઠિયાવાડમાં છે ને કામધંધો વડોદરાતની લાઇનમાં મુંબાઇમાં છે. કેંક સાહિત્યપ્રિય પણ લાગ્યા. ચાલુ સાહિત્ય વાંચતા રહેતા હશે, મારા કેટલાક સાક્ષરમિત્રોને ઓળખે છે, મારા એક સાક્ષરશત્રુના વેવાઇ પણ છે, વગેરે જાણવામાં આવ્યું. એમનું નામ પણ અસંખત મળેલું, પણ અહીં એમને — તા જ કહીશું.

વાતેવાતમાં મારે વિશે પણ તેમને કેટલીક વધુ માહિતી મળી — કરાચીના ઉત્સવમાંથી આવું છું, વગેરે. ઉત્સવપ્રસાદી તરીકે એમને કરાચીનાં બે કેળાં અને એક સંતરું પણ આપ્યાં.

૬

—તાએ આખરે મને આઠ વાગે છોડ્યો એટલે થોડી વાર પહેલાં તો આ તુતકે આંટા માર્યા. પછી પેલી તરફને ફેરવે પણ થોડીક વાર

જિમી આવ્યો. ત્યાં તારાટ્ટને પ્રશ્નો પણ પૂછવાનું મન થાય તેવું વાતા-
વરણ હતું, એટલે પૂછ્યા : “આ નાની નજીવી જિંદગીને ક્યાં દોરશો,
ક્યાં કાઢી જશો ? તમારી કોઈ ખાસ સંભાળનો પાવ તો હું નહિ
હોઉં. કે છું ?” તુર્ત જ વિધાત્રીની જે કલ્પના મયા થોડા દિવસ-
થી મને આવ્યા કરે છે, તે મનોનયનમાં ઊગવા ને પછી તરવા લાગી ...
સ્ત્રીનાં જે સુવિશાસ, હિતુદ્ધ નયનો — પરમ ગંભીર, પણ આદ્ર ... બસ,
જે નયનો જ દેખાવ, અને એનું ધારનાર મુખ પ્રધાનપણે પ્રેમાળ દર્શો
એમ જ લાગ્યા કરે. પ્રધાન ભાવ એ જ; ખાટી, વિધાત્રીની ભાવના
અને કૃત્યો સાથે જે કડકાઈ આપણે દમેશ સ્વાભાવિક રીતે ને અનિવાર્યપણે
જોડીએ છીએ, તે એ નયનોની રિયરતામાં અને ગાંભીર્યમાં ફેટલીક
પ્રગટ થાય ... આપણે જેને ફૂર દેવ કે અદૃષ્ટ કહીએ છીએ, તે આ
જ ? કે આ તો પરમ દયામયની જ વિભૂતિનો સાક્ષાત્કાર ? અથવા
સાક્ષાત્કાર નહિ તો ઝાંખી પણ ખરી જ ... કાણુ કહી શકે ? અમે તેમ,
પણ દાર્ડીના અંધ વિધાતા કરતાં તો જુદી જ આ શક્તિ છે.
વિધાતા ઘણી એ વાર અંધ લાગે છે તેની ના નહિ. તેની એવી કલ્પના
જે અનુભવોમાંથી ઊગતી દર્શો, તેનાથી હું વચ્ચિત હોઉં, તેથી જ દષ્ટિ-
વાન વિધાતા મારાથી કમ્પારો હોય, એમ પણ બને. પણ વિધાતાની
મંગલ આશિય અનેક વાર પામેલો હું — અને તે પ્રાપ્તિ કેવળ હૃદયમાં
એક ભાવ તરીકે નહિ પણ પ્રત્યક્ષ દુઃખનિવારણો, સહાયતાઓ આપીને રૂપે
થએલી — એવો હું કદ જાણે (હાર્ડીની માફક) કહું કે વિધાતાને આપણાં
દુઃખો જોવાની આંખ જ નથી, તેણે તો એક વાર સૃષ્ટિ રચતાં રચી દીધી, ને
પછી અનંતકાળને માટે આંખો બીડી લીધી ... આવું કશું હું કેમ કહું ?
જે મુસીબતોને મેં મારી પાસે ને પાસે પ્રતિબળ આવ્યા કરતી
અનુભવી હોય, તેને એ દૈવી શક્તિએ બરાબર અણીને સમયે એટલી
બધી વાર ટાળી નાંખી છે; મારી જેવીતેવી, પાંગળી સરખી પણ પ્ર-
ગતિને માટે માર્ગ ફરીફરીને એવો મોકળો, સરળ નહિ તો અદ્વાયાસ

જેવો જ કરી આપ્યો છે કે કાલ્પિત કે કિચનર કે નેપોલિયન જેવા-
ઓના બાપમાં જતેલું તેમ, મારી જતને, હાથે નાનકડા માપનો પણ
' મેન ઓફ ડેસ્ટિની ' માનવાની મને ટેવ — જે પરિણામે કદાચ કુટેવ
પણ કરે, નહું મિથ્યાભિમાને નીવડે, તે — પડતી જાય છે. એ ટેવને
બળે જ રીતસરની નોકરી લઈ, બીજા બધાઓ કરે છે તેવું કુટુંબ-
પોપણ કરવું એને જ જીવનધ્યેય બનાવવાને બદલે, હજીયે મારાં વિચિત્ર
સરખાં, દેશકાળવિરોધી સાહસોને જ ધપાવ્યે રાખવાની વૃત્તિ દેટલીક
વાર થયા કરે છે.

*

*

૯૦૩૫ થઈ છે. મારા નવા સાથી તો ખુલ્લા હાથે ને ઉઘાડા
હોઠે, આ મારાથી ચારપાંચ હાથ દૂર ધોરે. મારે સુવાને હજી વાર
છે. હજી તો, નિદ્રા આવતી થાય ત્યાં લગી, ગુલકો પર ભમ્યા કરવું
છે; તારાદર્શન પણ બને એટલું ક્યાં જ કરવું છે; એમની જોડેની
આવી વસ્ત્રની રાત આ છેલ્લી જ. કાને ખબર કે ફરીથી આવી સફર
કોઈ દહાડો ફરીશ કે નહિ કરે.

૧૦

તા. ૧૧ : ૪ : ૨૬

અજવાળું થવા માંડ્યું ત્યારે આંખ જીલ્લી મગેલી, પણ મુંઝાઈ
તો હજી છેક અગિયાર વાગે આવવાનું છે, ને આ — તો પણ નિરાંતે
લંબાયલા પડ્યા છે, એ વિચારોથી પાછો થોડી વાર સૂતો. જોકો
સાડા છને સુમારે જ.

*

*

અમે પરવાર્યા ત્યારે આઠ માંડ થયા હતા. કેં કામ કરવું હોય
તો પાકા બે કલાક હાથ પર હતા. બીજું કેં નહિ તો મેં ડાયરી તો
લખી જ હોત. ' કોકિલા ' ને પણ જીવીસમા પ્રકરણથી આગળ ઉપાડી

શકાત. પણ એમાંનું પહેલું, —તા પાસે દતા ને કદાચ ડાગરી વિશે
 કેં પૂછે કે જોવા માગે, એ ખીકે ન ક્યું. (કાલે, વધુ ઝોળખાણ
 ચલા પહેલાં, હું લાવનગરનો છું ને સ્ટીમર પર પણ આ ‘કુવારા-
 કસમ’માં સંભાળથી શાહી પૂરી થણો વખત લખ્યા જ કદં છું એ
 દમ્પીકતો મેળવી દઇ, અંદર નિરંકુશ નિજ કલ્પનાતરંગ મેળવી, મને
 થી. દક્ષિણમર્તિ સંરચામાંનો કોઇક ધારેજો; ને એ અટકળ, ઝોળખાણ
 બાદ, મને કહેલી. આજે વળી ઘોડા આગળ વધે ને લખતો હોઉં ત્યાં
 ડાકિયું કંદે ડાગરીમાં, પોતાની ચોઠી કેં લીલા આવેખાતી વાંચે તેમાં,
 તો — ? એટલે એ લખવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.) અને વાર્તામાં
 તો, જગદીશ સાધુ સાથે ઘોડા ઉપર કાલ રાતે જ નીકળેજો એટલે
 દલેના પ્રકરણમાં કોઇ નવો જ પ્રસંગ ઉપડતો દશે, જે અહીં અત્યારે
 પૂરો થાય કે ન થાય, વિનાકારણ રસભંગ તેથી વહોરવા પડે વખતે,
 એ ખીકે તેને પણ દાયમાં ન લીધી. આ સંજોગોમાં, જે કેં પણ
 થઇ શકે તે એટલું જ કે, બપોરેબપોરે પોટકું છોડું ત્યારે તેમાંથી
 ડાકિયાં ક્યાં કરતી હતી, તે ‘એ મોડન’ મિસેલેની ‘માંની કોઇક નિ-
 બંધિકા વાચવી. તેને બહાર કાઢી. તેમાં એક ઠેકાણે ‘રેપર’ ના છેડાને
 નિશાન તરીકે મૂકેજો તે પરથી સાંબડું કે હૈદરાબાદ ને કરાચીની વચ્ચે એ
 વાંચતો હતો, ત્યારે તેમાંની સમુદ્રતટનાં પક્ષીઓ વિશેની નિબંધિકા
 અધૂરી હતી. એ લખાણ વાંચવાનું આગળ ચલાવવાનો પ્રયાસ ક્યો
 નિષ્ફળ પ્રયાસ. કારણ ગમે તે હોય, પણ મન તેમાં ચોટકું જ નહિ.
 પાનું ફેરવું તો નવું મથાળું વંચાયું ‘જનીઝ એન્ડ.’ મારી મુસા-
 ફરીનો અંત પણ પાસે જ હતો તેથી લાગ્યું કે આ તો ગમશે ખરી.
 ને ચયું એમ જ. સાચતે તેને રસપૂર્વક પૂરી કરી શક્યો. તેમાં લેખકે,
 પોતે ઇજ્જતની એક રેલવેના ગંદા સેકંડ ક્લાસમાં, ગંદા કોઇ ‘રોમ’
 અને ધોરતા એક ફેંચમેન સાથે ફવી રીતે મુસાફરીનો આખરી ભાગ
 પૂરો કર્યો ને અતિ કેરા આવતાં, ચોઠી હાથાપી પછી જેવાલેવા હોટેલ-

માં પોતે કેમ પહોંચ્યો, અત્યાર લગીના આખા રસ્તાની અસહ્ય ધીજ-
પ્ચન ગરમીને છેડે, હોટેલની બારીમાંથી વહી આવતી તાજી, પ્રાણુને
પ્રવૃક્ષ કરતી ઘડરીઓથી ફેલું ઊંડું સુખ પોતે અનુભવેલ — આ બધું
વર્ણવ્યું હતું.

૨૧

દિવસ ચડતો ગયો અને અમારા તુતકજીવને કેંક નવા રંગ ધરવા
માંડ્યા તેમતેમ લાગ્યું કે ચોપડી વાંચ્યા કરવી એ તો છે “કલ
એંક એન્ડલેસ રદાઇઃ” તેના કરતાં આ બધા રસદાયક શાંત માનવ-
બંધુઓની લીલા નિહાળવી વધુ સારી.

જેને મેં કાલે ચીનો ધારેલો તે ચીનો નહિ પણ અહરદેશી નીકળ્યો.
આ મારું એશિયાઇ પ્રજાઓનું યાન ! ખરેખર, આ હકીકત જાણી
ત્યારે, ને ઓખાનો કિનારો ધારકા સાથે સળંગ છે કે જુદો પડે છે
એ સવાલ, કાલે ઓખાખંદર ગયા પછી પણ કિનારો દેખાયા કરવાથી
મનને થયો ત્યારે, એમ થએલું કે મને કોઈક ફરીથી નિશાળે મૂકવો
જોઈએ. ચીનો બ્રહ્મા છે એવી ખબર તો, નીચેની સસ્તી તુતક પરથી ઉપર
હવા ખાવા એક પાકટ વચના કાઢ્યાવાડી વેપારી આવ્યા હતા, તેમણે
પેલાને જોઈને તુર્ત બોલાવ્યો, ને પોતે બારબાર વર્ષોથી વણુવાપરી દિલમાં
સંઘરી રાખેલ એ બ્રહ્મા બાપામાં તેની સાથે વાત—બહુધા વગરઅચ-
કાથે જ — કરી, તેમજ એ આલો ગયો ત્યારે પંડ વિશે ને પેલાને
વિશે જે વાતો —તાની સાથે કરી, ત્યારે જ પડી. એ બાપાનાં જે
વાક્યો પણ આ મોંઘેરા પ્રસંગે શીખી લેવામાં : “મા યસા ?”
(ખુશીમાં છો ?) અને “મા બાલા ” (ખુશીમાં છું.)

ત્યાર પછી થોડી વારે, જે દિવસથી ખૂબ જ રસપૂર્વક ગંજીદે
રમતાં ચાકતા નહોતા એવા ચારપાંચ કચ્છીઓ મારી પાસે આવ્યા.
તેમણે મારું વતન પૂછ્યું ને ધંધો પૂછ્યો. મેં એ કહ્યાં. ચોપાનિયું
કાઢું છું એમ જાણતાં એમનામાંનો એક આઘેડ દરખમાં આવી ગયો.

મારા મનમાં એમ કે સાહિત્યરસિક હશે તે ચોપાનિયાની વાત સાંભળી આનંદમાં આવી ગયો : “હાજે છે તો સારા વેપારી. વખતે આશ્રયદાન ... ? કે એછામાં એછું, ધરાકે તો ચરોતો.” પણ ત્યાં તો તેણે પોતાની પડખેના જુવાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “ના’તો ક’તો હું-કે એ દોષ છાપાં લખનારા જ છે. પૂછે હવે! ભાઈ ચોપાનિયું કાઢે છે, તેથી કાલે આખી સાંજ લખ્યા કહ્યું. શું નામ, ભાઈ, તમારા ચોપાનિયાનું?” — “કોમોદી” — “હે, શું?” — “કો — મૂ — દિ.” — “હં હં, કોમોદી” — “હા...” પછી એણે થોડું પ્રવચન કયું — ચોપાનિયાંવાળાએ આ દલાડામાં સરકારથી કેટલું ચેતતા રહેવાની જરૂર છે, કામી લખાણોથી કેવા ગેરફાયદા ચાપ છે, વગેરે વિષયો પરત્વે. એ પછે મને થયેલું : “આ અમળપણે મને સરકારની વાતમાં વધુ બેચવાનું તો, કે નથી કરતો કે ? વખત છે ને સી. આઈ. ડી.નું જનાવર ન હોય ?” પણ એ તો મનમાં જ. ખુલ્લો ખુલારો — કે જે પણ પૂરો એ ન સમજેલ ને આઠી વાતે ચઢેલ (પૈસાદારો અને યશગાણાંના છાપાંવાળા સાથેના ગાદા સંબંધ વિશે) — તો એ ક્યો કે અમે રાજકારણ છાપતા નથી, ચોપડીઓની ચર્ચા કરીએ છીએ ને કવિઓની મોટાઈ ગાણે છીએ.

આશરે પોણાદસે ડાંચે હાથે દૂર ઝાંખુંઝાંખું મુંબાઈ દેખાયું. હવે એને જ નિરખ્યા કરવાનું હતું.

૧૨

દરિયામાં એકલ તરતો એ જમીનટુકડો પાસે આવતાં લગી તો તેમાં ખાસ કે જેવા જેવું નહોતું. દસ વાગે મુંબાઈ આવશે એમ ચલાવાળાએ કહેલ હોવાથી, હવે તો તુર્ત જ ગોદીમાં સ્ત્રીમર જઈ પહોંચવાની એમ ધાયું. પણ ત્યાં તો — આ શું ? આ તો સ્ત્રીમર બાજુ મુંબાઈને પણ ડાંચે હાથે છોટીને આગળ હાં વધે ? ... જરા ધારીને જોયું : કિનારાને આ છેડે એક ટેકરી, વચ્ચે થોડાં મકાન

વગેરે ને પછી — પછી રાજગાદી ટાવર. તુર્ક જ મને મ રું જયપણુ ને લિગતી જુવાનીના દિવસો થાદ આપ્યા અને મનમા થયું કે જરાબર જ છે, જે થાય તે; એમાં “ આ શું ? ” પૂછવા જેવું ક્યાં રહ્યું. ચોપાટી પર રમતો ત્યારે, ને પછી એને દાંડે બાણુનો ત્યારે, નહોતું મેં જોયું ને પછી માહિતી મેળવી જાયું ? — કે, બાવનગર વગેરે દાદિયાવાડકાંદા ભણી જતીઆવતી સ્ટીમરો આ તરફ બેકળે પામે થકને જ નીકળે છે. એટલે આ સામે દેખાય છે એ તો ચોપાટીવાળો જ ભાગ, ગોદી તો દજી આધી છે. પછી એક ખીજો વિચાર આવ્યો : અહીં તુલક પરથી એક જખર-દરત ફૂટકો — દનુમાનફૂટકો — મારી, ચોપાટીની રેતીમાં એ રીતે પહોંચી, છ જ આનામાં ગાદી કરી મદારબાવડી પાસે ઘેર પહોંચી જવાણું હોત તો કુલું સારું. વખત ને પૈસો બેહ બચે. દરમિયાનમાં, અમારી સ્ટીમરવાળાને એ વાતની — મારી બચનોની — ફિકરચિંતા હોય તેવું લાગ્યું નહિ. તેજે તો સડસડાટ પાણી કાપતાં ચોપાટી, ટાવર, હાઇકોટ્ બધાંને ઝડપબંધ ગાળે દાથે તારવવા જ માંડ્યાં.

પછી દેખાઇ દીવાદાંડી. લગ્ન પહેલાં એ પેટાવતા ત્યારે રાતે ચોપાટી પરથી તેનો દીવો થોડીથોડી વારે ખૂરખૂરકારે ઝખકતો અને પાણીમાં તેજપાટ પાડતો, એ દિવસો સાંભળ્યાં. એ વખતે દીવાદાંડી કેટલી આધી લાગતી ? આજે તો એટલી પાસે છે કે આ નગણા દાથે પણ અહીંથી તેની પર પથ્થર ફેંકું તો (એના સાંકડા ને હુંકા દેખાતા કાચ પર ચોટ મારી શકવા જેવો નિશાનઆજ તો હું નથી પણ) તેની ગોળાકારી સફેદ બીંતનો ચુનો તો થોડોક બીજેકું.

૧૩

એ દીવાદાંડીને પણ અર્ધાંક કલાકમાં ગળી પાસ પાછળ હોડી. હવે કમેકમે, કોલાખ, એપોલોજાંદર ને તાજમદાસહોટેસે તથા ‘ ભારતના સિંદહારે ’ દર્શન દીધાં. વચ્ચે થોડી વાર સ્ટીમર અટકેલ, જે દરમિયાન PILOT અક્ષરોવાળી એક ચિરચાવર આગબોટમાંથી

ઊતરેલા બે સાહેબો મછવામાં હાંકારાણને અમારી તરફ આવ્યા. એ વખતે સ્ટીમરપ્રવાસનો એક વધુ ભેદ એ જાણવામાં આવ્યો કે બારામાં દાખલ થયેલી ‘ચકલા’ હવે તેના કપ્તાનને બદલે આ બે બંદર — અફસરોના કબજામાં હતી. હવેથી, અમે કિનારે ઊતરીએ ત્યાં લગીનું જોખમ બંદરના પોર્ટ ટ્રસ્ટી અધિકારીઓનું, સ્ટીમર કંપનીનું નહિ, એમ બધા વાતો કરવા લાગ્યા. વાતો આગળ વધી તેમ સમજાયું કે મુંબાઇનું પોર્ટ ટ્રસ્ટ જે મહાન જોખમ આ પળથી ઉઠાવે છે, તે કેવળ સ્ટીમરના લેદાલાકકના ખોખાપૂરતું જ છે, તેમાંનાં માણસો નથી ને નહિ તેમાંના બેસાડ્યોના જનનું. આ સાંભળી, પેલાં મછવા તરફ હું રસભરી નજરે જોઈ રહ્યો હતો, એ બંધ કપડું; નજર ત્યાંથી ફેરવી લીધી. પળવાર પહેલાં મારા વિચારો એ હતા કે અમારું જોખમ વહોરનાર આ બે આગામી સાહેબો કેવાકે બળવાન છે, અમારા ઉદારકો બનવા લાયક છે કે કેમ, એ આંખો ભરીભરી જોઈ લઉં. હવે લાગ્યું કે અમારી દૃષ્ટિએ તો, અમને કરાચીથી મુંબાઇ હાંકવા કંપનીએ રોકેકે કપ્તાન જેવો, તેવા જ આ બે. કંપનીએ પણ કેયાં આ ત્રણ દિવસમાં જોશમાત્ર જોખમ અમારા જનમાત્ર સંબંધી લીધું છે ? ટિફીટની પાછળ બહુ ચોખ્ખા રાખ્દોમાં તેણે તો કહી નાંખ્યું છે કે બેસાડ્યોને જે કે’ હાનિ acts of God, the king’s enemies કે thieves વગેરેથી થાય, તેની જરી — જરીકે જોખમદાર આ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની છે નહિ.

પાંખોટના કબજામાં આવ્યા પછી સ્ટીમર બ્યારે પાછી ઊપડી અને સીધી જ લીટીમાં કેટલોક વખત આલ્પા કરી, ત્યારે વળી મારા મનને ‘અકરવકર’ થવા માંડી. ... કમજખતી જ ને ? આ તો સામેના ટેકરિમાળા ટાપુઓની — એલિફન્ટા કે જે કે’ એ દહેવાતા હોય તેની — પ્રદક્ષિણા કરી, એમ ફરી — ફરી — ફરીને પેલી તરફ ગોદીને માર્ગે વળવાની લાગે છે. આનો અર્થ એ જ કે દશઅગિયાર તો શું, બે

વાગવાના બે, અમે જમીન પર પગ મૂકીશું ત્યાર પહેલાં ... કંટાળું બધું મોડું — ઘેર કાણ જાણે ક્યારે ચ પહોંચાશે — ને મારે તો જમી-કારથીને બે વાગે કાટમાં પહોંચવું છે — પહોંચ્યા વગર ચાલે જ નહિ (પેલી પુસ્તકપ્રકાશનિયા આફતને અંગે) એવો મામલો છે. હવે ? ... પણ ત્યાં તો 'ચક્રા' એ ધીમેકે રહીને ડાબી બાજુ વાંક લીધો અને પેલા લખદાપક ટાપુઓને જમણે હાથે તરી જવા દીધા. પણ, બે આમ જ કરવું 'તું તો પહેલી શીઠ સીધી લીટીમાં દોટી મને ભડકાઓ ? પ્રશ્નનો ઉત્તર દઈ ચક્રી હોત તો 'ચક્રા' ઉચ્ચરત " એ રીતે હું ન દોટી હોત તો, તો પાલ્લવખંડના પાણીમાંનાં સંખ્યાબંધ મોટાંનાનાં વહાણો જોડે મારો ભોટો થઈ જાત, જેને પરિણામે તમે લોકો કદાચ જળસમાધિ લઈ લાત. એના કરતાં, બલે જરા મોડું કરાવનારો, પણ મારો આ રોજનો ધોરી માર્ગ શો ખોટો ? ... તાર કાટવાણું કામ તારી જિંદગી કરતાં તો વધુ કીમતી નથી જ ને ? "

હવે તો તાજ વગેરે પણુ ઝડપબંધ ડાબી તરફ સરકાચે જતાં હતાં ને મારું મન શાંત થઈ સચુરી પકડવા માંડતું હતું, ત્યાં સ્ટીમર એકાએક થંભી.

૧૪

સ્ટીમર થંભી.

આત્યાર પહેલાં જ, અમે જ્યાં બેઠાંતા, ત્યાંના લાગતે માથેનું જાડા કંતાનનું સફેદ છાપરું — ' છત્રી ' એને ખારવા કહેતા — ઉઠાવી લેવાયું હતું ને ઉતરતા ફાગણનો ચંદ્ર તો પહોરનો તડકો એ આખી ઉપલી છતક પર પથરાઈ ગયો હતો. આથી અમે સૌએ પહેલા વર્ગવાળા-તેમ જ, અમુક અંશે સર્વસામાન્ય વ્યાધ તરીકે વપરાતી હતી એ — લાકડાના છાંયરાખી છતક પર આશરો લીધો. રાહબરે (' પાંધલોટ ') સ્ટીમરનો કબજો લીધો, એ બનાવ અમે અહીંથી જ જોયેલો. પણ સામાન, હું પહેલાં બેઠો હતો ત્યાં તડકામાં તપતો હતો ને કાણુંવાળા

કંડિયામાંનાં કુળાં વગેરેને અતિગમીનો લાભ આપી જમાડતો હતો; એ જોઈ, એ વિનાકારણુ વિનાવાંકે વિનાજરે શેકાઈ જતાં ફળો માટે જીવ જિંચો થયો. જિંચા કંડિયાની એક બાજુ તેવું જ જિંચું પોટકું, બીજી બાજુ ફાળકાનો થોડો ભાગ, ત્રીજી બાજુ બીજો મૂકેલો ગિસ્તરો : આમ ગોઠવ્યું, ગોઠવણ કરી રહ્યા પછી તો તુર્ત ઉતરવાનું થયેલું, એટલે મહેનત ફેંકટ મધ.

પણ એ શેકકારક બનાવ બન્યા પહેલાં તો બીજું ફટકું આનંદકારક — રસદાયક તો ખરું જ — બન્યું હતું.

સ્તીમર બીજી રહી એટલે તેણે કાચા હાથ તરફના પોતાના પડખામાં જે મોટું ગટરમુખ હતું, તેમાંથી ચોખ્ખા જેવા પાણીનો ઘોધ દરિયામાં પાડવો શરૂ કર્યો હતો. ઘોધ જોસખંધ પડે, પાણીની સપાટી બળખાંદ્ર પીણથી ઓવાય, ને એની પર પાછો તડકો પથરાયો હોય : આ દૃશ્ય સાદું, છતાં જોવા જ કરોએ એવું રસભર્યું હતું. અને રસિકતા ઉપરાંત જેનામા ફિલસૂફી પણ હોય, તેના મનને રોકી રાખે તેવું પણ થોડું ત્યાં હતું. દરિયા હવે પ્રભાસમાં છીછરો હતો અને ઘોધતું જોર તેના તળિયાના કાઢવને બખેડીબખેડી, છેક સપાટી લગી ઉપર ચઢાવતું હતું; આથી, પેલાં મલાઈ જેવાં બળખાં પીણનો વિસ્તાર જ્યાં પૂરો થાય, ત્યાં જ કાઢવનાં ગોટાગોટી તળિયેથી ઉપર સપાટી લગી ચઢી આવેલાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. “પેલું સામે દેખાય છે એ મુંબાઈમાં પણ, આ એના કિનારાના દરિયામાં છે તેવા જ પીણના બળખાંડ છે, તેમ કાઢવના મેલ પણ છે, તેની કાણ ના કહી શકો ?” પ્રશ્ન મનમાં થયાની. પણ જ મને ગોલીના ‘રેકવેક્શન્સ’માંથી એક છાપાએ ટાંકેલો પ્રસંગ અને વાક્યખંડ યાદ આવ્યો : Not physical equalor alone. પ્રસંગ એ છે કે મુંબાઈના બિશપપદ માટે એક અંગ્રેજના દેવામાં લોભ ગળ્યો દરો, તેને બારતમંત્રી મોર્લીએ આ મતલબતું કહેલું : “એ પદમાં તે એવો શો મોટો લહાવો તે દીડો ? મુંબાઈ

તો છે ગંદવાડથી ભરેલું — અને તે માત્ર મલીકુંચીઓમાંની નહિ, આત્માની ગંદવાડ પણ ખરી. ”

સ્ટીમર ઊભ્યા બાદ વચ્ચે એક વખત થોડો વાર, હવે આમને બધે ભમવાની છૂટ થઈ મધ દેખાઈ તેથી, જમણી છુતક પર જઈ આવ્યો હતો. એ તો આખી ૫ સ્ટીમરમાં મારી સૌથી જૂની ઓળખીતી, કેમ કે પરમ દિવસે અમે ચઢેલા તે આ તરફથી જ; અને પેલા માનવંત પોસિસ-ગ્રાણીએ મારામાં એનાકિસ્ત્રપણું દેખવા માંડેલ, એ પણ ત્યાં જ. પણ અત્યારના બદલાએલ સ્થિતિસંજોગમાં એ બધું પૂરું યાદ આવતું પણ મુશ્કેલ હતું. એ વખતે, છુતકની નીચે જુઓ તો છેક કાંઠાના ગંદાં પાણીમાં ડહા તળે, મારી પાતળી આંખોઓથી જે જાણે વધુ પાતળી માછલીઓ સળવળ્યા જ કરીને, બહુ તેને જોયા કરેા તો, અક્ષંકારશાએ જેને બીલાસ રસ કલો છે, તેનાં સવેદન કરાવતી હતી; અને ડહા પર, કરાચીના મિત્રો ને પરિચિતો ઊભેલા હતા. આજે એ જ છુતક નીચે જુઓ તો, મુખાઈની ગોદીમાંનાં વહાણો, મછવા, લોંચ, બોયાં — એ બધું હતું. ને એ બધાંની પેલી તરફ મારી બખ્ખે દિવસની પરમ પરિચિત, નજર જેની પરથી હિપાડવી હરગેજ ગમતી નહોતી એ ક્ષિતિજ — ક્ષિતિજ ? નજર જરા ખરોખર ડેરવું ... ના ના ... હવે ક્ષિતિજખિતિજ કે નથી ત્યાં. ત્યાં જે છે એ સૂકી ને કદરૂપી જેવી, કે આંખી, લીલી રાજમામણી, પાસેની કે દૂરની, ટેકરીઓ જ. ... ક્ષિતિજ હવે ત્યાં નથી. એને હવે હાલને કાજ તો છેલ્લી સલામ કરી ગયો — સલામ કર્યા વિનાની સલામ : મારા મનમાં ઘણું ૫ હતું કે ચારે પાસ વિશાળ સમુદ્ર વિસ્તરેલ જ હશે અને આજ સુમંદ લહેકે દષ્ટિમર્યાદાએ ઢળકતું હશે, એ દેખાવને છેલ્લેલ્લો આંખો ભરીને જોઈ લઈશ. પણ એ ન જ બન્યું — ન જ વખતસર સૂઝ્યું. હવે તો એ બધું આ મુખ્યત્વે અરસિકા ટેકરીઓની પાર જ ગયું. બીજી દરિયાઈ મુસાફરી જે નસીબમાં હશે, તો જ હવે તો

એ લહાવ ફરી મળવાનો.

૧૫

એવા માંદા વિચારોમાં મન ફૂગેલ હતું ત્યારે જ સ્ટીમર ફરીથી ચાલવા માંડેલી, અને, આ તરફ આવીને જોઈં છું તો, ‘હેલ્પર’ કે ‘એઇક’ એવા કોઇક નામવાળી કહેવાતી સ્ટીમલોન્ચ અમારી સ્ટીમરને પૂંઝડેથી તાણી, ગોદીના પથ્થરી કાંઠાની અડોઅડ આણવાની પંચાતમાં પડી હતી. એ પળોની ખારવાખારવાની ભારે જહેમત જોઇને મને થયું કે સ્ટીમરને ગોદીમાં દાખલ કરવાની મુસીબત પણ કે’ બોધી નથી.

થોડી વારે દોરડાં ખીસે જરાવાયાં એટલે સ્ટીમરના બહાર નીકળવાના દરવાજાઓમાં ‘ગેંગ - વે’ ગોઠવાયા, ને ખુબ પડપડી પછી મજૂરોએ તેમાં થઇને સ્ટીમરમાં ધસારો કર્યો. થોડી જ મિનિટોમાં એ સૌ આખી સ્ટીમરમાં વહેંચાઇ ગયા. એક, હું મારા સામાન પાસે જોભેસો, ત્યાં પણ આપ્યો. આઠ આના તેણે કહ્યા. એ જરાજર ગણાય કે વધુ, તેની કે’ આપણને ખબર નહિ, તેથી, — તાને એ વિશે અંગ્રેજીમાં પૂછી જોયું. તેમણે શીખવ્યા પ્રમાણે મેં પેલાને છ આના કહ્યા. તેણે એ વખતે તો એ કંઘૂલ રાખ્યા, પણ પછી લીધા સાત.

સામાન લીધા બાદ ઉતરવા માટે, હેઠલી તુતક તરફનો દાદરો શોધવા મજૂર થોડી વાર આમતેમ ધૂમ્યો ને હું પણ તેની માછળમાછળ બધે ધસડાયો. ખરી રીતે તો મારે ધસડાવાનું કે તેને ધૂમવા દેવાનું કશું કારણ નહોતું, કેમ કે દાદરો ક્યાં છે તેની મને જરાજર ખબર હતી. સ્ટીમરવાસના એ દિવસ દરમિયાન એ વાપરેલો સૂઢાં. પણ કાં તો એ પળોના નિરર્થક હવેરાટમાં હું દાદરાનું ઠેકાણું જ જૂલી ગયો; કે પછી, એ વાપરવાનો ચાલતી સ્ટીમરે જ હશે અને જોભેલીમાંથી બહાર નીકળવું હોય ને એ માટે નીચેની તુતકે જવું પડે, ત્યારને માટે કોઈ

લુદો દાદર હોવો જોઈએ — આવી કેંક શ્રમણામાં રહો. ગમે તેમ, પણ અમે બેઠે થોડી વાર લાગી, કશી ચે નેમ વિના ઉપલી તુલકે ધૂઆ કર્યા એ તો ચોક્કસ. આખરે મજૂરની જ આડકલે મારી આડકલ કરતાં વધુ કામ કર્યું અને અમે — કાલ પરમ ને આજ સવારે પણ વાપરેલા જ દાદરે થઈને — નીચે પહોંચ્યા.

ત્યાં નીકળવાના દરવાજા પરની લાંબી બીડને છેડે — તો પોતાના સામાન સહિત ઊભા હતા. ઉપર તો અમે અચાનક જ છૂટા પડી ગએલા, પણ અહીં હવે આમ મળ્યા, તો આ સ્થિતિમાં મારે એમને લુદા પડતી વખતની સાહેબસલામ કરી લેવી, કે ખદાર નીકળીને એ કરવી, તેનો જરા વિચાર થઈ પડ્યો. એમનું મારી તરફ કેં ધ્યાન હોય તેવું પણ લાગ્યું નહિ. (કે પછી, આવે વખતે કરીએ છીએ તેમ, મને દૂરથી જોયો હોય — મારી નજર ન હોય તે વખતે — ત્યારે જ પોતે ડોકું ફેરવી લીધું હોય.) હું આ વિચારો કરું છું એટલામાં તો તેઓ પોતાની પીઠ પાછળનાં માણસો વડે ઝડપભેર આગળ ધકકેલાયા અને પળવારમાં જ, દરવાજાની ખદારની ખાલુમાં અદસ્ય થઈ ગયા. પછી મારી પણ એ દશા થઈ. ... ..

ગેંગ-વે મારાથી અનાયાસે ને વિનાપ્રયાસે ઉતરાઈ રહ્યો કે તુલ્કે એક વિઠોરિયાવાળાએ મારો કબજો લીધો. તે મને ગોડાઉન જેવા મોટા એરડામાં થઈને લઈ ગયો અસંખ્ય ગાડીવાન વગરની ગાડીઓ પાસે. અને ત્યાં, મારી ઘણી હોખતોશ છતાં, ગોદાધી ગિરગામ બેક રોડના ૩. ૨૦ મારી પાસે કબજાવ્યા. એવું બાદસાહી બાકું મને કબજાતો જોઈને મજૂર પણ છ આને રેનો માને ?

ગાડી ચાલવા માંડી. જકાતવાળા હજી મને કનડવાના આડી છે એ લાન હતું જ તેવામાં, પાછળથી કોષક દોડતું ગાડી તરફ આવતું અને ખૂબ પાડી તેને ઊભી રખાવતું લાગ્યું. એ જ દરે. જકાતનેા સિવાઈ ! તેને ખરાબર રખાવથી જવાબ દેવા માટે મેં મન અને સીનેા

તેવાર કરતા માંડ્યાં. “કીધર જતા હંય ?” તેણે ગાંડીની પડખે આવી પહોંચી તોડ નાખી હાંકનારને પૂછ્યું. ‘પેલાએ ગિરગાંભનું’ નામ આપી, સામું તેને પૂછ્યું કે તારે ક્યાં જવું છે એ બોલ ને. આવનારે એ કલા પંજી, ભાડાની રકમ વિશે બેઠે એકમત નં થઈ શકવાથી, એ માણસ મારે સહભાકુત બનતો રહી ગયો. ગાંડી આગળ ચાલી.

રસ્તાનો હવેનો ભાગ એ ગોદીનો હતો છે કે જાહેર રસ્તો, એ મને સર્વસામાન્ય પડે સમજાતું નહોતું. મન કંઈ કરતું તું કે આ પહેળો રસ્તો વગેરે જાહેરનો ભાગ જ હશે. પણ ત્યાંનાં બીજાં રંગડંગ, જમણી પાંસ નાંગરેલી જપાની નામોવાળા સ્ટીમરો વગેરે જોઈ, આંખ ના પાડતી કે આ રસ્તો જાહેર ન હોય. ને એ જ ખરું પડ્યું : જરા રહીને જમણે હાથે જકાતી ઓફિસ દેખાઈ. ત્યાં મોઢા આગળ તો બે દેશીઓ ઊભેલા દેખાયા : “ખડે રહો !” ગાંડી ઊભી. ઊભી, ને મારી છબે બોલી નાંખ્યું “ક્યા હે, સાંમ ?” જવાબમાં તેનો સામે સવાલ “કીધરસે આતા હો ?” મારું “કરાચીસે”, અને એની — એ બેની — પાછળ ઓફિસનાં પગથિયાં પર ખુરસીએ બેઠેલ એક ગોરાનો — કે પંજી ચાંધોરો હોય એ — હુકમ “જાને દો, જાને દો. મત સતાઓ ઉસકુ” — આ બધું લગભગ એક પળે બન્યું. સાહેબને એ વખતે તો મારા મને આશીર્વાદ જ દીધો. પણ પછીથી લાગેલું કે તેણે મારો સામાન ઉતારાવીને વીંપ્યોપીંપ્યો નહિ, તેટલાપૂરતો એ પોતાની ફરજ બજાવવામાં ચૂક્યો. મારા ફક્ત મોં પરથી તેણે કેમ બોલ્યું કે મારા દિલમાં તો દાણચોરી કરનારની હરામખોરી, ને તેવું વર્તન પણ નહિ હોય ? ઘણા ય બોળાબાત્રા દેખાતાઓ બોળા ને બત્રા હોતા નથી એ તે કેમ વીસર્યો ? ને હું જાતે તો દાણચોરીની બાજતમાં નિર્દોષ હોઈ પણ મારી દેખાતી નિર્દોષતાનો ઉપયોગ દોષ ધંધાદારી દાણચોર નહિ કરતો હોય તેની સાહેબજાદાદુરને ક્યાંથી ખાતરી થઈ ગઈ ? ... એવાએવા પ્રશ્નો મને વગરતકલીફે છૂટ્યો હોવાથી નિરાંતની પળોમાં, રસ્તો કપાતો હતો ત્યારે,

આવ્યા કર્યા. એ લોકોએ મને તકલીફમાં ઉતાર્યો હોત તો બહુ નોખા જ દિશામાં દોડ્યા - બિછબ્યા - હોત વિચારો, એ વાત પણ નિઃશંક છે.

ઘર આવતાં, ગાડીની પાસે યધને જ જતા મજૂરને રોકી, સામાન વાડીમાં દાખલ કરાવી, ગાડીવાળાના અડ્ડી ચાટલા તેને સુપરત કરતાં, તું મને છેતરી ગયો એમ કલા વિના મારાથી રહેવાયું નહિ. “પણ સા’બ, મેં તમને વે’લા વે’લા ઘેર પહોંચાડ્યા ને ?” બદમાશ ! — કેમ જાણે, વાજખી દામ લેનારો ખીજો કાંઈ સારો ગાડીવાન મને કલાકેક ગ્રાડો ઘેર લઇ આવ્યો હોત.

વિભાગ યીજે

રંગૂનપ્રવાસ

એરનકોલાનો પ્રવાસી

સ્ટીમર 'એરનકોલા'

તા ૧૬ : ૩ : ૩૧

૬

શુક્રની સાંજે કલકત્તે (ત્રણ દિવસ પર, તેરમી તારીખે) રંગૂનથી
ધા—નો તાર આવેલ, ને હું ઉતારે પહોંચ્યો કે તુર્ત એ મળ્યો એટલે
કાર્યક્રમ ગદગાયો — પછીને ગદગે હમણું જ રંગૂન જવાનું હતું. તેવી જો-
ઈવણના વિચારે માર્ગો મન સહિત સુતેલો, તેથી સ્વપ્નામાં જ સ્ટીમર આવી.
આવી, પણ કેવી રીતે ? એ જાણે અમારા અમદાવાદના વિક્ટોરિયા બાગ
પાસેથી, મોટરને રસ્તે ને મોટરની જ જેમ જીપડે છે, એલિસાબેથ પર
દાખલ થાય છે અને એ છૂટકા પછી, સડેડાટ દોડવા માંડ્યા પછી,
પાછળ દૂર સડક પર સાત એકઠાં બેઠેલાં ત્રણ સ્વજનને હું રમાલ ઉરાટી

“ આવજો ! ” કહું છું. પછી એ ખુરદીમાર્ગે ઝડપમાં પંથ કાપતી અવનવી સ્ટીમરમાં હું અંદરના ભાગમાં ગયો. ત્યાં એક જગ્યાએ મોટા ચાળામાં ચઢકેલ અન્નરાશિઓ ૧૨ પૃષ્ઠપોળા (સાથી નીચલી અન્નરાશિએ), માવાધારી (સાથી ઉપલીએ) અને વચલીઓ ઉપર, આપણા હિંદુ ઉપાસારૂઢોમાં હોય છે તે ગંધી વાનીઓ લેઈ. લેઈને બોલ્યો “ ચાલશે. ” સ્ટીમર પર ઉતરના મુસાફરોને સારું જમવાનું નહિ મળે એવી ખીક મને એ સાંજે સૂચવવામાં આવેલી તેના જવાબ અને ખુશાસા-રૂપે એ બોલાઈ ગએલું ... ... પછી તો સ્વપ્નું સરી ગયું. એમ જ રંગૂન પહોંચ્યા પહેલાં રંગૂન જઈ બેઠો-કાલે રાતમાં, અહીં સ્ટીમર પર જ. ત્યાં ભાઈ ધા- અને સુ-બહેન બનેને વર્ગોના વિયોગ બાદ મળ્યો અને ઢસીને વાતોચીતો કરી.

આ મેક્સ સ્ટીમર છે તેથી બીડ ખૂબ થવાની ખીક સેકંડની ટિકીટ લેવાનો હતો. જે મેક્સ વિશે, મને ટિકીટ અપાવનાર ભાઈ ૫- ચાર દહાડા પર કહેતા હતા કે તેમાં બીડ થાય જ, તે જ મેક્સ વિશે, એમના ઉપરી અને મારા મિત્ર -ભાઈએ ઉપડવાને આગલે દહાડે તેમને બોલાવી બીડ સંબંધી પૂછ્યું, ત્યારે ૫-એ તદ્દન હજબે હૈયે અને સર્વશતા-પૂર્વક જવાબ દીધો હતો “ ના ... ના, બીડ શું થાય ? ” આ નવી શોધની પાછળ એમની તો શુભેચ્છા જ હતી કે કેંએ કરતાં મારા જેવા મુશ્કેલીસના પૈસા બચે એ જરૂરનું છે. એ વખતે, સગવડપ્રેમી એવા મને એમની પર ટૂંક ચીઠ ચડેલી - જો કે હવે એમનો ઉપકાર માનું છું, કેમ કે રૂપિયા (૧) ને બદલે ૧૪) જ બોખવા પડેલ તેથી બચત તો થઈ, પણ - અને આ વાત જ સાથી મહત્ત્વની છે - બીડ ખીજા ભાગોમાં છે છતાં મારી જગ્યા તો ઘુતક પરની સાથી સારી જગ્યાઓમાંની એક છે. જો આ લાભ ન મળ્યા હોત તો પેલી ચીઠ સોગણી વધી પડત એ નક્કી.

પરમ દહાડે ટિકીટ આપનારે એમ કહ્યું કે આ બિનખોરાકી ટિકીટ-વાળા કેક પેસે-જરૂર સ્ટીમર પર નહિ મળે, ત્યારે મારી ગભરામણ

ધણી હતી. તેણે જ પછી સૂચવ્યું કે છૂટાં આ ખાંડ ને ડબ્બાનું જમા-
વેલ દૂધ સાથે રાખવાં, ને સ્ટીમરના વીથીવાળા પાસે આ કરાવી લેવી.
છતાં મેં ને આખો દહાડો વિમાર્યા કર્યું હતું કે વીથીવાળો ના પાડશે
ના ? કેમ નહિ ? ના પાડે ય તો. મારી ટિકીટ જ જ્યાં બિન-
ખોરાકી, ત્યાં એ મને કશી મદદ શા માટે આપે ? શું થશે આ વિના ?
એક પળે તો એમ પણ ઇચ્છાઈ ગયું કે સ્ટીમર આલ્યા પછી મને
દરિયો લાગે તો સારું; તો, ઉઘટીઓ ક્યાં કરીશ ને એમ નહિ ત્યારે
ખાસ કાળજીથી એ જ હેતુસર સાથે રાખેલાં લોણુ ચુસ્કા કરીશ કે ઉંધું
લાલીને પથારીમાં પડ્યો રહીશ. એવું બધું થાય તો સારું, જેથી આ
પીવાની રુચિ ન રહે ને એ મુશ્કેલી એની મેળે જ ટળે. શનિરાત સુધી,
આશવાને દહાડે રવિસવાર સુધી પણ, ત્રેવડી ચિંતા મારાં હૃદયમગજને
ઝરડતી હતી : દરિયો લાગશે તો વળી શા લાલ થશે ? એ નહિ લાગે
ને આ પણ નહિ મળે તો કેમ જીવાશે ? બીડલરી એ કેક ઉદેં છુતક પર
કપ કેવી ને કેટલી જગ્યા મળશે ? ... ક્યાં સેંકડ કલાસનાં આશારવખો ને
ક્યાં ખીકાની આ પરંપરા ? બીકા બહુ પધીપટી ત્યારે એક વાર તો (શનિની
બપોરે જ, પાંચાગલીમાં એક દુકાને દાતાની રાહ લેધને બેઠેલો ત્યાં ને
ત્યારે) કલકની કીટીએ આપમેળે યાદ આવીને દિશાએ દીધો હતો :
“ છક હોપ્સ વેર ડ્યુપ્સ, ફોઅર્સ મે બી લાયર્સ. ” અને દરિયાલાગણ,
આપ્રાપ્તિ તથા સુસ્થગપ્રાપ્તિ, ત્રણેત્રણ ત્રિંગેની મારી ખીકા
જુદાખોલી નીવડી છે. ત્રેવડા દુર્ભાગ્યને બદલે ત્રેવડું મદઆગ્ય ! શેક્સ-
પીયર જેવો પણ એક વાર તો — સવાત્રણે વર્ષમાં આજે દહાથ પટેલી
જ વાર — ખોટા પડ્યો : “ વ્હેન [એવેઝ નદિ પણ] લેવજ કમ, ઇ
કમ નોટ સિગ્નલ ફાઇલ્સ બટ ઇન બેરેલિયન્સ. ”

મને કુલી શોધવા કે બોલાવવાની તકલીફમાંથી બચાવવાનો તેનો આ હિસાબ જોઈને મને આનંદ થયો. મનમાં થયું, તેનો હિસાબ હજી તાજે છે એટલામાં જ તેનો પૂરો ઘાત લેવાની વેતરણ કેમ ન કરે ? તેથી, એણે ઉતારીને સામાન નીચે મૂક્યો કે તુર્ત મેં તેને કહ્યું “ટિપો, કેક કા પેસેન્જર હું; મેરે કુ અચ્છી જગા પર બેઠાને દો”. — “હા હા; જીર આપ દામ લી અચ્છા દેના.” તેની નફ્ટાધથી થોડું મુંઝાતાં તે થોડું હસતાં મેં, પોતાને ઘેરથી પરભાર્યા અહીં મને સ્ટીમરમાં ચઢાવવા આવનાર હતા તે ભાષ પ—ને શોધવા આસપાસ નજર ફેરવી, પણ તેઓ હજી આવ્યા લાગ્યા નહિ. એમનું ખામ કામ પણ નહોતું, કેમ કે એમને કોઈ સ્ટીમર પર ચઢવા ને મારે માટે જગ્યા રોકવા દે તેમ નહોતું. આથી, આ કુલીને જ મેં એ કાર્વમાં મારો મિત્ર ગુરુ અને માર્ગદર્શક ગણવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે એ પદવી આખર લગી શોભાવી એમ પણ કહેવું જોઈએ. પહેલાં તો કરદમવાળા જ્યાં સામાન બોલાવીને તપાસતા હતા, એ ભાગમાં તે મને સર્જ થયો. એ ઠેકાણે પેલો તપાસનીસ આવી પહોંચતાં વાર લાગે તેમ હતું; એટલે તે, આસપાસ પથરાયેલા ખીજા ઉતારો અને તેમના સામાન વચ્ચે થઈને, આગળ ધુસ્યો. હું અનુયાયી થયો તેનો. જરા રહીને એક ગોરા છોકરો ખીજાના હાગીના ફેંદવામાંથી પરવાર્યો, એટલે મારી પાસે આવ્યો. મેં હાથમાં તૈયાર રાખેલી ચાવીથી પહેલાં મોટી બેગ ખોલી. તેણે તેમાં એક જ ખાજુથી પહેલાં તો કપડાં ચોપડીઓ વગેરે આમથી તેમ ઉઘલાવ્યું. પછી, એ જાધાની તબે જડા પુઠાવું. મજબૂત દોરીથી બાંધેલ, કોરા કાગળ કવર પેન્સિલ વગેરેવાળું બાકસ હતું. તેને રીતસર ઉઘાડવા કે ઉઘાડવાની દરકાર કર્યા વિના જ તેણે હાંકણું એક ખૂણેથી ખેંચ્યું, માંગ્યું. “સાજો નાલાયક !” હું બોલ્યો — મનમાં જ, અલબત્ત. તેણે એ બેગ ખીજા ખાજુના ભાગને અડક્યા પણ વિના છોડી દીધી એટલે ફરી મેં માનસિક ઉદ્માર કાઢ્યો “એક, આમ જ ફરજ બજતે

છ કે ? એ ભાગમાં હું પિસ્તોલો, રીવોલ્વરો, છરાઓ, ખંજરો, કાર-
તુસો, ગોંગ્રો, કે જથ્થાબંધ અક્ષીયુ-કોકેન સંતાડીને નહિ લઈ જતો
હોઉં તેની ખાતરી તને વગરએયે જ ક્રમ થઈ ગઈ ! ” — “બી કિવર !”
પેલાએ વિચારરૂબ્યા અને તડકાબ્યો એટલે મેં ઝટ લઈને નાની જેમ
તેને ખોલી આપી. તેને ઉપરઉપરથી જોઈને તેણે તુત બંને બંગ અને
તપાસ્યા વિનાના ખિઆ પર પણ, ચાકના લીટા-Expor એવું ફેંક —
તાણી આપ્યા.

હવે સામાન લેતોક ને કુદી ધસ્યો ડેકવાગાએ પેસવાના ગેંગ-વે
તરફ; ને ધસતોધસતો ઓચરો એ : “ દેખો બાણુજી, એકદમ અચ્છી
જગ્યા પર જ કે બિછાના બિછા દેતા હું. અદાઈ રૂપયા લેગા. ” તેને
હું ગાળ કે સભ્ય જવાબ, કેં થે હઈ શકું ત્યાર પહેલાં તો તે ગેંગ-વે
પસાર કરી ગયો હતો. (તેણે આમ પહેલાં, અને ત્યજીને જ જવાનું
દર્શું; હું હજી સ્ટીમરસ્વાર થવાની લાયકી હવે મેળવવાનો હતો.) તેના
રાખ્દો પૂરેપૂર્ણ મારા મગજમાં પહોંચ્યા તો પણ તો મોં પર શેરડા પડવા-
ના થયા હતા : અઢી રૂપિયા ! છ વાનાં — જેમાં ચોટાં તો એ જ
છે — આ સામે બીજી તે સ્ટીમર પર, અહીંથી ચાર ડગલાં ચાલીને, લઈ
જવાના અઢી રૂપિયા !...કેં નહિ. હોય. સમજાવીશ તેને. એમાં તો
માનશે જ. ટિકીટના ચૈદ ખર્ચાં તેવા આ એ વળી વધુ ... એ કે
અઢીના ત્રણ લે તો ય શું થઈ ગયું, જમ્યા જ સર્વોત્તમ આપવેતો હોય
તો ? દદાડા ત્રણ સ્ટીમરમાં કાઢવા પડવાના છે, કેં જેનીતેરી વાત છે ?

વચ્ચે એ બાઈબંધી અને એક બીજી ચૂસના એ આપી મૂકી હતી
કે હારબંધ ગોઠવાયલાં માણસોમાં મારે પણ હારને પેલી ખાજુને છેડે
ગોઠવાઈ જવું. ગોઠવાયામાં મારે કશો વાંધો નહોતો, કેમ કે આટલો
ઉંસાહી, ઉદાર — સગવડ મેળવી આપવે તેમ પૈસા લેવે પણ ઉદાર —
બોમિયો જે કેં કહેતો હોય તે મારા લાભની જ વાત હોય. પણ, અને
થયું, એ આમ ઉધી વાત શીદ કરે છે ? હારને આ છેડે જ બિભવું

જોઈએ ને ? ગેંગ-વેની પાસેના છેડા તો આ છે, પેટો નહિ. પણ પછી ખીખ્ખોની તાત પરથી ચમચાયું કે પેટો છેડા જ સત્તાહલરેલો, કેમ કે ત્યાંથી - “ શુર હોગા. ” શું શુર હોવાનું હતું તેની ખબર પછી જ પડી.

હારમાં જઈને ઊભો ત્યાં સાંભરી આવ્યું કે પ—નું શું ? તેઓ હવે તો આવ્યા જ હશે ને ? સેકંડ કક્લાસના દરવાજા પાસે હોઈશ એમ નિશાની તેમણે આપેલી. સાંભરતાં જ, પાછળ છોડેલ એ દરવાજા તરફ હું પાછો ગયો. એ ભાગમાં પહોંચ્યો ત્યાં જ, ડાબી ખાનુથા, “ અરે બાઈ, તમે તે ક્યાં હતા ? ” કહેતી એમની ઊંચી આકૃતિ નીકળી આવી. મેં ખુલાસો કર્યો કે હું છ પછી તુર્ત આવ્યો છું. તેઓ : “ ખટ આઈ કેમ એટ ફાઈવ - ફોર્ટી. ” આ બધી મને ખેદ થયો ને એ મેં “ ખટ વહેલું નીકળવું પડ્યું હશે તમારે ” કહીને દર્શાવ્યો. તેમણે, “ હું છકચોતો ચાર વાગ્યાનો - ” — “ ઓહો ! ” “ - પણ ટ્રામ મોડી મળી ” કહીને મને વધુ ખેદ પમાડ્યો.

હવે અમે ખંને બેસાડ્યોની પેલી હારના શુર હોનેવાસા છેડા બધી ચાલ્યા. જતાંજતાં પ—એ હારનો મને અત્યાર સગી અકળ હતો એ બેદ સમજાવ્યો કે, અહીં દાકતર આવાને તપાસશે. કાંઈ ઊડતા રોગવાળું આગબોટમાં પેસી ન જાય એ માટે જ આ તપાસ હશે, માત્ર સુકસકડી હોય તેને તો હેરાન નહિ કરવા હોય, એમ ધારી મેં નિરાંત રાખી. હારમાં ગોઠવાયો; ના - ધુસ્થો, કેમ કે ખરાબર છેડેથી લખસ થવું જોઈએ ત્યાં નહિ પણ વચ્ચે જ એક ઠેકાણે બેત્રણ મજૂરો હતા તેમની વચ્ચે મેં જેવો ઊભાવાનો પ્રયામ કર્યો, તેવા જ તેઓ ખરયા ને મને જગ્યા કરી આપી. સાડે થયું કે એટલામાં પોલિસ હતો નહિ. નહિ તો મને એ, ખીખ્ખ એવા ધુસણિયાઓને કરતો હતો તેમ, હાંકીને - હા, હાથમાંની નાની સોટી ઊગામવા પણ એ ચુકતો નહિ - છોક છેડે મારા હકસરના (= રંગસરના) સ્થાને લઈ ગત.

હું દારમાં લીબો ને ઘોડી વારે એક કોલસા મસાહેબે (સંગંગ સાહેબી પોસાકના દેશીએ) તપાસવાનું કામ હાથમાં લીધું. એ નાડ નહોતો તપાસતો, પણ એ અને એની સાથે દવે આવી પહોંચેલ પોલિસ બધાને પેટ ખુણાં કરીને તૈયાર રાખવા મૂચવતો અને ત્યાં હાથ લગાડતો હતો. પણ મારા બાબમાં તેને એટલાથી સંતોષ ન થયો. મારા મોઢા પર પણ — લગભગ “નયનોમાં નયનો ઢાળા” — તેણે ટીકીને જોવા માંડ્યું, હું તેની દૃષ્ટિએ શકદાર હોઉં તેમ. એ કાણે મારા અને ઉઠોડા કર બાધો : “કમખખતી !” મને ક્ષયમયથી પીડાતો કદપીને ક્યાંક અટકાવશે તો નહિ ને ?” પણ મારો ફિક્કો ચહેરો તેને એ રોગનું પરિણામ નહિ લાગ્યું હોય, એટલે તે આગળ વધ્યો.

પણ હજી હું — આ વખતે પોલિસદૃષ્ટિએ — શકદાર મટ્યો નહોતો. તપાસાયલા દરેક પર ધ્યાન રાખી એ દરેકની ટિકીટ (જે હાથમાં ધરી રાખવાનો સર્વસામાન્ય હુકમ અમને વચ્ચે જ ચઢ જંગોલો, જે હુકમને અમે તાળેદાર સેવકો તરીકે ઝડપખધે માથે ઉઠાવેલો) — ટિકીટ ટોચી આપતો હતો, પણ મારી તપાસ થઈ તે વખતે તેનું ધ્યાન ચરવા ગયું દશે એટલે, “સા’બ, ઇસકું દેખા ?” એમ તેણે મારી સામે આંગળી ચીંધી પોતાના મુરખીથી દાકતરસાહેબને પૂછ્યું. દાકતરે મારી પર આંખ માંડી તેનું જ એ “યુ સો મી, નો ?” કહ્યું, જે પછી પેલાએ પોલિસ બધી હકારતું ડોકું ધુણાવ્યું. વળતી જ પળે ટિકીટ ટોચાઈ ને મોક્ષ મળ્યો મને.

૩:

પછી તો, જેંગવેમાં — ડકકા પર — સ્ટીમરના જેંગવેમાં — સ્ટીમર પર ... ..

૧. રા. ખુશાલ સાહકૃત ‘મહાત્માનો હૃડયોગ’માં “કોલસા મસમ” પ્રયોગ છે, તેનું આ અનુકરણ.

ચઢી રહ્યો ત્યાં સામી જ નજરે પડી — શું? મારી નવી નાની છે એવી જ ડોહકની મોટી બેગ. એ જગ્યા તો મારી હોય જ શાની? (સવાસ, વિચારો, ડોકું આમતેમ ફેરવવું — આ બધું ચાલવું હવું તે દરમિયાન પાછળથી માણસો ચઢ્યે આવતાં, આ અને હેઠલી તુલક બણી વેરાતાં, જગ્યાઓ રોકવા માંડતાં હતાં.) ... ... પણ ત્યારે આ શું? એ બેગની નીચે જ મારી, સફેદ ધરતી પર ભૂરાં ફૂલવેણી ભાત અને પહોળા ગુલાબી કાચાળા, રમધ જેવું શું દેખાય છે? એ — હા, એ જ જગ્યા મારે માટે રોકીને મજૂર નવી મજૂરી બોળવા ચાલી નીકળ્યો ભાગે છે. હું તુલક જ એ બાજુ ગયો. પેલી ‘મોટી’ નવી બેગ તો ગભરાયલા મનના દષ્ટિસ્થાનનું જ પરિણામ; કેમ જો, જૂની ને નાની નવી, બેગ બેગો અને બીજો સામાન પણ બધો ખરાબર એ ડેકાણે ગાઢવાયેલો હતો. જગ્યા પણ, તુલકની ભોંય પર નહિ પણ જેને ફાળકું કહે છે તે ભાગે, પહોળા પાટ જેવું થોડું જિંમું છે ત્યાં, લેવાઈ છે. “ સેકંડ કીલ્સા કી પાસ બિજા દેઈંગા ” એમ મજૂર નીચે બોલી ગયેલો, એ તેણે પાળ્યું જ. આ બિજાનાની જમણી પાસનો નાનો સાફ દાર એ કેમિનવાળા વર્ગમાં ચઢવાનો છે. આ બાજુની સ્ટીમરો પર રીઝલ્ડ ડેક છે નહિ; બાકી જગ્યા તો, આ જ બી. આઈ. એસ. એન. કંપનીની બાંધધરી નીચે હું બે વરસ પર કરાચીથી મુંબાઈ જતાં સુખસગવડે બેઠો હતો, તેવી જ ધણીખરી રીતે છે. આ બધું સમજતાં મેં છુટકારાનો ઉઠો દમ બેચ્ચો.

પાયરેલા બેઝિંગ પર હું બેઠો. સામે ડહાના ટાવરની ધડિયાળમાં સાત ને પાંચ યથા દેખાતી હતી. ટાવર નીચેની ગેલરીમાં પ— આવવાના હતા. હેવટ લગી એ બાજુ મેં ડોક તાણ્યા કરી પણ, ગમે તે કારણે, એ ન જ દેખાયા.

દરમિયાન, મજૂર આવી આણું રિમત ને સલામ કરી બિજો રહ્યો હતો. પોતે મને ગેજવી આપેલી જગ્યાની ઉત્તમતાને કારણે મારા કરતાં

પણ તેને વધુ આનંદ થતો હોય એવો તેનો મુખભાવ હતો. આનંદનું વધારે ઉંડું કારણ એ જ હોતું જોઈએ કે પોતે મહેનત અને દીર્ઘદૃષ્ટિના બદલામાં અઢી રૂપિયા પડાવવાનો છે તેની ગલપચી તેના મનમાં થયા કરતી હશે. સવાલના જવાબ તરીકે મારા મોં પર પૂરતો આનંદ તેણે ન દીધો. એટલે ફરીથી સલામ કરી વધારે પહોળું સ્મિત ફેરું. તને શું આપું એમ પૂછતાં “ જી, અઢાઈ રૂપિયા ” એવો જવાબ મળ્યો. મેં ખરી રકમનો અંદાજ નીચે પ—ની મદદથી કરી રાખેલ, તેથી તેને કહ્યું કે એમ ગેરવાજબી વાત ન કર, તારી મહેનતના પ્રમાણમાં જ થાય તે ખરાબર માગ. તેણે મહેરબાનીની રાહ ઉપરો અર્ધો રૂપિયો કાપી નાંખ્યો : “ અઢાઈ બાણુજી, દો રૂપિયા દીજિયે. ” — “ દો કોપકુ ? ” હતના જ્યાદા ટુમને દુસરા ક્યા ક્રિયા હે ? ” હવે તે ગંભીર, લગભગ ક્રોધી બન્યો. સામે વધુ દોષ કરવાથી કે વળશે નહિ, બગડશે ઉચ્છૃં, એમ ધારી મેં સમજાવટથી કામ લીધું; અક્ષરમાં તેની ઉતાપું કે સામાનમાં મોટા દાગીના બે જ છે, ને ચાર નાના; એ બધાના મળી આઠ આનાથી વધુ ન હોય; આમ તું બાર આનાથી વધુ ન માગી શકે; છતાં, હે જી, રૂપિયો આખો જ આપી દઉં છું. રૂપિયો તેણે એકદમ લઈ લીધો ને — “ અબી બાણુજી, ઐર આઠ આને કાંઈ પેસા દીજિયે; જ્યાદા નહિ. ” કમને મેં પાકીટ ખોલી, તેમાં ઉપર જ હતી તે પાવલી તેના હાથમાં મૂકી, “ અબી મત માગના; મહેરબાની કરે. ” કહી, કપાળે હાથ અડાડી, માથું જરા નમાવી “ માફ કરે ” એમ તદ્દન વગરવાંકે માફી એ મહાનુભાવની માગી. ત્યારે તેણે માંડ મને છોડ્યો.

આટલાં દરે, પાંચે અને ખરાબર આઠે: એમ ત્રણ વાર “ હ હ ...ધૂ ... ” એવા અવાજો સાથે રડીમર ઉપડી. ઉપડી ? કે ના, હજી ઉભી જ છે ? કાણ બાણે. ચાલતી વરતાતી તો નથી. પણ — આ કકકાતું મકાન જમણા હાથેથી સરતુંસરતું ડાબા હાથ

બાણી ક્યાંથી આવ્યું ? ... ચાલી જ હશે સ્ટીમર, મકાન શાનું ખસે વળી ?

૪

અહીં પાકોશીઓમાં, પીક પાસે એક અમૃતસરી ને તેની પડખે પાલીતાણાના ત્રણ ગુપ્તાનો (જેઓ, પાછળથી જણાયું તેમ, બ્રહ્મી ગામડામાં દુકાનદાર છે, ને બ્રહ્મીઓના વધતા જતા દિંદીવિરાધની કડવી દરિયાદો પણ કરતા હતા, તેઓ) છે; જમણી પાસ સાત જણનું સીખ કુટુંબ છે; અને ડાબી બાજુએ, અમારી તુલકના માથા પરની જખ્ખર કંતાની છત્રીનાં દોરડા અને ટેકાઓ ખેંચવાકરવાનો પૈડાં ને નળાઓવાળો સંચો, તથા, તેની પાછળ, હેકલી તુલકે જવાના દાદરની એકરડી છે. સીખો જેટલી વાર ખાય તેટલી વાર મને “બાણુજી, કુછ પરશાદા લેગા ?” એમ જમવાનું નિમંત્રણ આપે છે ને તેટલી બધી ચે વાર મારે તે નકારવાનું હોય છે. પણ, પાલીતાણાના વાણિયાઓએ તો સ્ટીમર ઉપડી ને તુર્ત જ પેટ દાઢાં કરવા માંડ્યાં તે વખતે મારી ધણી ય ના ના છતાં સુખડીનો કટકો આપ્યો (એ આપતા તો બે હતા; મેં જ માત્ર માન રાખવા એક લીધો) અને મૂડી ભરીને ગાંધિયા — “આ પાલીતાણાના, હો !” — ધર્મી, જેમાંથી પણ બે દાણા જ લીધા. રાત્રે પણ, તેમનામાંના એકે “કેમ ભાય ? વાણુપાણી ક્યાં ?” ને તો આંધ ધણું છે હો, તમારા પરતાપથી” કહેલું. અચ્ચાનક જ ભાય એ બોલેલા એટલે જરા વાર તો વિચારમગ્ન એવા મેં એ સાંભળી રહી, “ના મારી પાસે છે ભાવું. પ્રતાપ તો હજીવરનો સૌને” એવો જવાબ બનતી બધી ગંભીરાઈ અને વિવેકથી આપ્યો હતો.

સ્ટીમર દુગથી છોટીને દરિયામાં દાખલ થઈ ત્યારે આવેલા આજા-આજા ફેર શિવાય, દરિયો લાગવાની ખીક ફળી નથી. માત્ર આજ સવારે ૯-૯૫ વાગ્યાથી એરનકોલાએ ડોલનશૈલી ધારણ કરી, ત્યારે પાછું ફેર આવવા જેવું થોડી વાર થયેલું. હવે તો તેના એ ‘રાસિંગ’-

ને પણ દેવાઈ ગયો છું. હાંકનાર જોટને આમ જમણીડાળી પાસ કોલાબ્યા કરેના હશે એ પોતાની હાંકણવિદ્યાના કોષ્ઠક જરૂરી નિયમને લીધે કે માત્ર શહેરને ખાતર?

અમૃતસરીની વાતેમાંથી મને જે સાવ નવું લાગ્યું તે : (૧) પં-ગતમમાં ઐરીઓ પણ સરકારપક્ષે જામુસી ને છુપી પોલિસનું કામ સત્યાગ્રહકક્ષ વખતે કરતી હતી; (૨) એનાર્કિસ્ટો ગદેશ પર માટીની લાવ-લપ જ કરવાના વેપારી તરીકે પણ પોતાનું કામ કરતા હોય છે; (૩) અહીં એક મિત્રે કહેલી આવી જ વાત યાદ આવે છે : એકબે સંસ્કારી બંગાળીઓએ કોષ્ઠક ગોરાનું ખૂન કરવા તેના બંગીનો વેપ સુધાં ધરી, મદિનાઓ લગી એ રીતસર ભજવી, અંતે કાપંસિદ્ધિ કરેલ કે પછી પકડાએલ.) (૩) ગયા હીરોંગરમાં પંજાબ યુનિવર્સિટી-ના કોન્વોકેશન વખતે ખૂની પકડાઈ ગયો તે એવી રીતે કે તે પોતે નિશાન ચુક્યો, ગવર્નરને પંડને હાર કરી ચક્યો નહિ, એટલે તેના સાથીએ તેના હાથમાંથી રીયોલ્વર નવો લાડકો કરવા સેવા માંડી, ને એ ખુલ્લી હુસાનુંસીને પરિણામે એક પકડાઈ ગયા; (૪) કાંગડામાં કે તેની આસપાસના કોષ્ઠક લાગમાં મધરાતે કોષ કાપડિયો કે તેનો માણસ ટાંગામાં છાનોમાનો વિદેશી કાપડ ખસેડી જતો હશે, તેને કોષ મુરોપી પોશાકવાળા ને વીજળીટોચધારી દિંદી 'સત્યાગ્રહી' એ માથા સામે પિસ્તોલ તાકીને અટકાવ્યો હતો.

કાસે સૂર્યને કિતિજે સમાતો નેવોતો, પણ આ કાયરીલેખનનો પ્રવાહ તોડવાનું અશક્ય નીવડતો, એ તક ખોઈ. લખી રહીને તુતકને કહેરે પહોંચ્યો ત્યારે, દક્ષિણે ધસતી જોટના જમણા હાથે પશ્ચિમમાં ઘેરી કિરમજી ઝાંખમાં સોનેરી ગાડાપાતળા આંકા જ રહ્યા હતા. એ દરમ પથ નીરસ તો નહોતું જ. અને વિશેષ રસોપશોગની વૃથા, સાગરના સપાટીને જોટ સ્થિરતાથી જ્યાં કાપતી હતી, ત્યાં નજર ફેરવતાં 'છીપે તેમ હતી. - " દૂધ - દૂધ ! " મારાથી એ શીણુભયો - શીણુપ જ

- જળ જોઇને ઉદ્ધાર નીકળી ગયો. એક ગતિ જોટની અને ખીચ મોજની : આ જોના અથડાટમાંથી શીલુના ગોટેગોટા વળતા - વળતા અને પથરાતા જતા હતા. અથડાટની સ્પર્શરેખાને નિરખી રહીએ ત્યારે, સપાટી પરનાં જે જોના એકખીજના સંગમાં આવીને ગોટા ઉપ-જનવતાં હોય તેમ લાગતું જ નહોતું. એ તો જાણે જે સચ્ચ કોઇ સર્વે - નીચે જળમાં છુપાયેલી જે સદિયર કે પ્રીતમપ્રેયસી - આનંદ-મસ્તીમાં મગ્ન હોવાથી જલતરંગો અને જળસીકર ઉડે જે જતા હોય તેવી એ લીલા હતી. અને ગતિએ ઉછાળેલાં જોના અથડાવાની ક્રિયામાંથી જ અવધ્ય કાંઈ ઉલ્લાસ પ્રગટતો અને વાતાવરણમાં પ્રસરતો હતો. ... મને તો એ રસો-માદની પળે ત્યાં અંપજાવવાનું જ મન થયું. મરણ ? મરણુભય ? ... આવી રીતે, આવે રથજે, આવી અદ્ભુત લીલાના અંશરૂપ બની જતાં મરવામાં જીવ્યાનું સૌથી મોટું સાધક નથી ? ધન્યતા નથી ? ... હું સાચે જ ફેદી પડ્યો હોત પણ જોટવાળા અને ખેસારૂઆ દોડડહાપણિયો પરોપકાર કરીને, જોટ પરનાં અનેક સાધનો વડે પાછો મને ઉપર આણશે - એમ અહીં મરવાની મારી મગ્ન તો બગાડશે જ, પણ રંગૂન પહોંચતાં લગી કેદ રાખી, પહોંચતાં વેંત મને આપઘાતના આરોપસર પોલિસને સાંપી દેશે એવી ખાતરી હોવાથી જ વિચાર માંડી પાળ્યો.

૫

કાલે જોટમાં ખેડા પછી વગેસગે ચઢને જતીની તપાસ કરી. ડાળે હાથે જ જડા લોખંડી પતરાની ભીંતમાં વીજળાનો દીવો છે એ જાણીને ધણી નિરાંત થઇ. "આ ઠીક થયું. દીવો તો છે જ, પણ મારે ડાખા હાથના અજવાળાની ટેવ (જે આઠેક વરસ પરના નરસિંહરાવના એક પ્રાસંગિક કથનના આધારે કેળવેલી, તે) છે તે પ્રમાણે જ રાતે અજવાળું મળશે અને વાંચવું લખવું જે કરવું હશે તેની સારી ફાવટ આવશે." આમ વિચારો આવ્યા. પછી સાંજ પડી; રાત પાસે આવી.

જળતરંગોનો આનંદ માણી લઇને હું આશાભર્યો મારી બેઠકે આવ્યો. ને આગળ શું કરવું તે વિચારવા માંડ્યું. અંધારૂં વધવા માંડ્યું. જમણી પાસ થોડે દૂર ઉપલા વર્ગોવાળાનો ખાણનો હોલ છે, તેની ભોંતનાં બાજુમાંથી વીજળાનો પ્રકાશ આ તરફ ફેંકાવા માંડ્યો. મેં અમારા દીવા બંધી બેઠું. ત્યાં તો અનાવાર્યા જ હતી. તેની પ્રશ્નિમા બેઠેલા કોઇ અફસરઅફસરની મદદથી થઇ શકે કે કેમ એવો સવાલ મેં અમૃતસરીને કર્યો. તેણે કંટાળાભર્યા અવાજે જવાબ દીધો કે કોઇ આ બાજુ આવે ત્યારે કહ્યું કે એમ ને એમ ? (કંટાળો જરા કુદરતી તો ખરો; આ ક્યાં ને કેમ મળશે એ ને એવી બીજી બાબતોમાં તેણે મારી મફત બોમિવાગિરી એટલી બધી વાર મોઢાસ-પૂર્વક કરી હતી, કે હવે - રાત્રે, આરામને વખતે - આટલી દુરાસ પીરસવાનો હક તે કમાઇ ચુક્યો જ ગણાય.) દીવા થવાનો સંભવ નથી એમ સમજતાં મેં વિચાર્યું, હું દીપક રાગ ગાઇ શકતો હોત તો કેવું સાફ. પણ બીજી જ પળે ખ્યાલ આવ્યો કે દીપક રાગ શોધાયો એ જમાનામાં વળી વીજળાના દીવા હતા જ ક્યાં ? એટલે, એ મને આવડતો હોત તો પણ નકામો નીવડત; કે ન નીવડત ? સર્વંથી અને ત્રિકાળદર્શી એવા આમ્ ઋષિમુનિઓની કોઇ પણ શોધ, કોઇ પણ દેશકાળ માટે વાસ્તવિક જ હોવી ઘટે ને ? અને તો પછી, અહીં હું દીપક રાગ ગાત ને દીવા ન પ્રગટત, એવું બનત જ નહિ. પણ, જે કુઠી-બંધ દુર્ભાગ્યો મારાં શવનસાથી છે, તેમાંનું એક આ પણ છે કે સરકાર-વાંછુને હોવું ઘટે તેવું સાધારણ સંગીતજ્ઞાન પણ મને નથી. સંગીતના સામાન્ય રાગોથી - કોઇ ભીમપલાસ કે અર્જુનવિદ્યાસથી - પણ અગ્નણ્યું, તો પછી દીપક જેવા અસામાન્ય રાગની તો વાત જ શી કરવી ? (એ કાલની કથની - સ્ટીમરના પહેલા દિનની. આજે તો અમૃતસરીની પ્રેરણાથી કે ગમે તેમ, પણ દીવા સમારાયો ને સળગ્યો છે - સૂર્યાસ્ત પહેલાંથી જ.)

સાગર અને આકાશના સુવિશાળ પટોને નિહાળતા, જે વખતે જેવી વૃત્તિ તેવા હાથ થાય છે; કોઇ વાર, એ મહાતત્ત્વોનો સમોવડિયો એવો આત્મા, એમના જેવું જ વૈશાલ્ય અનુભવતો, એમનામાં સમાઈ જવા તકરો છે; ને કોઇ વાર, એ અનહદ શા વિસ્તારોને પડે પોતાની બહુ-વિધ પામરતા મૂકીને, સ્વનિંદાના કે એને મળતા વ્યાપારમાં એ પરોવાય છે.

×

×

×

રાતમાં કાલે ત્રણચાર વાર જાગી ગએલો. દરેક વખતે હાથ માથા પાછળના સામાન સુધી લંબાવીને સ્પર્શથી ખાતરી કરતો કે મારી સૌથી પૈસાદાર (અંદર રૂ. ૧૧૫વાળી) બેગ ખરાબર તેને ઢેકાણે છે કે નહિ; ને, સૌથી ઉપર છે તે નાનીને પણ કોઇએ ઉઘાડી કે ઉપાડી નથી ને. પણ આ ચિંતા નકામી હતી - બને રીતે. ચારે પાસે અહીં સદ-ગૃહસ્થો દેખાતા માણસો જ વસતા હોવાથી, ચોરીનો ખાસ સંભવ નથી. ને ચોરી થશે તો પણ શોધને જ બેસી રહેવાનું છે. કારણ, સ્ટીમર કંપનીવાળા તો હરિયાદ પણ સાંભળે તેમ નથી. તેઓ તો ટિકીટ પાછળની સાફસાફ ચેતવણી દ્વારા આવી બધી જાળોથી સાવ હાથ જ ઘોષ નાંખે છે, પોતાના : કે, મુસાફરી દરમિયાન ઉતારાઓનાં જનમાલને ખુદના ખોદથી યા તો ઇનસાનની કમઅકલિયત કે હરામખોરીથી જે કે' પણ સોસલું પડે, તેના જોખમદાર અમે નથી નથી ને નથી જ.

૬

તા. ૧૭મી સવારના ૭૧

સહીબહીમાં હું મારી અટક^૧ લખતો નથી, પણ અહીં તો એ એકાદમે નહિ, ચાર કે પાંચ વાર 'સાર્થવતી બહુવ.' પરમ દલાડે કલકત્તા છોડ્યા પછી થોડી જ વારે અમૃતસરીએ " જલ ગયા, પાંડે જલ ગયા " એવી ધૂમ અચાનક મારીને આસપાસનાં જાહેર કપુ^૨ કે

૧. એનાથી અજ્ઞાત હોય તેમને જાણી કરવા હમેશાં કે એ અટક છે વેદ.

પોતાની જમણી પાસની ' ઇષ્ટીમ પાદપ ' (મારી પડખે છે તેવા તેની પડખેના છત્રી-દોરડાં માટેના સંચાની ગરગમરમ નળા) પોતાને પગે અગ્નિજ્વાલાં ચોંટી ગઈ છે. આ સાંભળતાં જ મારી જૂતદયા ઉશ્કેરાઈ અને તેના માગ્યા વગર જ પગને તળિયે ચોપડવા તેને પકેલાં ધૂપેલ, ને પછી એ જોને ' વાસસિન ' કહેતો હતો તે આપ્તું. ત્યાર પછી તો એક જ દિવસમાં સીખો માંભલા એકે તથા કોઈક આવેના અગ્નિજ્વાલાં પશુ બેઠકારીને પરિણામે એમ જ પગ દગાડી વેગેસિનનો દાબ લીધો હતો. સીખ તો આગસે દિવસે પોતાને ઘેર છુટી પર ન્યાં " જુતિયાં લગ ગયા થા " ત્યાંને માટે પશુ મારું એ કીમતી પોમેક (આમ તો ડબ્બી ચાર જ આનાની; પશુ આ બધા આ રીતે જાણે પરાણે દાઝીદાઝીને પછી તેને સાવજનિક ઉપયોગમાં લીધા કરે. અકાળે ખુટાડી મૂકે તેને, તો હું પાછો મારી પોતાની કોઈ ખરી જરૂરને વખને રખાડી પડું ને ?) — પોમેક માગી લેવા ચુકચો નહિ. અને મારી બંગમાંની ડામલીઓ બાકસો વગેરે જોઈને તેની તો ખાતરી અએલી કે દુનિયામાંના ઘણાખરા રોગોની ' દવાઈ ' મારી પાસે છે. તેથીરતો, મઈ કાલે રાત્રે તેની ઘેરીનું પેટકુખણ શરૂ થયું ત્યારે (બપોરે એ લોકોએ ખૂબ જાગજાગ, ઘાળા ને તેથી વધુઓછા દાવા રોટલા ખનાવીને આધેલા, તેનું જ એ પરિણામ હશે) પશુ એ જ (તેને મન) તલેસમાતી બંગનું શરણ શોધીને તે અમૃતાંજન તથા બે વિરેચનચુટી કદાવી ગયોતે.

* * *

સીખો વતને પતિયાળાના છે. એમના મહારાજા વિશે એમનો મત પશુ (આપણાં ' સૌરાષ્ટ્ર ' વગેરેની માફક) એવો જ છે કે " વો બહોત કામી પુરસ હૈ. " — હમણાં એ લોકો પિનાંગ જાય છે. અદાર વરસથી ત્યાંના પોલિસખાતામાં છે. રંગૂનથી સ્ટીમર બદલીને, ખીમ બે દિવસે પિનાંગ પહોંચશે એમ વાતમાં સમજાયું.

* * *

આગે ઊતરતે પહેરે, હું કેટલું લખ્યો છું એવા સીખે પછેલ

સવારના જવાબમાં મેં “ જિસકુ બી. એ. બોલતા હમ ના, ઇતના પદા હું ” એમ કરું ત્યારે “ જમ તો બડોત હી પદા હો આપ, બાબુજી ” એવો ઉદ્ગાર તેણે જિંઝા માનપૂર્વક કાઢેલો. સામે જવાબ : “ ઇતના તો પદના હી પડતા હય, વદ હમારા અખતાર [આની વાત વચ્ચે થઈ ગયેલી] કા કામ કે દિયે. ” કેમ જાણે, ‘ કૌમુદી ’ કાર જનવાનો મારો આદિકાળથી જ અભિશાપ હોય અને અચપણથી જ “ જ્યાં ઝગતું દૂર નિશાન ” એવા એ જવજંત ધ્યેયને પડોંચવા સારૂ જ મેં પૈસા અને શરીરજળ ખચ્ચોં હોય, વર્ગોનાં વર્ગો લગી, બી. એ. જનવા ખાતર.

મારા ભણતરને ઉપયોગમાં લેવાની તક પણ, પીઠ તરફ અમૃતસરીના પગ પાસે, ફાળકાની નીચે પથરાયલા ચાર સીબોએ લીધી હતી. તેઓ અધકચરું અંગ્રેજી તો ભણ્યા હશે, એટલે આવડે તેરીતેટલી “ વડ્-ટેકિંગ, વડ્ મેકિંગ ” ની રમત રમતા હતા. તેને અગે જ્યારે એમનામાં ‘ બાઇસિક્લ ’ ની જોડણી વિશે તથા ‘ ઇર-એર્ગેનાઇઝડ ’ ની શક્યા-શક્યતા વિશે તીવ્ર મતભેદ પડ્યો, ત્યારે પાસે પોકેટ ડિક્શનરી હોવા છતાં વધુ ખાતરી માટે આ એપગી સજીવ-ડિક્શનરીનો નિર્ણય તેમણે માગ્યો ને મેળવ્યો હતો.

‘ ઇરઓર્ગેનાઇઝડ ’ જેવો શબ્દ જ નથી એ નિર્ણય હું કાસે (રાત્રે) બાતું ખાતાંખાતાં આપી રહ્યો ને તુર્ત, અમારા ફાળકાની પાસે નીચલી બેઠક પરના સીબ સુગઝની લકાઈ અચાનક નજરે પડી. પુરુષના હાથમાં ટંબલર હોતું ને તે કામે પડેલા કંડિયામાંથી શીશો લેવાનું કરતો હતો. સ્ત્રી તેને અટકાવતી હતી. પહેલાં હસતાંહસતાં ને પછી હસવાનું ખસતું જનીને પણ લકાઈ ચાલી. મને એ જોઈને, ‘ દિવ્ય ચક્ષુ ’ નાં પ્રારંભપ્રકરણમાંનાં કૃષ્ણકાન્ત અને સુરભિ માદ આખ્યા વિના ન રહ્યાં ... જેંચતાણમાં દરવખતે સ્ત્રી હાસતી હતી અને પોતાના બે હિતેન્દ્ર દોરતો સહિત પુરુષ જીતતો હતો. એક રીતે, આ જુલમ ખરો. પણ પુરુષને ન્યાય આપવા હિમેરવું જોઈએ કે, પેલીને એક વાર

ખરાખર દરાવ્યા પછી તેનું મોં ગમે તેટલું ચઢેલું હોય છતાં એ તેની હડપચીએ આંગળી આડકાઠી, આટલાં માણસો વચ્ચે પણ તેને લાડ લડાવતો હતો — “ પ્રાર્થતા બહાવમા શો. ”

“ અણ કયા લિખતે હો ? ” — “ ફિર હી લિખોગે ? ” — “ બાણુણ બહોત હી લિખ રહા હૈ. ” આમ પડોશી સીખ ધણી વાર પૂછે અને ઉદ્ગારે છે. શું લખું છું તેના જવાબમાં કહેવું જોઈએ તો એમ કે આપ સૌનાં એક પ્રકારનાં ચરિત્રકો લખ્યા કરે છું; કહ્યું તે એટલું જ, (ને જે અધું સાચું છે જ) કે કકકતામાં દોસ્તારો વગેરે સાથે જે ધણી રસિક વાતો થઈ તે મનમાં તાજ છે એટલામાં જ બંધી લખી લઉં છું, એટલે, (આ ગપ હતી) રંગૂન પહોંચીને તુર્ત, મારે અખખાર અહમદાબાદમાં જે જે મદદનીશો ચલાવી રહ્યા છે તેમને આ મહિને જ છાપી દેવા સાર જોઈ ચકાવ. પૂછતાંપૂછતાં એકવાર તો આતુરતાના માર્ગો એ સીખે પોતાનું મોહું કાચીશુકની એટલું બધું લગોલગ આણેલ, કે દાઢી પકડી, હચમચાવી, આવી તેની ખો સુસાવવાનું પણ મન થયું હતું.

કાલે ખપોરના ખાણ પછી આમનરનાં ‘ ફ્રીમ્સ ’ પહેલાં હાથમાં લીધેલાં પણ તેમાંનાં રપકોની શિવશયતાને લીધે બહુ રસ તેમાં ન પડ્યો એટલે જ્યો. મૂરની ‘ મેન્વાર્સ ’ ઓફ માર્શ ડેડ લાઇફ ’ કાઠીને તેમાં તક્કીન થયો. પેલી દુબળીપાતળી ચોપડી હતી ને આ દજદાર તેથી, કે ગમે તે કારણે, પણ પેલીએ નહોતું ખેચ્યું એવું સીખનું ધ્યાન આણે ખેચ્યું. આ કોણે લખી છે ને એમાં એ શું લખે છે એમ એ કૌતુકપ્રિયે પૂછ્યું. હું : “ એક બડા કિતાબ લિખનેવાળા અંગરેજ હૈ, [પેલો છે તો આધરિશ. પણ એ ફરક અહીં કયાં સમજાવવા ગેસું ?] ઉસને ખુદકી જીવની લિખ ગઇ હૈ, વહ પદતા હું. ” — “ અપસા ? વહ અંગરેજ કોન થા ? અઝા આદમી થા ? ” — “ હાં, અઝા; બડીબડી અઝા કિતાબોં ઉસને લિખી દૈ. ” — “ ઝોર કયા લિખતા દે વહ,

અપની જીવની મેં ?" આનો મેં દુકા ને સર્વસામાન્ય જવાબ આપ્યો કે પોતે જે સારંગસારાં માણસોને મળેલો, તેમને વિશે લખનારે લખ્યું છે. એમ જ કહેવાય ને ? આમ કેં કહેવાય છે ? — કે, પેરિસની મંરકારી વેશ્યાઓના (જેમાંની કેટલીકે તો પડખેલી કુલ્લરધૂમો જ હતી) અલ્લવાસમાં લેખકે ને જીભ કલાકારોએ જે રીતે જીવાની વીતાવેલી, તેનાં સંરંભરણોનું જ આ મોટે ભાગે તો દસ્તાવેજ છે. તેમ વળી આ અમલ્ય ભાઈબધને પ્રાંતી ખૂબીઓ પણ સમજવાય તેમ નહોતી : કે, એવા વિવિધને પણ કેટલી સૂક્ષ્મ દ્રશ્યથી, નાનુકપણે અને માનવતાપૂર્વક, લેખકે આલેખ્યો છે.

સવારના દસ થયા છે. અમૃતસરી પોતાના સાથીને પૂછે છે " તો મંગલ કા મેલ છધર જાના ચાલિયે, વહ અખી નહિ નીકલા ? " — ' મંગલ કા મેલ ' ! હમણાં તો એનો અર્થ એ જ કે આજે મંગળવારે સવારે રંગૂનથી ઉપડેલો ઇંગ્લિશ મેલ. આવતી સદીમાં એ સમજાનો કદાચ એવો અર્થ પ્રચલિત હશે કે, મંગળગ્રહેથી પૃથ્વીએ ઉતરનો ' એર - મેલ ' કે ' રોકેટ મેલ '.

હજી તો કિનારો દેખાતો નથી પણ જે વાગે રંગૂનખંદે ઉતારશે એમ સંભળાય છે.

કલકત્તાનાં સ્મરણો

૧

કલકત્તા

દી. ૧૦ : ૩ : ૩૧

આજે અહીંના ગુજરાતીઓ સંબંધી - છ પાસેથી મળી તે માહિતી : અહીંના ગુજરાતીઓ ૮૦-૯૦ વરસથી વસેલા છે. સૌથી પહેલાં આવ્યા તે કચ્છીઓ, આગમોટ જ હતી ત્યારે. પછી ટ્રેન ચતાં બીજા ગુજરાતીઓ આવ્યા ને કલકત્તામાં તેમની વસ્તી વધી. હાલ એ વસ્તી, (પારસી ઇસલામી સહિત) ૧૦,૦૦૦ જેટલી હશે. તેઓ વેપાર મુખ્યત્વે કરિયાણું, ખાંડ, ચોખ્ખા અને કાપડનો કરે છે. ચોખ્ખાનો વેપાર ભાંગી પડ્યા જેવા છે. ચોખ્ખા પહેલાં રંગૂનથી મગાવી, કે બંગાળમાંથી જ, તેઓ સીલોન મોકલતા. હવે રંગૂનના ચોખ્ખા પરભાર્યા સીલોન ચઢતા હોવાથી ને અહીંના અહીં જ વપરાતા હોવાથી, વેપાર ભાંગ્યો છે. કરિયાણું એટલે ત્રીણાં તજ વગેરે મસાલાઓ. એ સિંચાપુરથી મગાવીને આ વેપારીઓ અહીં વેચે કે દેશદેશાવર મોકલે છે. બંગાળનો કાપડનો વેપાર મોટે ભાગે મારવાડીઓના હાથમાં છે. તેઓ, અપતું ત્યારે વિલાયતી જ બધું કાપડ વેચતા; વિલાયતીનો આખો વેપાર એમના હાથમાં, ને દેશી કાપડનો પણ ૮૦ ટકા વેપાર એમનો જ. તેઓ ગુજરાતીઓ કરતાં વધારે સાહસિક ખડતલ મહેનતુ અને કરકસરિયા છે. કરકસરમાં તો એટલે સુધી કે કુટુંબને તો મારવાડમાં જ રાખે ને પોતાનો અહીંનો ખર્ચ વીસીના માસિક રૂ. ૧૫)થી વધુ લાગ્યે જ હોય. એમનામાંના

કેટલાક તો ઘરભાડું પણ ન ખર્ચે ને પોતાની દુકાનમાં કે કોઇકને ઓટલે સુઇ રહે એવા. આઠનવ માસ અહીં વેપાર કરીને દેશમાં જાય. પોતે અહીં હોય ત્યારે કુટુંબ માટે થોડુંથોડું દેશમાં મોકલતા દશે જ. પણ આખા ઘરનો ખર્ચ કસકસા જેવી ખર્ચાળ જગ્યાએ નહિ તેથી, આપણા લોકો કરતાં ખર્ચાવે ઘણું વધારે. વળી બંગાળનાં ગામડાં ને બીજાં શહેરોમાં પણ ખારવાડીઓ પહોંચ્યા હોવાથી તેઓ ત્યાં સારું પેદા કરે છે; જ્યારે ગુજરાતીઓ કસકસાની આગળ - અંદરના ભાગમાં - ઘણુંખરું નથી ગયા. - અહીં ગુજરાતીઓની એક 'ઓએકસખ' છે. તેમાં મોટે ભાગે વેપારીઓ અને જિંચી પાપરીનો નોકરિયાત વર્ગ સંખ્યે તરીકે છે.

૨

કસકસા

તા. ૧૩ : ૩ : ૩૧

ગઇ કાલે - ભાઇએ વખત આપ્યા પ્રમાણે, તેમના રૂ. ૫) સેવા એક વાગે ગયો ત્યારે એમણે પેટીના મહેતાની ગેરહાજરીનું કારણ આપી, કસાક બાદ આવવાનું કહ્યું. આ કસાક કયાં કાઢવો ? લતો અળપ્યા જેવો ને એટલામાં ખાસ કામ હમણાં હતું નહિ. કોઇક જાહેર જગ્યા શોધવી જોઇએ. તેથી પહેલાં તો અટકજેઅટકજે ગલીઓ વટાવી મોટે રસ્તે કલહાહિસી સ્કવેર પાસે આવ્યો, ને બંગાળનાગપુર રેલવેની ઓફિસમાં હાખલ મધ, ટાઇમટેબલ માગ્યું - સવાલ ઉમેરીને કે દિલ્હી ને કરાચીની ટ્રેનોના વખત ને જાડું તેમાં હશે ને. આ નિર્દોષ સવાલથી પણ કારકુનને જણે માહું લાગ્યું. તેણે જનતી માનવૃત્તિ જાળવીને મને અળપ્યા ને જાણ કરી કે એ તો ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવેની ઓફિસમાં હોય, અહીં નહિ ... હજી ચાનો વખત ખરી રીતે થયો નહોતો પણ વખતને 'મારવા 'નું એ પણ એક સારું સાધન છે એમ વિચારી, દોટલબોટલ એટલામાં દેખાતી નહોતી તેથી, રેલવે ઓફિસને જ પગથિયે જોએલા

બે બંગાળીઓને એ વિશે અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું. એ બંધાં આદમીઓ એમ સમજ્યા કે મારે ફેરી ચાલો ડોઝ ખરીદવો છે, ને એ સમજ્યા પડોશની એક દુકાન ચાલે. મારા જોવામાં એ આવેલ તેથી મેં ફાં પાડી કે મારે તો ચાલું પીછું જોઈએ છ, પાંદડાં નહિ. આ પરથી મકાન પાછળના મિશન રોડના રસ્તાનો ખૂણો એ લોકોએ બતાવ્યો. ત્યાંની નીચી સાંકડી દુકાનમાં જેવી મળી તેવી ચા પૈસાનાં ચારવાળાં બિસ્કીટ સાથે પી બહાર મોટે રસ્તે આવ્યો. અને બે વાગવાને અર્ધા કલાકની વાર હોવાથી, હાલકાણી રકવેરના ખાગમાં, તળાવપડોશના ઝાડની નીચેના બાકડા પર બેઠો. એક બંગાળી જુવાન ત્યાં બેઠોબેઠો બંગાળી કાચોની જૂની ને મેલી ચોપડી વાંચતો હતો. જદા વાર રહીને તેણે મને બંગાળીમાં ફેંક પૂછ્યું. જવાબમાં મેં આશ્ચર્ય અને ગુસ્સાથી બાવ મહિત તેની સામે જોઈ રાખ્યું. તેણે સવાલ ફરીથી પૂછ્યો — બંગાળીમાં જ... મેં તેને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે બંગાળી મને જરીકે નથી આવડતું. (કહ્યું, પણ મનમાં બીક હતી કે એ અંગ્રેજી જ નહિ જાણતો હોય તો ?) આ સાંજીને તેણે મને ખુલ્લા માથાથી માંડીને જોડા સુધી બે વાર મારીધારીને તપાસ્યો અને — “બટ યુ લુક ક્વાએટ લાઇક એ બેંગોલી.” મેં ખુલાસો કર્યો કે હા એ ખરી વાત, દેખાવ-પૂરતું માફ એવું સહભાગ્ય છે, પણ હું છું તો ગુજરાતી જ અને જગવિખ્યાત ‘એલમદાબાદ’માં રહીને દલાલ ગુમરું છું... તેની પાસેની ચોપડીમાં જુવાન ટાગોરની ને બીજી છનિઓ હતી તે જોઈ મેં પૂછ્યું કે બંગાળી કાચોની કોઈ સુમનમાળા આપ વાંચતા હોજો હો. જવાબ : “ના — યસ, ઇટિઝ એ કલેકશન ઓફ બંગાલી સોંગઝ એવેઇલેબલ ફ્રમ ગ્રામોફોન રેકર્ડઝ.”

૩

સ્લીમર ‘એરનકોલા’

તા ૧૫ : ૩ : ૬૧

કલકત્તા અને બંગાળીઓ વિશે તથા ૭ દિવસમાં જે લેખો સંચલ્યું,

તેમાંનું' યાદ છે તેટલું, યાદ આવે તેમ, મુદ્દાવાર ટપકાવી લઉં :

૧. વિશાળ મેદાનો : નોર્થ ને સાઉથ એમ બે મોટા મુખ્ય વિભાગે ક્ષત્રકતા છે. નોર્થ એટલે જૂનું શહેર; સાઉથ એટલે વિશેષતઃ ગયા દોહએ દસકામાં વસ્યું તે નવું. પૈસાદારોને રહેવાનું (' એરિરેટોક્રેટિક સાઉથ ' તેને -ભાષ્યએ કહેલું, અમે સંબંધિત દાતાઓની યાદી કરતા ચાર દહાડા પર ખેડા હતા ત્યારે) શહેર. આ સાઉથમાં ખુલ્લાં મેદાનો અને ખાગો પુષ્કળ છે; થોડાં નોર્થમાં પણ. તેનાથી રમવાદરવાની અને ચોખ્ખી હવાની મોટી સવડ. આજ પહેલી સવારે તો, ઉતારેથી અંદરે આવવા હું નીકળ્યો ત્યારે ચોરંઘીની પડખેના એવા મેદાન-વિસ્તારોનાં લીલાં ધાસ પર, તેની બરાબર લગોલગ, ઝાકળને લીધે કે કાણુ જાણે કેમ, જાણે આછાંઆછાં વરાળનાં પડ પથરાયલાં હતાં. પ્રભાતના ટંડા પવનની લહેકી વચ્ચે સડસડાટ દોડ્યે જતી મોટરમાંથી દૂર દેખાતું એ દશ્ય અત્યંત હૃદયંગમ લાગતું : ધડીકમાં સાગરનાં સ્થિર પાણી જેવું, તો ધડીકમાં આછેરાં યાદનાં જેવું ... ... શહેરના સૌથી ધમાધિયા રસ્તામાંનો એક, તે ડક્કહાઉસી સ્કેવરનો હતો; પણ ત્યાં થે, એ ખાગના સામીખને લીધે, ધમાલખાજ માનવીથી આવતા કંટાળાને કુદરત — હરિયાળી, વૃક્ષો રોપા અને વૃક્ષછાયા, જલભર તળાવ, સર્વે — ઓછા કરે છે. મુખ્યાલમાં ય સર્કલ અને યુનિવર્સિટીના ખાગ એવા જ ક્ષત્રમાં છે, પણ તેમાં જલાશય નથી તેથી, કે પછી અતિપરિચયના કુખ્રભાવે કરીને, ગમે તેમ, પણ મને તેનું આકર્ષણ આના જેટલું કદી થયું નથી. ત્યાં મેદાન પણ ફુંકશાંક રોડની પડખે કયાં નથી ? પણ એની તો ચારપાર તમે સહેલાઈથી જોઈ શકે, ન્યારે ચોરંઘીનાં મેદાન તો નાંખી નજર પહોંચે ત્યાં લગી લી ... લાંછમ વિસ્તર્યો જ કરતાં હોય છે. આથી જ, ધારં છું, એ વધારે મનોહર બને છે.

૨. પોલિસમેન : તેણે ક્ષત્રકતાની પણ પહેલાંનાં રોશનોએથી ધ્યાન ખેંચવા માંડેલું. પાલ્લડી પીળા કાળા કે ખાખી નહિ, પણ મળતી

કમુંખી લાલ; ઉપરાંત, ખીજે આજ લગી મેં કદી પોલિસ પર ન જોએલું એવું ચારણ આંગળાની પહોળાઈનું ચપટું, પખતું કુમતું એ પાઘડી પર ડાખી બાલુ લટકતું હોય છે. તેની પદ્મીને સહજ અને આવશ્યક એવું કાષ્ઠક વિશેષ ગૌરવ આવી કુમતાદાર પાઘડી તેને અર્પે છે. પણ આ વખાણ વાંચીને ખીજા ઇલાકાઓના પોલિસવડાઓ પોતાના સિપાઈઓને કુમતું ન લટકાવી દે તો સાફ; લટકાવશે તો, ભય છે કે, એ વસ્તુની નવીનતા ને વિશેષતા કદાચ મારી જશે — ખીજે બધે તેમ કલકત્તામાં પણ, એટલું તો લાગે જ છે કે કલકત્તાના પોલિસખાતાને પોતાના સિપાઈ માટે ધણું માન છે. નહિ તો, એ તેને કમ્મર ઉપરાંત ખંતે ખંતે ને છાતીએ — ગળાની જરાબર નીચે — લાલ ચામડાના ચળકતા બદલદાર પટ્ટા વડે શણગારે શું કામ ? ને, મેં તો બચપણમાં અમારી નાતના એકબે પૈસાદાર મુરખીઓના જ વપરાશમાં આવતી જોએલી એવી સફેદ કપરવાળા, ઝાલરવાળા પણ, છત્રીઓથી તેના દમદમામાં વધારો કરે શું કામ ?

૩. ‘બંગલા’ સિપિ : ઘણે લાગે તો કામકાજને અંગે મિત્રની મોટરમાં જ એકથી ખીજી જગ્યાએ ધસવાનું થતું પણ પરમ દવાડે કેટલાક રસ્તા વધીને પગે ચાલતા જવાનું ચએલું. આનો એક લાભ મને એ થયો કે, અર્ધો નહિ તો આશરે પા ભાગની બંગાળા સિપિ આપમેળે જ શીખાઈ ગઈ. કેટલીક જગ્યાએ રસ્તામાં પેદીનાં કે માણસોનાં નામ અંગ્રેજી ને બંગાળીમાં સાથોસાથ લખેલાં તે પરથી બંનેને સરખાવીને, કોઈકોઈ અક્ષર બેસાડતાં આવડવા માંડ્યું. (મોટરમાંથી અંગ્રેજીએ પૂરું વંચાય નહિ કોઈ વાર, એટલે તેમાં હોષએ ત્યારે આવો પાક લાણવો અશક્ય.) બંગાળાઓ પર થોડી ચીટ પણ ચઢી : “શાં માટે આ લોહો મુરખ સુંદર નાગરી સિપિના અક્ષરોને આ રીતે કયાંક અંદર દખાવી દેને, કોઈ વાર બેંચીતાણીને, તો કદિક વળી મરહીમચરહીને પણ, ગેડોળ અને અવરા બનાવનાનો ઉદ્ધમ લઈ બેઠો હશે ?” પછી

આપણા એક ' સવાઇ ગુજરાતી ' વિચારકની લિપિવિષયક ભાવના માઢ આવતાં મન વાળ્યું : " કે નહિ; જતે દહાડે ભારતઝરની એકભાષા દિંદી તેમ એકલિપિ ગુજરાતી જ ચલાવી છે ને ? તે દહાડે ખંગાળી-ઓ દારણે આપણે હાથે. ગમ પચ્ચીસીની એમની રાજકારણી ખુમારી આપણે એક જ વર્ષમાં સત્યાગ્રહઘડતવેળા ઉતારી જ છે ને ? તો પછી લિપિ જેવી વાતની તે વિસાત શી ? "

૪. ખંગાળીઓની ઘેરી ખાલુ : ઉજળા ખાલુઓ છે ને તે ધણી છે. એ ધણી જાણીતી પણ છે અને તે દિંદમાં જ નહિ, જગતમાં. આ કથનને મજબુત ટેકા માત્ર પાંચ છ નામોચ્ચારથી પણ આપી શકાય તેમ છે : વિવેકાનંદ, રવીન્દ્રનાથ અને જગદીશચંદ્ર, ચિત્તરંજન અને રામાનંદ અને સુરેન્દ્રનાથ. પણ ઘેરી ખાલુ જાણુ જાણુરાની યે દિંમત તો આપણામાં હોવી જ જોઈએ - કે નહિ તો, એવી ખામીઓથી સદાસર્વદા આપણે ચેતતા રહી શકીએ એટલા સાર. તેથી જ, સાંભળેલા અનેકમાંથી આ ત્રણચાર (પ્રમાણમાં ફળવા) ઘખલા નોંધવાની છૂટ લઉં છું : (૧) કહે છે, પરમ દિવસ કે ચોથા દિવસના ' સિખટી 'માં લડતમાંના સ્ત્રી-ઓનાં હિસ્સાનાં જે ઉલ્લેખ હતો, તેમાં કલકત્તામાં પકડાયેલી ૮૦ ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાંથી એકનું પણ નામ નહોતું દેવાયું; અર્થાં નામ ખંગાળી જ; ખંગાળ બહાર કામ કરેલું જેમણે એવી સેવિકાઓનાં નામે આપેલાં, તે પણ ખંગાળણોનાં જ ! (૨) - સાધ કહેતા હતા કે ખંગાળીઓ આપણા કરતાં શુદ્ધિશાળી વધુ છે તો વિલાસી પણ બહુ જ છે. એમણે એમ પણ કહ્યું કે એ પ્રગમમાં ગુલામ-મનોદરા છે એવી ખીજે ભાગ્યે જ હોય. તેઓને ત્યાં વચસો વર્ગ જ નથી. ઉપર નાનામોટા જમીનદારો, જગીરદારો, વજેરે ને નીચે નોકરીઆત વર્ગ. ખનેનો આધાર સરકાર પર ને તેથી ખને ગુલામીપ્રિય. આ સાંભળીને મેં નવાઇપૂર્વક પૂછ્યું : " ત્યારે એમનામાં આટલી અધી રાષ્ટ્રભાવના દેખાય છે, એ કયાંથી ? " જવાબ : " એમાં વકીલખારિસ્ટરો ને વિદ્યાર્થીઓ જ પડેલા

છે, બીજા નહિ.” એમની જ બ— સાથેની વાતમાંથી : “ લડતમાં સૌથી સાફ કામ ગુજરાતીઓનું—ગુજરાતી બેડુતોનું; ને સૌથી ખરાબ, કલકત્તા શહેરનું.” (૩) ચારેક દિન પર ફંક—વિચારણા માટે—ની દુકાને બેઠો હતો, ત્યાં એ કામ પત્યા પછીની વાતમાંથી આ કિસ્સો લઈ લું : એક બંગાળી બાપે હજારો રૂપિયા ખર્ચાને દીકરાને આઈ. સી. એસ. કર્યો. તેને પરણાવવાની વખત થઈ ત્યારે એક ભણેલી ને દેખાવડી છોકરી સાથે તેનાં લગ્ન નક્કી થવાનાં હતાં. કન્યાના ગરીબ બાપે, કરજે આણીને પણ પહેલાં રૂ. એ હજાર ને પછી દસ હજાર, રિવાજ પ્રમાણે વરના બાપને આપવાની ખાહેશ દેખાડી. આ માગણી કબૂલ રખાઈ જ હોત, પણ એટલામાં તો એક બીજી કન્યા વરના બાપના જાણવામાં આવી. એ આણું ભણેલ ને સાધારણ દેખાવની હતી, પણ તેનો બાપ રૂ. પચ્ચીસ હજાર આપવાની સક્તિવાળો હતો, એટલે એ રકમ લઈને વરવાળાએ સાદું નક્કી કરી નાંખ્યું. (૪) “ હમણું તો આછી છે, પણ પહેલાં કલકત્તામાં જ સિતોર હજાર વેશ્યાઓ હતી. આનું એક મોટું કારણ એ કે હિંદુ કુટુંબોમાં વિધવાને બીજા બાબતોમાં (તેને સાફ પહેરવાઓદવા ન દે; એ લોકના મિદાન સમાન માછલી વારતહેવારે રાંધી હોય તે ખાવા ન દે, વગેરે) અપશુકનિયાળ ગણવા ઉપરાંત, તેની તરફનું એકંદર વર્તન હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગના કરતાં અહીં વધારે અપમાનકારક હોય છે. આથી બાળવિધવાઓ અકબાઈને કેટલીએ વાર લુચ્ચાઓને જાણીને વશ થાય કે અજાણતાં તેના પંજમાં કસાય. પછી, લુચ્ચો ન્યારે તેણીને તણ ગય ત્યારે તેને શુશ્રુષાના સાધન માટે બ્યલિયાર સિવાયનો રસ્તો ન રહે. આ કારણે વેશ્યાસંખ્યા ખૂબ જખર. — કલકત્તાનાં કુદૃષ્ટબાનામાં તો કોઈકોઈ વાર ચારછ વર્ષની બાળાઓને પણ, માત્ર રાખે છે એમ નહિ, શખનારાં અનીતિના ધધામાં પણ એવી કુમળાઓને યોજતાં હોય છે.” (બે જાણકારોની વાતમાંથી.)

૫. અરધાને સમાજમંદિરો : અમે દ્રામમાં બેસીને —ની ઓફિસે જતા હતા ત્યારે મારા સાથીએ કોલેજ કે કોનવોલિસ, બે સ્ટ્રીટોમાંથી કોઈ એકના ઘોંઘાટવન્તા રસ્તા પરનાં પ્રાર્થનાસમાજ ને આ 'થર્' સમાજ-મંદિરો બતાવ્યાં. મને એ જોઈ થયું, બસ-દ્રામની ને બીજી હજાર જાતની ગડબડસડબડોની વચ્ચે અહીં પ્રાર્થના શી રીતે થઈ શકતી હશે કે અખિલ વિશ્વને આર્થધર્મમાં વટલાવવાનો દયાનંદજીનો અદ્ભુત સંદેશ શી રીતે સુણાવી શકતો હશે ? મુંબાઈ પ્રાર્થનાસમાજ પણ આવી દુર્દશા વચ્ચે જિજ્ઞંસુ રહેલું છે. પ્રમાણમાં શાંતિવાણું પ્રા. સા. મંદિર તો અમદાવાદનું જ; ને એવાં જ શાંત આ. સ. મંદિરો તે સુરત-મુંબાઈનાં. પણ કલકત્તાનું બ્રહ્મસમાજમંદિર ક્યાં હશે ? કેવા વાતાવરણમાં એ શ્રવન ગુમારતું હશે ? સ્વર્ગીય રામ રામમોહન રાયના આત્માને સતોષ આપે તેવાં એનાં પરિવેષ્ટન રજાં હશે કે દુઃખે એવાં ?

૬. રસગુહ્યાં : —ભાઈને ત્યાં પરમરાતે એ પડેલી વાર જોયાં ને ખાધાં. દેખાવે, કધુતરનાં ઈંડાં જ જાણે જોઈ લ્યો; ફેર હોય તો એટલો કે પેલાં લંબગોળ હોય છે ને આ ગોળ. અને સ્વાદે, કટલેક અંશે, મુંબાઈમાં જે કાચા માવાના ગોળાને પેંડા નામ આપીને વેચવામાં આવે છે, તેના જેવાં. એને કેમ બનાવે છે એ વિશે પૂરી માહિતી તો ન મળી. જે મળી તે પરથી એટલું સમજાયું કે, પહેલાં તો દૂધને ખારાશ કે ખટાશ અને ગરમીની મદદથી ફટવી ચૂકે — અરે, ફાડે; પછી, શીખંડ બનાવતાં બાંધીએ છીએ તેમ, તેનો ગર કપડામાં બાંધી, અદ્દર ટાંગી, પાણી કાઢી નાંખે; અને છેવટ, પાણી સાવ નીકળી જવ પછી, ગોળા વાળીવાળાને ચાસણીમાં નાંખે. એ પીરસાય ત્યારે પણ ચાસણી આપણા બાણમાં રસરૂપે મોજૂદ હોય છે. અમે જમતા હતા ત્યારે મારા યજ્ઞ-માને કહ્યું : " કોકટર હરિપ્રસાદ અહીં આવ્યા ત્યારે પણ અમે રસ-ગુહ્યાં આપ્યાં હતાં. એમને એ ખૂબ લાગ્યાં. સવાદેસવાદે ખાતા

જય ને કહેતા જય “ મહાગુજરાતના એક મથકની આ વાની ખાવી એ પણ મહાગુજરાતની સેવા છે. ” (અરાજર સમજાય માટે ડોક્ટર-સાહેબના મૂળ શબ્દો મારે થોડા ફેરવવા પડ્યા છે. મૂળ ઉક્તિ ઘણું કરીને આમ હતી : “ અમે રસગુદ્દાં ખાઈને પણ મહાગુજરાતની સેવા કરીએ છીએ. ”)

૭. ‘ આઉટ્રામ ઘાટ ’ : આ નામવાળા જગ્યાએથી આજે અમારી ખોટ રંગૂત જવા ઉપડી. એમાં છે તેવું પશ્ચિમ-પૂર્વનું લયંકર મિશ્રણ ખીંચે ક્યાંક કદી સાંભળ્યું છે ?

૮. સરસ કલાકૃતિ : એક જાહેર જગ્યાએ જનરસ આઉટ્રામનું ઘોડેસ્વાર બાવલું છે. પહેલી વાર જોયું સારે દુર્ત જ તેની પર નજર ચોંટી ગયેલી. શિલ્પીએ કાંસાને જાણે જીવંત કરી મૂક્યું છે. ઘોડાને સીધે પૂંછડે ઝડપભેર દોડવાની અદામાં ધડ્યો છે. ગતિને બાવ હજાર છે. આખી જ આકૃતિ - ઘોડાનાં ડોક, પગ, પુચ્છ; આતુરતાથી પાછું વાળીને જોતો જનરસ પોતે - સ્વાર સહિતના ખૂબ દોડતા ઘોડાને જોઈએ અને અતુલ્યીએ તેવી, ઉત્સાહ અને વિસ્મયની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. બાવલા પાસેથી અમે પસાર થતા હતા ત્યારે મારા મિત્રે કહ્યું એ મને સ્વાભાવિક જ લાગ્યું : “ કનૈયાલાલ વકીલને આ સ્ટેચ્યુ ઘણું જ ગમ્યું હતું. ” પછી તેમણે એક ખીંચ કલાકોવિદ કનૈયાલાલનું નામ દહ ઉમેર્યું “ એ તો કહેતા હતા કે ઘોડાની પૂંછડી આમ સિદ્ધી ક્યારથી થઈ ? એ એવી હોય છે જ ક્યારે ? ” મને લાગે છે, ટીકાકાર-મહાશયે જિંદગીમાં કદી પણ, અત્યંત હિસ્ટેરાઇસ તાનમાં આવીને દોડતો ઘોડો જોયો નહિ હોય; તેથી જ એવી ટીકા.

૯. ગુજરાતી લણી ખદ્દાનું વણલું : ગુજરાતી - ખંગાળીના પુરાકડવા સંબંધ વિશે તો રોજ જ દે ને દે સંભળાયા કરતું. એ બધું પૂરેપૂરું ખડું કદાચ નહિ હોય. પણ એ લોકોનું આપણી તરફનું તેવું વચ્ચે ગુજરાતી સાર્વજનિક જીવનમાં મહાત્મા ગાંધીના આગમન અને પ્રભાવ પછી

ગયા વર્ષ પછી ખાસ-કેંક બદલાતું હશે એમ પણ લાગ્યું. એમ ન હોય, તો-ખાણુ જેવા અગ્રણી પત્રકાર, “ગુજરાતી એ ગાંધીજીની ભાષા છે એટલે મને એ શીખવાનું મન તો ધણું છે [હમણાં તેઓ એક જ ગુજરાતી શબ્દ ગણે છે - સાળો; યુરપથી પાછા ફરતાં સ્ટીમર-માં કોઇ ગુજરાતીને વાતચીતમાં એ વારેવારે બોલતો એમણે સાંભળેલ.] પણ અહીં તેનાં સાધન નથી ” એમ શા માટે કહે ? વળી, -લાઇ કહેતા હતા કે રામાનંદ એટલું ગુજરાતમાં આવી ગયા અને આપણા ગરબા જોઇસાંભળી તેનાં વખાણુ કર્યાં, ત્યારથી બંગાળીઓ અને બંગાળ-હોને લાગવા માંડ્યું છે કે ગુજરાતે ગરબાઓમાં તો કેટલીક જૂની આર્ય સંસ્કૃતિ સાચવી રાખી છે. આ જ્ઞાન લાભ્યું ત્યારથી એમનાં-માંનાં કેટલાંકે ગરબાશાસ્ત્ર અને ગરબાકથાનાં મૂળતત્ત્વો લાલુવાની શરૂ-આત કરી છે.

૧૦. બે પત્રકારોની મુલાકાતે : પરમની સાંજ ધણા આનંદમાં ગાળી, ત્યારથી સાત સુધીનો વખત પ્રવાસ દરમિયાનના મારા આબરુદાર બિખારી-ના ધંધાને વીસરીને, અપર સકર્મલર રોડ પર આવેલા સાદા અને સુધક મકાનમાં ‘વિશાલ ભારત’ના તંત્રી પંડિત બનારસીદાસ અતુર્વેદી અને ‘મોડર્ન રીવ્યુ’ના વ્યવસ્થાપક અશોકબાણુની મુલાકાતમાં વીત્યો. (રામાનંદબાણુ હાલ શાંતિનિકેતન છે એટલે એ પ્રેરક મૂર્તિનાં દર્શનને પણ લાભ ન મળ્યો.) — પંડિતજીને પહેલી વાર જ જોયા. એમના દેખાવ તથા વાતચીતની ઢબની સાદાઇ, સહજતા, સૈથી પહેલાં આકર્ષણ કરે છે. મિલનસાર પણ ધણા. દેશજીવન સાહિત્યજીવન અને એમના આફ્રિકાજીવન વિશે વાતો એક પછી એક નીકળતી ગઇ તેમતેમ અનુભવો અને વિચારોનો હાંડર અમારી સન્મુખ ફલવાતો ગયો. દિંદી અને ગુજરાતી માસિકોની ખપતની વાત નીકળતાં એમણે સૂચવ્યું કે ગુજરાતીમાં ઉંચી કોટિનાં માસિકો સારી સંખ્યામાં ખપતાં નથી તેમાં પ્રચારકામની જિલ્પ એ કારણ હશે. કદાચ. પણ મેં ખુલાસો કર્યો તેમ, વાચનવૃત્તિ

ગુજરાતના શિક્ષિતોમાં ખંગાળ મહારાષ્ટ્ર કે યુક્ત પ્રાંતો જેટલી નથી, એ પણ એક મુખ્ય કારણ. ખીજી ચર્ચા થઈ તે લેખકોને આપવાના મહેનતાણાની. દિંદીમાં તો, જે માસિક અધ્યસાધન હોય, ખોટમાં આશ્વત્થ હોય, તેણે પણ મહેનતાણું આપ્યું જ છૂટકો; કારણ 'સરસ્વતી' અને 'માધુરી' - 'સુધા' જેવાં માસિકોના તાલેવંત માસિકોએ સારી રકમ લેખના બદલામાં આપવાની પ્રથા પાડી હોવાથી, જે જે માસિકે સારા લેખ પામવા હોય તેણે લેખને યોછી કે વધુ સંગીન રકમો આપવી જ પડે છે. દર : સાધારણ રીતે પાનાદીઠ એક રૂપિયા, પણ સુપ્રતિષ્ઠિત લેખકના ઉત્તમ લખાણ માટે પાને ચાર રૂપિયા સુધી પણ અગાધ છે. — આફ્રિકામાં ગુજરાતી વેપારી કંઈ રીતે પચપેસારો કરે છે એ વિશે કહ્યું : પહેલાં તો એ થોડી મિઠાઈ લઈને ગામડામાં પહોંચી જાય, તે છોકરોને કેટલાક દહાડા લગી મિઠાઈ મક્કત વહેંચે; પછી મિઠાઈ ભેડે ગામડિયાને ગમતી ને ઉપયોગી વસ્તુઓ પણ રાખવા માંડે અને કિંદાયત દામે એ વેચે; એમ કરતાંકરતાં ખુમચામાં વસ્તુઓ વધતી અને મિઠાઈઓ ઘટતી જાય. કેટલેક વખતે સારી કમાણી થતાં એ ફેરીઓ ગામડામાં ફરવાનું જોડે ને આગળ જતાં મોટો વેપારી થાય. એ કામ કરવે ખડતલ અને ખાવાનું પ્રમાણમાં થોડું જોઈએ તેને, તેથી ત્યાંના ગોરાઓ તેને પ્રશંસાપૂર્વક ગાળ દે : "હી વર્ક્સ હાર્ડ ઓલ ડે એન્ડ ધ ડેવિસ છટ્સ નથિંગ." — પંડિતશ્રી મુખ્ય મદદનીશ શ્રી. વજ્રમોહન વર્માને જોઈને મને યશું કે મારા કરતાં પણ સરમાળ માણસો દુનિયામાં હોય શકે છે — એટલી બધી નમ્રતા ને સંકોચથી તેઓ બોલતાચાલતા હતા. એમનો ચહેરો, મુખભાવો, બેસવાની અદા અને વાણી બધું જ એટલું મીઠું સુધક અને પ્રમાણસરનું હતું કે - એ કલાપ્રિય આત્માને જ 'વિશાલ ભારત' નો તાજેતરનો સુંદર 'કલા - અંક' આભારી છે એ જાણીને મને નવાઈ ન લાગી — નીચે અંશકબાણ પાસે પહોંચતાં મોડું યશું એટલે ત્યાં ઝાઝું રોકાવાનું ન બન્યું. એમને આગલી રાતે પહેલાં નેપા

ત્યારે જ જે સુસ્થતા અને દરેકપણુની છાપ પડી હતી તે અત્યારે દટ
 યમ. જુવાન પુરુષ માટે અસાધારણ કહેવાય એટલો સંયમ અને ભાર
 એમના બોધવાચાલવામાં અને મોં પર છે. આ તો મારા મન પરની
 પહેલી જ, અછડતી છાપ. બાકી જાણુકારો કહે છે કે નિકટ સમાગમે,
 તેઓ કોઈ પણ વિષય પર ઉત્સાહ અને ઊંડા જ્ઞાનથી વાત કરી શકે છે.
 બિનજંગાળીઓ ભણી ઇર્ષ્યા કે તુચ્છકારથી નહિ પણ સમજાવપૂર્વક
 વર્તી શકે એવા જે થોડા જંગાળીઓ કલકત્તામાં છે, તેમાંના એક તે
 અશોક એતર્થ. મકાનમાંના તંત્રીવિભાગ, કંપોઝિટરમ, મશિનરમ,
 વગેરે અમારી સાથે ફરીને, સમજાવીને, એમણે બતાવ્યા. પ્રેસમાં જે
 સૌથી જૂનું મશિન છે તેમાં આજ લગીમાં પાંચ કરોડ છાપ લેવાઈ
 છે એમ જાણવામાં આવ્યું. — પ્રેસ અને ત્રણે માસિકો (મોડર્ન રીવ્યુ,
 પ્રખ્યાતી, વિશાલ ભારત) સારાં ચાલે છે (જે કે વિ. ભા. હજી કેટલુંક
 ખોટમાં છે) એ જાણીતું છે. મેં બહારથી સાંભળ્યું તેમ, આખી
 સંસ્થા ઓછામાં ઓછો વીસ હજારનો નફો પ્રતિવર્ષ કરતી કહેવાય છે.

રંગૂનનાં સ્મરણો

૬

રંગૂન,
તા. ૨૨ : ૩ : ૩૧

સુવર્ણમંદિર શ્વે ડેગોનથી ખીજે નંબરે રંગૂનની જોવાલાયક જગ્યા તે 'રોયલ પિક્ચોરિયા લેક'નું સરોવર. મંદિર રંગૂનનું સૌથી લબ્ધ તેમ સરોવર સૌથી રમણીય સ્થાન છે. એમ પણ કહેવાય છે કે જ્યારે - આશરે ૨,૫૦૦ વર્ષ પર - મંદિર ચણ્યુ ત્યારે તેને માટેનાં ઈંટમાટી સાથે જો બાંધકામ થયેલું, તે જ આ સરોવર. એ શ્વે ડેગોનથી થોડેક જ દૂર પૂર્વે આવેલું છે.

રોયલ લેકની રચના દુનિયાનાં ખીજાં સરોવરોથી જુદી જ છે. સામાન્ય સરોવર એટલે તો સુવિશાળ, ઘેરાવદાર, જળે ભરેલું એક જ બોટો ખાડો. આ તેવું નથી. આ તો કલહાહિસી ગાડન્સ વચ્ચે વંકવોળામણું વિસ્તરે છે. સીધો વિસ્તાર તો : કોઈ પણ જગ્યાએ પુરે એક ફ્લોંગ પણ નહિ હોય. થોડુંક ચાલીએ ત્યાં, આસ્તે રહીને વધુ કે ઓછા ગોળાકારે વાંક લેવાનો જ હોય. તેના આખા ૫ કાંદા પર, ખાગની અંદર તેમ જ બહાર થોડા ભાગમાં, સફાઈદાર સડક છે. ખાગ-માંની સડકની બાજુઓ ઘણુંખરું ટોળાવવાળી, લીલા ધાસની ગિજાત-વાળી, કેટલેક રથજે જિંચાં (મને) અજણ્યાં ઝાડોથી ભરેલી છે.

કાંદા પર એક ઠેકાણે આરો બાંધેલા ને જિતરવાનાં પગથિયાં. આરા-

ને જે સામસામે છેડે, આગલા જે પગ ઊભા રાખીને પથ્થરના સિંહ બેસાડેલા દ્વરથી જાગ્યા. પાસે જતાં સમગ્રયુગ કે એ પથ્થરના નથી ને સિંહ પણ નથી. અંદર પથ્થર હોય તો કાણુ જાણુ, ઉપર તો વિવિધ-રંગી - અંગેઅંગે નિરાળા રંગના, લાલ સફેદ કેસરિયા કે લીલા-ચાંદના (માંડી)ના દુકડા ચોટેલા હતા; ને નામ એ જન.વરતું ' ચિંધે ' (આ ધ રપટ બેસાતો નથી; ચ ને ધ, એ બેની વચ્ચેનો હોય એવો કાંઈક ઉચ્ચાર તેનો થાય.) ચિંધે એટલે બહી પુરાણકથાઓમાંનું એક પ્રાણી, જેમાંથી એ પ્રજની ઉત્પત્તિ થઈ મનાય છે. એનું માથું, કેસરિયા, એ બધું તો સિંહ જેવું જ; પણ આંખોમાં એવો ફરક, ને આંખ તથા ઉપલા હોઠ વચ્ચેનો લાગ કેટલો એવો જે લાગે ફડાયસો લાગ્યો, કે સિંહથી એનું મોઢું જુદું પડી આવે.

પ્રાણીમાં કેટલીક સંપાન (હોડી) ફરતી હતી, તેમાં અર્ધીક દલાક સહેલ કરવાનો વિચાર હતો અમારો, પણ પેલાએ રૂપિયો એક માગ્યો (ચાર જ જણનો; તેમાં એક ગ્રાળક) એટલે વિચાર માંડી વાળ્યો. યુરોપીઅન મડલો ને સાહેબો તો પોતાની ચળકતી સુઘડ હોડીઓમાં તરતાં ને સરતાં જ હતાં. એમની ખાસ જુદી કલમનું સફેદ વિશાળ ઊંચું મકાન સામે દેખાતું હતું. તેનાથી થોડીક આઘી દેશીઓની ઓરિયન્ટ ક્લબ પણ છે. એ સ્થાપેલી બર્મા સિવિલ સર્વિસવાળા શ. ધીરજલાલ નાણવટીએ, હિંદી અને બહી બેઠેને માટે. હવે, તાજેતરના હિંદવિરાધી વાતાવરણને પ્રતાપે, હિંદીઓને તેમાંથી જેમ અને તેમ બાતલ કરવાની ખાસ કાળજી રખાય છે (વિશેષે કરી, નવાઓને દાખલ કરતાં). કલમની માસિક ફી રૂ. ૧૦), ને ખાણીપીણીનો ખર્ચ જુદો, તેથી પૈસાદારોને જ સમ્મપણું પોસાય.

આજે રવિવાર, તેથી બધી જગોના હિંદીઓ તેમ જ બહીઓ ને યુરોપીઓ બાગમાં લટાર મારતા હતા. એમાંની બહી સ્ત્રીઓમાં, ગઈ કાલે સવારે એ ડેગોન પરથી ઊતરતાં જે મુઝકર સૌન્દર્ય જોયું હતું,

તેની શોધ મેં ધણી કરી, પણ નિરાશ થયો. જે સાધારણસારાં થોડાં સ્ત્રીમુખ દેખાયાં તે પાછિડરખાછિડર છાંટેલાં, ને તેથી અસત્ત્ર બ્રહ્મી સૌન્દર્યના શોધક માટે નકામાં હતાં.

ફરીકરીને ગાડીમાં બેઠા પછી અમે આગળ વધ્યા ત્યાં એક ઠેકાણે, યોગાન જેવા કાંદાના ભાગમાં, ફરનારાં સહિતની મોટરો ગાડીઓ ને છૂટાં માણસ પણ હતાં. ત્યાં અમારી ગાડી જીભી એટલે — ભાઇ કહે, “આ રકેન્ડલ પોઇન્ટ” — “એમ કેમ ?” મેં બોલે ભાવે પૂછ્યું. તેઓ હસ્યા. તેમની વતી અમારી મંડળીમાંના ખીજ ભાઇએ જવાબ દીધો : “લોકો મધરાત લગી અહીં રખડ્યા કરે ને એવું.” હું : “આઇ સી ... ..” (ઉમેરવું ઘટે કે હજી સંધ્યાકાળ જ હતો ને અમે તો બેત્રણ મિનિટમાં જ ત્યાંથી નીકળી ગયા હતા.)

સંધ્યાના એ ગંભીર વાતાવરણમાં ગાડી સરોવરથી જેમજેમ દૂર સરકતી ગઇ તેમતેમ મારી નજર એ ચાંત લહેરાતાં જળ પર, ઘડીક-ઘડીકમાં દેખાતાં ને સંતાનાં એ ગહન જળ પર, વધુ ને વધુ દરવા લોભાતી હતી.

૨

રંગૂન

તા. ૨૩ : ૩ : ૩૧

સવા ત્રણે હું ને — ભાઇ શેઠ છોડુભાઇ ગળિયારા પાસે ગયા. મારી આ તેમની સાથે ત્રીજી મુલાકાત. પહેલી વાર ‘અભદેશ’ની ઓફિસમાં અકસ્માત મેળાપ થયો હતો. ખીજી મુલાકાત તે ત્રણેક દિવસ પર, —ની સાથે એમની ઓફિસે (આજવાળે જ સ્થળે) ગયો હતો તે. એ વખતે એમણે, બેઠક પાસેના જ નાનાં શા પુસ્તકસંગ્રહમાંથી અભદેશ વિશે બે પુસ્તકોં સ્વેચ્છાએ જ આપ્યાં હતાં. તેમાંનું ગ્રાંટ આહિનકૃત ‘જર્મી ઓઝ આઇ સો’ ૪૮ (૧૮૮૯ — ૧૯૧૭) વધારે મોટું અને ઉપયોગી છે. બ્રહ્મીશવન અને સંસ્કૃતિ વિશે મેં એમાંથી ઘણું નવું જાણ્યું.

આજે પોતે જે વાત કરી તે પરથી, આગલી જે વખતે મારા મન પર એમની સદ્ગુણ સ્વાભાવિક સંસ્કારિતાની છાપ પડેલી તે દઢ થઈ હતું નથી ધારતો એમણે કોલેજકેળવણી ખાસ કે ઝાઝી લીધી હોય. આમ છતાં, એમના મુખભાવ વાતચીત અને એકંદર રીતભાત દ્રોષ પશુ સાચા દરેક અર્વાચીન સંસ્કારી પુરુષને શોભે તેવાં છે. વેપારીવર્ગમાં આટલી જાંઘી સર્વદેશી સંસ્કારિતા આપણે ભાગ્યે જ જોઈએ છીએ. એ વર્ગમાંના ઘણાખરા, દેખાવથી માંડી દરેક ખાખતમાં, પૈસાના મેલથી ઓછા કે વધુ ખરડાયલા હોય છે. પણ ગળિયારાશેઠ પહેલા સન્મન અને પછી શ્રીમંત વેપારી છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આનું કારણ એ પણ હોય કે પોતે ખૂબ સાધારણ સ્થિતિમાંથી આટલા ધનવાન થયા છે.

તેમને જ્ઞાનવિષયમાં પણ આપણા સામાન્ય કેળવણીઓ કરતાં — અસંખ્ય ગ્રેન્યુએટનામી ગ્રેન્યુએટો કરતાં પણ — વધારે વ્યાપક અને જોડા રસ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ, પ્રત્યવિકાસ, ભાષા, તેનાં નગરોની પ્રાચીનતાઅર્વાચીનતા, હિંદી શિલ્પસ્થાપત્યના મંદિરાયો (' સ્કૂલમ ') તથા તે દરેકની વિશેષતાઃ આ સર્વે ખાખતો વિશેની તેમની માહિતી ઓછસ અને વિગતવાર હતી. પોતે સારા પ્રવાસી પણ છે, તેથી દિલ્હી આગ્રા જનારસ જ્યપુર અને હરતપુર વિશે દેટલીક સ્વાનુભવની રસમય વાતો અમને કહી.

સામાન્ય રીતે શેઠિયાઓની હાજરીમાં વત્તીઓછી અસ્વસ્થતા (તેના પૈસાના પ્રમાણમાં) અનુભવું છું. છાટુભાઈ પાસે જતાં ને બેસતાં મિત્રભાવ જ વધારે થતો. એમના ગંભીર ને ગૌરવશીલ છતાં મધુર વ્યક્તિત્વનો આ પ્રતાપ. ' સેલ્ફ-મેડ મેન ' કહીએ છીએ એવા તેઓ છે, પણ એ પ્રકારના જાતઘડ્યા માણસમાં ઘણી વાર હોય છે તેવો અહંભાવ નથી તેમનામાં કે નથી દંભનું નામનિશાન. જેને જોઈને જ સાહિત્યસેવી રાગે તેવા મજતાવડા અને માયાળુ તેઓ છે. તેથી જ

તેઓ જેમ સાહિત્યપ્રેમી છે તેમ સમકાલીન ગુજરાતના અન્યેક સાહિત્યપ્રેમક પણ થઈ શક્યા છે.

૩

મોડેથી - પોણાસાતે-શહેર બહાર ઓમ રોડ પર ચઢેર મારવા નીકળ્યા. શહેર છોડ્યા પછી થોડે જ વખતે, જમણે ઢાંચે, સાતેક વર્ષની ઉંમરની રંગૂન યુનિવર્સિટીનાં મકાનો ચણાતાં ને ચણાવતાં દેખાયાં. નેવું લાખ રૂપિયો તેમાં ખર્ચાયો છે. આમાંની કેટલીક રકમો — કહેવાય છે કે, અર્ધોઅર્ધ — હિંદીવાનોએ આપી છે. આમ છતાં, યુનિવર્સિટીના સંચાલકોમાં એક માત્ર રાગ રેડિયાર સિવાય કોઈ હિંદી નથી. અને રેડિયારજી પોતે, સંસ્થાને એમણે આપેલ રૂપિયા જો લાખને પ્રતાપે તેના એકએક. હી. ધયા, ને એ જ કારણે સરકારે તેમને ' રાગ ' બનાવ્યા, પણ અંગ્રેજીનો દરક પણ જાણતા નહિ હોવાથી. સંસ્થામાં હિંદુદિત જાળવવા માટે તેઓ ઉપયોગી નથી. વિદ્યાર્થીઓમાં પણ, હવે હિંદીઓ ઓછા આવી શકે માટે, બ્રહ્મી 'ભાષાત્' રાગ ફરજિયાત રખાયું છે. આ માન હિંદી માટે જ, કેમકે એઓ-ઇન્ડિયન કે એઓ-બર્મન વિદ્યાર્થી માટે બ્રહ્મી ફરજિયાત નથી. સુસિક્ષિત બ્રહ્મીઓ બહુ થોડા હોવાથી, હમણાં તો અધ્યાપકમંડળમાં હિંદીઓ જ વધુ છે. પણ જે છે તેમનો તેમાંથી પગ દાડવાની અને તેમના નવા મતલાઇઓ હવે ન લેવાની વેતરણ ચાલુ જ છે. અહીંના ગવર્નર સર ચાર્લ્સ ઇન્સે એન્સેલર તરીકે જે ભાષણ થોડા વખત પર કરેલું તેમાં પણ, હવે તો રાજા પ્રમાણમાં દુષ્ટપ્રખ્યાત યશ ચૂકેલો એમનો દિંદવિરોધ પ્રગ્વસિત રૂપે દેખાયો હતો. બ્રહ્મીઓને પુલાવવાની અને હિંદી સામે તેમને ઉસ્કેરવાની પણ એમણે ઘણી કોશિશ કરી છે ને હજી કરે છે. (આમ છતાં તેમને પીનલેટાડની ' ૧૨૪ એ. ' કે એવી કોઈ કલમ કોઈ લાગુ પાડી શકતું નથી. ક્યાંથી પાડે ? કાયદાખાતાની મં.માનજમાં હજી અંટવાયલા તો આપણે કુદ જવો છીએ; અર્થત સમોવડ મિવિલિયનો

તેનાથી અસ્પૃષ્ટ ને અસ્પર્શ્ય છે.) એ પુણ્યપ્રવૃત્તિમાં એમને કેટલીક સફળતા મળી ને વધુ પણ આગળ જતાં મળવાની હશે તો મળશે; હમણાં તો, અહીં જુવાનને એ અહીં હોવાને કારણે જ માસિક રૂ. ૫૦)ની શિષ્યવૃત્તિ કેસેન્નેમાં સરકાર આપતી હોવા છતાં આજસુ અને લહેરી એ જુવાન તેનો લાભ લેવાની ખાસ પરવા કરતો નથી એમ સાંભળ્યું.

મોટર આગળ ને આગળ ધસતી હતી તેમતેમ અને જાણુ નાનામોટા બંગલા, એક બંગલાને લગતું આખું નાનું શું સરોવર અને આગ-બગીચા પણ, ખસાર થતાં હતાં. મારા સાથીઓની વાતચીત પરથી સમજાવું કે આ અને બીજી મળાને જેટલી મિલકત રંગૂનમાં છે, તેનો કાગલગ તથ્યચતુર્થાંશ ભાગ હિંદીઓની માલિકીનો છે; અહીં ચીનો કે ગોરા મિલકતદાર તો કોઇક જ હોય છે. આમ છતાં, હિંદી ધનરાજાણુ આવા મોટા પ્રમાણમાં અહીં હોવા છતાં, આ દેશને હિંદી કાપી નાંખી, સરકાર હિંદીઓના અહીંના વેપારના અને બીજા હોકા પર તરાપ મારવા તૈયાર છે. વધુ ખૂબી તો એ છે કે અહીંઓના હિતની ખાતર આ ભાગલા કરીએ છીએ, એમ કહે છે; હકીકતે, દિતસિદ્ધિ થશે તે પ્રાપ્તિ વધુ તો બ્રિટિશ વેપારીઓ અને સિવિલિયનોની જ.

૪

સ્વીમરમાં

તા. ૧ : ૪ : ૩૧

રંગૂન અને અહીંજીવન વિશેનું કેટલુંક પ્રકીર્ણ, જે ત્યાં લખવા દુરસદ નહોતી, તે હવે અહીં ટપકાવું :

૧. ગુજરાતીઓની ભાષા પર હિંદીની અસર : એની પર અહીં ભાષાની અસર તો હજી ખાસ નથી. માત્ર 'ક્યા' (પેગોડા) કે 'લંચો' (જિનરિકશા) કે 'ધના' (શેરદી) જેવા રાજ્યવપરાશના શબ્દો અહીંમાંથી અનિવાર્યપણે પ્રવેશ્યા છે. પણ હિંદીની - જે રંગૂની

દિંદવાસીઓના પરસ્પર વહેવારની સામાન્ય ભાષા છે, જે એમની સાથે સંબંધવાળાં બ્રહ્મીઓએ પણ શીખી લેવી પડી છે, તેની - અસર ત્યાંની ગુજરાતી પર પણ થતી જણાય છે. ગુજરાતી વાક્યોની જ અંદર, બાળકોની વાતચીતમાં પણ, હિંદી શબ્દો 'રકમ' (ગત, પ્રકાર), 'કમરો' (ઝોરડો), 'ચીની' (ખાંડ) અને થોડે અંશે, 'ધૂપ' (તડકો) — એ સર્વ જાણે મૂળે ગુજરાતી જ હોય તેવી સ્વાભાવિકતાથી વપરાતા સાંભળ્યા.

૨. લંચો : શબ્દ આ વખતે રંગૂનમાં નવો શીખ્યો, પણ વસ્તુ તો ૧૯૦૪વાળા મુંબાઇના કુન્નરઉદ્યોગના પ્રદર્શનમાં પહેલવહેલી જોએલી. એ વખતે સાતની ઉંમરે તેમાં એડો પણ હોઇશ. એમ જ, પછીથી માથે-રાનમાં એકમે વાર બાળકો માટે એ વપરાતી જોઈ હતી. પણ માણસ જેવડું માણસ તેમાં બેસે (ને કટલીક વાર તો બે માણસ) ને એ ગટુકડી બે પૈડાંની વિક્ટોરિયાને પાછો માણસ જ ભેટરાઇ તેને બેંચી નાખ, એ દરમિયાન તો પહેલું કલકત્તામાં જોયું. રંગૂનમાં તો તેનો પ્રચાર એથીએ વધારે છે. ત્રણ વાર મારે પણ તેમાં બેસવું પડેલું. ફરેક વાર દિલ ડંખ્યા વિના નહોતું રહ્યું. અમને આવતાજતા અતિમુંવાળા દિલવાળાઓને તો જોટલી વાર બેસીએ તેટલી વાર ડંખ લાગે, કદાચ; (યાદ આવે છે કે, મસુરી કે સીમલા વિશે લખતાં ગાંધીજીએ પણ 'નવજીવન'માં થોડાં વર્ષ પર રિક્ષાનો દુખી દિશે પ્રબળ વિરોધ કરેલો). પણ તેના રંગૂની વાપરનારાઓ અને લંચાખેંચુ કારંગી (આંધ્રનો મજૂર) પોતે, એમને માટે તો એ માણસગાદી થોડાગાદી જોટલી જ નિર્દોષ લાલકારક અને જરૂરી લાગે છે.

૩. મહેન્દ્રનાથ કુકોન : આસામનો કોઇ વરુણ ગુજરાતી વાંચીને થોડુંપણું બોલી શકે છે એમ જાણો તો તમને નવાઇ લાગે કે નહિ ? લાઇ મહેન્દ્રનાથ એવા વરુણ છે. દેખાવે અને આત્માએ, ભાવનાએ ને સ્વભાવે, તેઓ કલાકાર છે. એમની નિત્યપ્રવૃત્તિ પ્રતિકારની. પ્રખ્યાત

આમાથી લોકનેતા રા. ફૂકનના તેઓ અત્યવગત સગા છે. રંગેરંગે દેશ-પ્રેમથી ભરેલા અને પળેપળે દેશોદ્ધારનો જ વિચાર કરનાર છે. રંગૂનમાં તો તેમની ઊડતી મુઠ્ઠાકાત જ બે વાર થયેલ, પણ સદ્ભાગ્યે તેઓ આ જ બોટમાં સ્વદેશ - સ્વપ્રાંતે - જાય છે, એટલે, એમની અનુભવ-પૂર્ણ - પોતે મુસાફર પણ મોટા છે - આનંદી સોખનમાં કલાકો કયાં વહી જાય છે તેની ખબર પડતી નથી. એમની એક વિશિષ્ટ માન્યતા નોંધપાત્ર છે : 'હિંદુ' બાવિ ગુજરાત અને બંગાળના હાથમાં છે, માટે એ દરેક પ્રાંતનાં વીણા કાઢેલાં ઉત્તમ કુટુંબો જે આંતરજન કરે, તો એ હમોના પરિણામરૂપ અગ્ર ભારતભાગ્યવિધાનમાં કૈંક અદ્ભુત જ કામ કરી ખતાજે.

૪. બે સાનંદાશ્વર્યો : ઉપલું માનસિક દષ્ટિએ આશ્ચર્ય હતું, તો ખીજાં બે આર્થિક દષ્ટિએ હતાં. બે ગ્રાહકબંધુઓને તે આભારી : સુરત જિલ્લાવાળા અને અહોની અમુક પેઢીમાં વહેલી સવારથી મોટી રાત લગી નોકરી કરતા બાઇ મુસ્તફાએ પોતાના વાર્ષિક આશ્રમદાન ઉપરાંત, અહોની ખાસ બનાવટના લેકરવકસનો સરસ ડાબલો તથા એક સુંદર નાનો સરખો ગલીચો ભેટ આપ્યો; બંને રંગૂનગમનનાં હમેશનાં મીઠાં સંભારણાં રહેશે. અને, બાઇ અંબિકાલાલ કોપડિયા તથા મિત્ર-મંડળીએ, ગઈ તા. ૨૮મીની રાત્રે, સ્વાદિષ્ટ મસાલાના દૂધખાલા ઉપરાંત, રૂ. ૩૮ (ખરી રીતે, રૂ. ૪૦, કેમકે બોટ ઉપડવાની થઈ ત્યારે રૂ. ૨ ઉમેરાયા) 'કૌમુદી' સંકટનિવારણફંડમાં આપ્યા. આવી સહભાવ-પ્રેરિત ભેટો જ સૌથી વધુ સ્મરણીય રહે છે ને ? આમાં પરોક્ષ રીતે 'અબદેશ'નાં પણ અમે ('કૌ.' ને હું) ઋણી છીએ. તેમાં મારા રંગૂન આવવાના ખર્ચ, પ્રોત્સાહક તંત્રીનોંધ, મારો બિલાપત્ર - વગેરે છપાવાથી જ આ લાભઓનો સત્સમાગમ અને લાભ મને મળ્યો. - મહેન્દ્રનાથને પણ મગવા ને ઝોળખવાની તક 'અબદેશ' એદિસ સિવાય ખીજે કદાચ ન જ મળી હોત.

૫. નેતરદ્વાની રમત : આનું બ્રહ્મી નામ મેં જોમને પૂછ્યું તેમને એની ખજાર નદિ, પણ રમત તો આ દેશની પોતીકી લાગે છે. અહીંનાં જંગલોમાં વાંસ અને નેતર ખૂબ થાય, તેમાંથી ‘ફાંસ’ નામની સમગ્ર આખા તાંકણાની પેટીઓ, છાખડીઓ, બેગો, વગેરેની જેમ, વાંસ કે નેતરની પાતળાપાતળા ચીપોનો દલકોડૂચ, પોલો, સોપારીકદનાં છૂટાંછૂટાં કાણાંવાળો દડો રુચે છે. ત્રણ કે વધુ માણસો એનાથી રમી શકે. રમતની રીત ને ધારણોરણુ એવું સમજાવું કે પગથી દડાને લાત મારીને લવામાં ઉછાળવાથી રમવું શરૂ થાય. પછી એ ને એ જ માણસ કે જેની પાસે દડો ઉઠીને આવે તે, ફરીથી તેને લાત મારે. લાત પગના પંજા ઉપરાંત પાછે પગે પાનીએથી, ગોઠણથી, કમ્મરથી, ખભાથી, કાથી કે માથાથી પણ મારી શકાય; માત્ર, લાથથી — પહોંચ્યા કે દથેળી વડે — નહિ. લાતાલાતી દડાને નીચે પડવા દીધા વિના જેટલી વધુ વાર ચાલુ રાખી શકાય, તેમની રમનારાઓની કુશળતા વધારે. દસ હિંશિયાર. રમનારા હોય તો અર્ધી કલાક સુધી દડાને પડવા ન દે એમ સાંભળ્યું. કહે છે, એક આવા બ્રહ્મી નેતરદ્વાકોડવિસારદને વેચ્છીના સામ્રાજ્ય-પ્રદર્શનમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો અને તેણે દડાને પગના પંજા પરથી લાય લગાડ્યા વિના જ તેને ગોઠણે, પછી ખરબાર્યો કાણીએ, અને છેવટ ખભે, તેને અંગાના પોતાના એ પ્રકારના મરોડ તથા તાલીમને પ્રભાવે, મદાવીને સૈને હેરત પમાડ્યા હતા. રોજના ગામાન્ય રમનારાઓ — ખાસ કરી, છોકરાઓ — માટે, દિવસને છેડે, કસરત એકાગ્રતા અને આનંદ સાધવાનું આ અસ્તુ સર્વગમ્ય સાધન છે.

૬. અનન્યસાપેક્ષતાઓ : ત્રણયાર દિવસ પર કી — સાથેના મોટર-ગ્રાઇવ વખતે રેસકોર્સ આવ્યો ત્યારે તેમણે માદિતી આપી કે એની પાછળ છત્રીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા છે. એ પરથી ઇ — કહે : “આ રેસકોર્સ ઇસ્ટમાં સૌથી સરસ છે. અમારે અહીં સુપરટેન્ડિંગ ધણી છે; અહીંના જેવું લોક ખીજે નથી. અમારી જનરલ હોસ્પિટલ તો અખી

દુનિયામાં પહેલા નંબરની ગણાય છે અને આ રેસકોર્સ.” કી — :
 “ તમારા મહાલક્ષ્મીના ને એ બધા રેસકોર્સ તો આની આગળ કંઈ
 જ નહિ. ” હું : (નમનતાપથી) : “ હા. ” પૂર્વના દેશોમાં અપૂર્વ
 એવી અહોંની વસ્તુઓમાં શ્વે ઉગોન પેગોડા અને પ્રખ તરીકેના બ્રહ્મી-
 ઓનો ઊંડો સર્વવ્યાપક કલાત્રેમ, એ જે પણ ગણાવી શકાય.

૭. બ્રહ્મદેશ કે બર્મા ? મૂળ શબ્દ તો બ્રહ્મદેશ જ હશે; ને પ્રખ-
 નનેને બ્રહ્મીઓ કહી શકાય. પણ અહોંના જાણીતા સાપ્તાહિક માટે
 બોલાવું હોય ત્યારે જ ‘ બ્રહ્મદેશ ’ વપરાય છે. બાકી દેશ માટે તો
 બધેય, અસલ સુંદર શબ્દોને અંગ્રેજોએ મરડ્યા પ્રમાણે આપણા ભાષાઓ
 પણ મરડી, અપભ્રષ્ટ કરી તેને, ને ‘ બર્મા ’ જ કહે છે. અને પ્રખ-
 નનેને માટે પણ, (તેમને જાણે બ્રહ્મભાવના ને બ્રહ્મશબ્દથી બને તેટલાં
 વેગળાં રાખવાં હોય તેમ,) બ્રહ્મી કે બ્રહ્મિણી, એવું તેણું કહીને કોઈ
 તેમને ઓળખાવતું નથી. ‘ બર્મા ’ યા તો તેને પણ સંસ્કારીને ‘ બર્મો ’
 તથા ‘ બર્મી ’ — આવાં જ પુરુષસ્ત્રી માટેનાં પ્રચલિત રૂપો છે.

૮. એનો હિંદી વિચ્છેદ : રંગૂન અને બર્મામાં — અરે, બ્રહ્મ-
 દેશમાં; (જોયું ? અશુદ્ધ રૂપ એટલી બધી વાર સંભળાયતું કે મારી
 જેવા શુદ્ધિપ્રેમીની કલમે પણ કોઈ વાર તો પહેલું એ જ ચટ્ટી આવે છે)
 — બ્રહ્મદેશમાં તો આજકાલ બળતો સળગતો પ્રજ્વળતો ને પ્રખળતો — જે
 કે કહો તેવા પ્રશ્ન એ છે કે આ દેશને હિંદના ભાવિ સંયુક્ત રાજ્યતંત્રના
 અંગ તરીકે રાખવો કે નહિ. એ વિચ્છેદની ચર્ચા વિના એક પણ દિવસ કે
 એક પણ રથજ ખાલી હોતાં નથી. એ જળરી ચર્ચામાં, એક છેડે અહોંના
 જનતા સામ્રાજ્યવાદી ગર્વનર તેના શાગીદો સાથે છે; ને બીજે છેડે, કેટલાક
 બ્રહ્મીઓ અને અહોંના ઘણાખરા હિંદીઓ. કેટલાક વખતથી હિંદવિરોધી
 પ્રચારકામ, વાણી તેમજ ક્રિયાથી, સરકાર વ્યાપકપણે ચિત્તવટથી અને
 શાસ્ત્રીયતાપૂર્વક કર્યા કરતી ચલાય છે. સરકારે જોયું છે કે હિંદમાંની પોતાની
 સત્તા વેપાર વગેરે ના ના કરતાં પણ પહેલાંના કરતાં ઓછાં ચલાનાં જ

છે; એટલે, બ્રિટિશ વેપાર, મૂડીરોકાણ અને સિવિલિયનોની લાંબી ક્રીડા-ભૂમિ તરીકે આ બહુધા અણખીલબ્યા, કેટલેક અંશે ખરેખર જ કાચા સોના સમાન, દેશને બાળવી રાખવાની ફરજ દરેક કંદર સામ્રાજ્યગંડુને માથે આવી પડે છે. અને તે ફરજ તો જ ખરાખર બળવી શકાય જો બ્રહ્મદેશને હિંદુસ્તાનથી કાપી કાઢી, કેન્યા વગેરે જેવું બ્રિટિશ તાબે-દારીવાળું સંસ્થાન તેને બનાવી નંખાય. વળી, અહીં હિંદી વેપારીઓ ને શરાફે લાંબા વખતથી જામેલા હોવાથી, એમનો પગ પથ કાઢવા કે દોશોપોચો કરી નાંખવાની જરૂર સરકારને સ્પષ્ટ સમજાય છે. આથી બ્રહ્મીઓમાંના જેઓ શિકાર બનવા તૈયાર છે, તેમને હિંદીઓ વિરુદ્ધ તદ્દન જ ખુલ્લી રીતે ક્રોધ વાર તો, ઉશ્કેરવાની એક પથ તક ચૂકવામાં આવતી નથી. આ કથનોના દાખલા દેશના તાજેતરના ઇતિહાસમાંથી તેમ જ વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણમાંથી મળી આવે છે.

આ પ્રશ્નને અંગે કેટલાક ખીજા મુદ્દા પણ વિચારવા જેવા છે.

જે બ્રહ્મીઓ પ્રામાણિકપણે વિચ્છેદ ચાહ છે, તેઓ પણ પોતાના દેશ માટે સ્વરાજ્ય (' હુમિનિયન સ્ટેટસ ' કે એને મળતું કેંક) તો માગે જ છે. પણ એવા સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્રનો બોળે ઉઠાવવા તેમનામાંના બહુ થોડા આજે લાયક છે એમ પણ બાણકારો કહે છે. પરિણામે, વિચ્છેદ થાય કે ન થાય તોપણ એમને તાત્કાલિક હાનિ તો છે જ : એ જો યશો, તો હિંદીપ્રભાવ બ્રહ્મદેશમાંથી કમી થવાને પરિણામે, બ્રિટનો અને એંગ્લો-ઇન્ડિયનો બ્રહ્મીઓ પર સ્વાર થઇને આગળ વધશે; ને વિચ્છેદ જો નહિ ચાય, તો પણ બધા અબ્રહ્મીઓ (બ્રિ. ને એંગ્લો-ઇ. ઉપરાંત પણ) એ દેશના નાથ બનીને મદાલશે. આ કથનનો એક અર્થ એવો કરી શકાય કે આપણે ને અંગ્રેજો મળીને બ્રહ્મીઓને હમેશાના તાબેદાર રાખવા તત્પર છીએ. (તેમ ન હોય તો, લાયકીનો સવાલ જ શા માટે વચ્ચે લાવીએ ? આત્મનિર્ણયના આજ્ઞાવના સિદ્ધાંતાનુસાર, બ્રહ્મદેશમાં ગમે તેવા પણ બ્રહ્મીઓનું જ રાજ્ય હોવું ધટે ને ?)

પણ ખો જ આધાર, કઇ વૃત્તિથી અને કયું ધ્યેય સામે રાખીને અબ્રહીઓ દેશના ભાવિ વિકાસમાં પોતાનો ભાગ લખવે છે તેની પર રહેશે. અત્યંત, કેવળ ઐક્યના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ને હિંદી તીન્નેરીના તેમ જ અહરદેશી હિંદીઓના લાભની દૃષ્ટિએ તો, હાલ છે તેમ જ એ દેશ હિંદના અંગરૂપ પ્રાંત રહે તે જ વધારે સારું છે. પણ રંગૂનના કેટલાક તટસ્થ અને વધારે વિચારશીલ હિંદીઓનો એક એવો મત પણ મેં સાંભળ્યો કે હિંદવિરોધી વાતાવરણ અહરદેશમાં — ગામડાંમાં સુદાં — એવું ને એટલું બધું પ્રસારાયું છે કે વિચ્છેદ વિના જેમ હવે એ દેશ માટે શાંતિ કે સારો વેપારવિકાસાદિ શક્ય નથી, તેમ, વિચ્છેદ પછી જ સ્વરાજ્યવાન હિંદની સરકાર અહીં સરકારની (પછી ભલે તે અહીંઓના સ્વરાજ્યવાળી હોય, કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની જ મુખ્યત્વે બનેલી હોય, પણ તેની) સામે એક કે બીજા પ્રકારની લડત ચલાવીને (લડત બંધારણસરની વાટાઘાટનું રૂપ લે કે પછી, એક અત્યુત્સાહી મારવાડી વેપારી મારા સાંભળતાં બોલી ગયેલા તેમ, સ્વતંત્ર હિંદના લશ્કરે અહરદેશ પર હિંદ-વેપાર-સંરક્ષણ-અર્થે કરેલી અદામનું રૂપ લે.) તેને પરિણામે જ અહીં વસતા હિંદીઓની હિતસાધના વધારે સંગીન અને કાયમી કરી શકશે. કોઇ પણ સંજોગમાં, અહરદેશમાંનો હિંદપ્રભાવ અથવા અહીં શતક કરતાં આવતા અહીં શતકમાં ઓછો થવાનો એ તો નહીં લાગે છે; કારણ, અહીંઓમાં જેમ હાલ ખાસ લાયકી નથી, તેમ, તેમનામાં કેટલીક જગૃતિ પણ આવતી જાય છે. એમનાં આજીવનપણું, એશઆરામ અને બાદશાહી જિંદગી પણ કાળે કરીને ઓછાં થશે ત્યારે તેઓ રાજકાજ ને વહીવટમાં વધુ હિસ્સો માગવા અને પામવાના જ — તેટલાપૂરતો ત્યાં હિંદસ્વાર્મ હાનિ પણ પામવાનો જ. આર્થિક કારણે તો, આજં પણ તેઓ ડુંગવાતા જાય તેમતેમ જુએ છે કે હિંદીઓ અહીંથી સારા પ્રમાણમાં ઓછા થશે ત્યારે જ હિંદીઓના એકદંત્ર જેવા છે તે રાજ્યવહીવટના ઉંચા હોદ્દા અને વિદ્યાવાન ધંધાઓમાં પોતાનું સ્થાન

જિયું આવવાનું છે. આમ હિંદપ્રભાવ એક કે બીજી રીતે - ખ્રિસ્તની ખાજી અને આશાપીને પરિણામે કે બ્રહ્મીને આત્મભાન ખરાબર ને વધુ સક્રિયપણે આવવાને લીધે - ઘટતાં બ્રહ્મીપ્રગ્બને જે પૂરતા સ્વરાગ્યહકક ખ્રિસ્તને નહિ આપ્યા હોય તો, આજે જે સહેજ વાતમાં દુશ્મન કે લહેણુ-દારને 'કસાપ-નાઈક' થી ઠાર કરનાર બ્રહ્મીવીર ખ્રિસ્તિય રાજ્યકર્તાઓ ભણી પણ ખંદુકે તાકવાનો જ, એમ અનુભવીઓનું કહેવું થાય છે. એમાં એ સફળ કેટલો થાય તે કાણ જાણે. પણ પૂર્ણસ્વાર્ત્ર્ય મેળવવાની લડતમાં એ અહિંસા તો ભાગ્યે જ સેવી શકે, કેમ કે, શતકો થયાં અહિંસા નથી રહી તેના બ્રષ્ટ બૌદ્ધ ધર્મમાં, કે તેની સંસ્કૃતિમાં કે તેના નિત્ય-જીવનમાં. (ભાવિ બ્રહ્મીજન અહિંસક નહિ જ અને એમે કેમ કહેવાય ? પ્રશ્નાસિકાએ ખૂની એવા પેશાવરી ને સરહદી પહોણો આજે ખુદાઈ ખિદમતગાર તરીકે અહિંસક બન્યા જ છે ને ?)^૧

૯. બ્રહ્મીની હિંસા અહિંસક છે : બ્રહ્મીઓને તેઓ બૌદ્ધ હોવા છતાં માંસમઝ્છી ખપે છે તેનો એવો અચાવ તેઓ કરતાં હોવાનું સાંભળ્યું કે જેનું માંસ અમે ખાધએ છીએ તે પ્રાણીને અમે અમારે હાથે કેં થોડું જ ખાયું છે ? વેચનાર કસાઈ કે મઝ્છીમારે જ એ ખાપડાનું ખૂન તો કરેણું, એટલે માર્યાનું પાપ તો એને માથે, અમારે માથે શેનું ? અને એ રીતે પ્રાણીનો જીવ એક વાર ખોળિયામાંથી નીકળી ગયા પછી તો, જેવાં તમારાં અનાજ ને શાક ને ફળફળાદિ, તેવું આનું માંસ, અમારા મનથી. ... આ પરચી, આ વિપચની પહેલાં કયાંક સાંભળેલી

૧. આ પાનાં માસિક માટે પ્રેસમાં મોકલતી વખતે (૧૯૩૧ની ૧૨મી મે) તા. ૨ : ૫ : ૩૧ના 'બ્રહ્મદેસ' માંથી બહુવામાં આવે ■ કે, પડદા પાછળની કેટલીક બીના બહાર આવી છે તે સારી હોય તો, હિંદી અરકાર જ વિચ્છેદને સખપ વિરોધ કરે છે. વિચ્છેદવાંછુ બર્મા - તબર્નર કદાચ રાજ્યાસુ આપશે અને વિચ્છેદ કદાચ નહિ થાય. [એ વાતને ય પૂરાં બે વર્ષ વીલાં છતાં એ વિચ્છેદ-મક્ષેયણે પાડવાનાં ચિન્હ નથી દેજ. (તા. ૧૧ : ૫ : ૧૯૩૩)]

એક વાત યાદ આવે છે: કોઈ બહોળી બજારમાંથી માછલી ખરીદીને તેને રાંધવા સાદુ ઘેર લઈ જતો હતો. માછલી હરકોઈ કારણે પૂરી મરેલી નહિ, તેથી રસ્તામાં જ પેલાની ઝેળામાંથી એ સરકી પડીને જમીન પર સળવળવા માંડી. હવે ? ... બહોળીને તો આ ઉપાધિ થઈ પડી. તેના ધર્મ તેને કોઈ પણ પ્રાણીનો જીવ પોતાને હાથે ન લેવાનું ફરમાવે છે એ વાત જેમ સાચી છે, તેમ જ, આ માછલીને ઘેર પહોંચ્યાડી તાજા તેલ અને સ્વાદિષ્ટ મસાલાઓમાં તે રાંધી, ને પછી તેને ખાવા પોતાની જાન કચારની વલ્લવલી રહી છે એ પણ સાચી વાત છે. કરતું શું ? ... ત્યાં તો ઘુર્ત જ એને ઉપાય સૂઝી આવ્યો. ઇશ્વરનો મોકલ્યો કોઈક માંસાહારી અબ્બહી એટલામાં જતો હશે તેને વીનવી, માછલી ખાતરીપૂર્વક તેની પાસે મરાવી નંખાવી, લીધું એ મુકું ઝેળામાં ને ઘેર એને યથાવિધિ રાંધી ખાધું - મનની મુશ્કેલી ખરેખર આણી.

૧૦. રંગૂનમાં ગુજરાતીઓ: પંદર હજાર છે એમ કહેવાય છે. આખા બ્રહ્મદેશમાં કેટલા, એ કોઈકને પૂછી રાખેલ, પણ જૂલી ગયો છું. હિંદુ ગુજરાતી અહીં આવ્યા સાઠેક વર્ષ પર, ને રાંદેર બાજુના મુસલમાનો, (જેઓ સુરતી તરીકે જ ઓળખાય છે, જેમના કામધંધાની બજાર જ આખી એ નામની 'સુરતી બજાર' જુદી છે) ખસે વર્ષ પર.^૧ ગુજરાતી વેપારીઓ મુખ્યત્વે ઝવેરાત, ચાવણ, (જેને આપણે ચોખ્ખા કહીએ તેવો; પણ રંગૂની ગુજરાતીઓ એ સાદો ગુજરાતી શબ્દ પણ જૂલી ગયા હોય તેમ સંઘળા વ્યવહાર 'ચાવણ'થી જ કરે છે.

૧. મદ્રાસ ઇલાકાના ચટ્ટીઓ (ચેટ્ટી - ચેટ્ટી - ચેટ્ટી - ચટ્ટી = ચેટ્ટિયા, પેસા-દારો, રારો) તો ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષથી આવી વસ્યા છે ને બહોળીખેડતોને નાણું ધીરવાનો ધંધો (બારે કરકસરથી, કેમ કે એક દુકાનમાં જોડેલી પેટીઓ, તેડેલી પેટીઓ કામ કરતી હોય છે) કરે છે. એ લોકોના રૂ. ચાલીસ કરોડ, હમણું હિંદવિરોધી ચળવળ ને રાજકીય અસાંતિને લીધે સલવાયા છે. વસુલ કરવા જનારનો સહાર દ્રવ્યને બદલે 'ડાહ' (તરવાર)થી કેટલીક વાર તો કરવામાં આવે છે.

થયા : “ ચાવલના બાવ આજે કેટલા છે ? ” ને એમની સંસ્થાનું નામ છે ખર્મા ચાવલ મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન.) —ચાવલ કે લાકડાંનો વેપાર કરે છે. એ વેપારને અંગે તોફરિયાતવર્ગ પણ બહો ગોટા છે. વક્રીક-કાકરના વિદ્યાવાન ધંધાઓમાં તો કોમ્પક જ ગુજરાતી, ને તે ઘણે ભાગે પારસી કે મુસલમાન. ગુજરાતી નિશાળ એકેકી રંગૂન ને માંડલેમાં છે તેને વેપારી આશ્રમ પોણે અને ટકાવે છે. કલકત્તામાં છે તેવી જુદી ગુજરાતી કલ્પ, કે કરાચીમાં સંખ્યાબંધ છે તેવી — સેવાસમિતિ, પારસી-સભા, સ્નાતકમંડળાદિક — સામાજિક મિશનની સગવડવાળા કાંઈ સંસ્થા રંગૂનમાં હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. યાજ્ઞા છે એ જ, ધણું કરી, એવું પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર.

અહ્મદેશ અને અહ્મીઓ

રંગૂન

તા. ૨૦ : ૩ : ૩૧

૧

શિખાળો અહીં નહિ જેવો જ; કોઇ વાર હંડી પડે તે રાત્રે જ. તાપ પડવો ફેણુઆરીથી શરૂ થાય અને મે લગી ચાલુ રહે. મેમાં વરસાદ શરૂ, જે નવેંબર સુધી રહે. પેદાશમાં ખનિજ, તેલ, ચોખ્ખા અને સાગતું લાકડું ધણું થાય. મુખ્ય વેપાર એ ચારનો; ચોખ્ખાનો સૌથી વધુ. એ ચીન જપાન ને હિંદુસ્તાન માટે અહીંથી ચડે છે. દેશની વસ્તી એકથી સવાકરોડ ગણાય છે; રંગૂનમાં આશરે ચાર લાખની, જેમાંનો એક વૃત્તીચાંસથી વધુ ઓછો ભાગ અહ્મીઓનો છે. ખાદીનામાં મોટે ભાગે હિંદીઓ ને નાને ભાગે ચીના સુરોષી વગેરે. હિંદીઓમાં વધુ, એક લાખ જેટલા આંધ્રવતની અને તેલુગુ બોલનાર લંચાળેચુગે અને ગોદીમજૂરો ‘કોરંગી’ નામના છે. આખા અહ્મદેશમાં હુઓ તો, કોરંગીઓ ત્રણથી ચાર લાખ મનાય છે. આ દેશમાં વસતા હિંદીઓમાં ગુજરાતી તો (જે કે તેઓ પહોંચ્યા છે અંદરના પ્રદેશો લગી) પ્રમાણમાં ઓછા છે. હિંદીઓમાં વધુ વસ્તી તો કહી સામે જ રહ્યો તેથી, બંગાળી, મરાઠી (ચેટ્ટી સરકો અને કોરંગીઓ), ઉરિયા, આસામી, યુક્તપ્રાંતી લૈયા વગેરે તથા પંજાબના પિશોરી (પેશાવરી) વગેરેની છે. રંગૂનમાં મારવાડીઓ અને પારસીઓ થોડા જ છે. વધુ બંને છે તેટલા સ્થિતિમાં હોય છે : મારવાડીઓ મિલકતદારો તથા પારસીઓ વડીલો છે અને કોઇકોઇ વેપારી. મુંબાઇની બેંકોમાં

પારસી ઝાઝા છે તેવું અહીં નથી.

પ્રહ્લદેશ હિંદની જેમ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ફેર એટલે કે પ્રહ્લી ખેડૂત એકંદરે સુખી કહેવાય છે. તેની આવી સારી સ્થિતિનું એક કારણ તે અહીંની વરસાદની છૂટ. ખેડૂતો ખેતી ઉપરાંત પોતાની પ્રજ્ઞના સ્વદેશી ઉદ્યોગો - લાકડકામ, નેતરગૂંથણ, વગેરે - પણ સેવે છે.

પ્રહ્લીનો મુખ્ય ખોરાક ચોખ્ખા અને માછલી છે.

૨

પ્રહ્લીઓ ભોળા જીર્મિલ અને એશઆરામી વધુ છે. જીર્મિલ જેટલા વધુ, તેટલા બુદ્ધિશાળી ઓછા. જલચુકારો કહે છે કે સરખામણી કરવી જ હોય તો એમ નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે, એકંદરે, હિંદી કરતાં પ્રહ્લી ઓછા બુદ્ધિમાન છે. આવી ટીકા આ જ લગી અહીંની સિવિલ સર્વિસના પરીક્ષકો કરતા જ આવ્યા છે. એટલે સુધી કહેવાય છે કે અહીંની કારોબારી સભા માટે શુદ્ધ પ્રહ્લી લોહીનો પ્રધાન જોઈતો હોય તો પૂરતી લાયકીવાળો એક પણ ન મળી શકે.

જીર્મિલતાના દાખલા :

(૧) એક પ્રહ્લી પોલિસસિપાઇને સિનેમામાં જવું 'તું'. સિનેમાના પ્રહ્લી દરવાને કોઇ કારણે તેને અટકાવ્યો. અટકાવનારની જોડે ફ્લીક્ કે તકરાર પણ કરવાને બદલે સિપાઇએ દરવાન પર રીવોલ્વર ફેંડી.

(૨) મારા યજમાનોમાંના એક, -લાઇના ધુરપથી પાછા ફરેલા મિત્રને, ટેક્સી તમારે જોઇશે ને, એવું શ્વે ડેગોન મંદિરમાંથી બહાર તેઓ આવ્યા ત્યારે પ્રહ્લી ટેક્સીવાળાએ પૂછેલ; પૂછાયલાએ તેને રોફથી "નહિ મંગતા !" કહ્યું એટલે એ વખતે તો ટેક્સીવાળો શાંતિથી આગળ ગયો. પછી પેલા લાઇ દતા ત્યાં જ જાળીને. તારને યાંત્રે પગ ટેકવી, જોડાની દોરી બાંધતા દતા ત્યારે, દૂરથી એમના માથા પર એક પથરો આવ્યો. એમના વિનાકારણ રોફના બદલામાં પ્રહ્લી

શૌકરની આ બેટ. રાક્ષીકાને સારે નસીમે, પથરો ધાંલતે જ અથડાયો અને માથું સલામત રહ્યું.

(૩) બહી પડ્યો માંસાહારી. તે અહિંસા તો કેમ પાળી શકે ? તેથી, અહીં ઘોડા વખત પર એક તરેહનો સત્યાગ્રહ ચાલ્યો ત્યારે, સિગરેટના બહિષ્કારને અંગે, બહાર સ્થળે સિગરેટ પીનાર પોતાના જાત-બાપ પર ‘સત્યાગ્રહી’ બહી સ્વયંસેવક ગણાવ્યો એવી નિશાનખાત્ર ચલાવે, કે પેલાની સિગરેટ પર એ તકાઈ હોય; ગણાવે નેમ ચૂકીને પીનારની આંખ ફોડે કે લમણું કાણું કરે, એવા દાખલા બન્યા જ હતા. ગણાવેનો એવો જ પ્રયોગ, બાબરીદાર બહી જુવાનો પર પણ થાય; કેમ કે એવી બાબરી રાખનારો હોય તે પરદેશી દંતિયા કાંસડી કોસ્મેટિક વગેરેને ઉત્તેજતો નથી શું ?

(૪) કોઈ બહી વગરવાંકે યા તો સહેજ વાંકમાં આવેલ કારંગીને મારી દે, કે લંચામાં બેઠાબેઠા તેની પીડે કે માથે પગની લાત મારે, એવું વારંવાર બને છે. ગયે વરસે મજૂરીની હરીફાઈને અંગે બહી વિ. કારંગીનાં હુસ્તક અમાં ત્યારે બહીઓએ એકથી દોઢ હજાર કારંગીઓને ધામલ કર્યા તથા ત્રણસોચારસોને મારી નાંખ્યા કહેવાય છે. આજે ધ—એમ. પણ કહેતા હતા કે બહી બસ—ફાઇવર, પોતાની બસના મોઢા આગળ કારંગી લંચાવાળાને જતો જુએ છતાં બસને તે કારંગી પર ધસાવ્યે જવાનો અને લંચો તેમ જ તેનો ખેંચનાર, બેઠેને બમે તે થાય તેની કુછ પરવા નહિ કરવાનો.

૩

બહીઓ ભિમલ તેથી કલાલકત આગસુ ને જખખર શોખીલા પણ હોય છે. સારી સ્થિતિના બહીનો રોજનો પોશાક જ રેશમી ને રંગબેરંગી હોય છે. બહી સ્ત્રીઓ હીરાની લણી શોખીન; તેથીસ્તો યુજરાતી ઝવેરીઓને અહીં એક વખતે છઠ્ઠાં પડતાં. હવે

ખરીદી એટલી બધી થતી નથી. આ પ્રગળે કલાપ્રેમ જેમ લાકડ-
દામ પરની અથવા દાંત અને નેતરની કારીગરીમાં વર્તાઈ આવે છે, તેમ
પેગોડા(બૌદ્ધ મંદિરોમાં)માં પણ. પેગોડામાં શુદ્ધતી મૂર્તિ હોય
છે. તેની આ લોકો પૂજા કરતા નથી. પણ, પોતે ફૂલપ્રેમી જાન્યાર
તેથી પોતાના દેવને પણ તેવા જ કાચી લઈ, ફૂલના મોટામોટા ઢગલા
તેમની હજુરમાં કરે છે. ત્યાં મીઠુખતીના દીવા પણ કરે. પેગોડાનો
આખો ધુમટ સોનેરી વરખે મટેલો હોય છે.

‘ ડુંગી ’ એટલે પ્રહલદેશનો બૌદ્ધ સાધુ. દરેક પ્રહલીએ જીવનમાં
એક વાર તો, થોડા કલાક માટે પણ, એ વેશ અને એનું જતોષ,
અઃભણ બુદ્ધની જેમ, ધારણ કરવાનાં જ. ડુંગીઓની મૂળ ફરજ તો
મઠમાં રહીને ધ્યયરખ્યાન તથા પ્રગળે જ્ઞાનદાન કરવાની. હજી પણ,
ગામડાંમાં અને દેટલાંક શહેરોમાં ડુંગીઓ ‘ ચાઈ ’ (મઠ)માંની
શાળા સારી રીતે ચલાવે છે તથા ગામલોકોથી પોષાય છે. પણ શહેરી
ડુંગી બેગડા દામ (એક આનો) આપી ટ્રામના ફરટ કલાસમાં બેસે;
આનાં હોટેલોમાં જમ; ધર્મે બૌદ્ધ છતાં માંસમચ્છી ખાય; વ્યભિચારી
ખનવાની છૂટ પણ લઈ શકે; અને, અજ્ઞાત, રગૂનની બદાઈવેલેડો
શાખાને પણ વારંવાર સાફ ખટાવે. ધર્મદષ્ટિએ તો, પૈસાને અડકવાની
પણ તેને મના છે. પણ શહેરવાસી જે ડુંગી પૈસાને અડકવા સુધી હજી
નિર્મયોદ્ધ થવા ધમ્મજો ન હોય, તે કપડામાં રાખેલા પૈસાવાળો પોતાનો
હાથ દુકાનદાર પાસે ધરે, પેલો પોતાના માત્રની કિંમત તેમાંથી લઈ
લે, અને ડુંગી વધેલા પૈસાને વીંટળી પોતાને આખે ડીલે લાંબા લપેટેલા
એક જ કાપાય વસ્ત્રમાં એ છુપાવી દે.

આ ડુંગીઓએ જ હુલ્લડ વખતે કોરંગીઓની ઘણી અને બેરહેમ
કતલ કરેલી.

તહેવારો અહીં દિંદુના દીવાળીદિવસો, મુસલમાનની બક-ઈદ
ખ્રિસ્તીના મુખ્ય બધા અને બાકીના પ્રહલીઓના - એમ પળાય છે.

અહીં તહેવારો ઘણાખરા પૂનમે આવે. આપણી ચૈદશે એમની પૂન હોય; કોઈ વાર, તરશે. આજે થઇ ફાગણી પૂનમ, એટલે હવે ચૈ દિવસ પછી ચૈત્રી પૂનમનો જયોત્સવ આવશે. તે દહાડે અહીંએ 'ક્યા'ને - દેવને-પાણી ચઢાવશે તથા અહીંઓ ને અહિંણીઓ નિર્મળ જળે એકમેકને ભીંજવશે.

૪

અહીં સ્ત્રીઓને પકડો તો નથી, પણ તેમની તરફતું પુરુષોત્તમ વર્તન, એકંદરે, જોઇએ તેવું સાદું નથી કહેવાતું. સામાજિક નિયમો પ્રમાણે તો, સ્ત્રીને માથે કેટલીક વાર ધરસંભાળ ને બાળકોર ઉપરાંત કમાવાની ફરજ પણ હોય છે.

અહીં બાળાઓ વિશે માન્ય પ્રાચિન જે કહે છે તેનો સાર :

તેઓ છૂટથી એકલી હરફરે અને પ્રેમ કરે છે. દીકરીને દીકરા જેવા જ વારસાના લોક હોય છે. પરિણીતા પણ પોતાના કુમારીકાળની કે ત્યાર પછીની મિલકતનો નિકાલ સ્વેચ્છાનુસાર કરી શકે છે. પર-બીડિયા પરના સરનામામાં વરની સાથે વહુનું નામ પણ લખાય છે. વહુનું પહેલું મે લખાય. ધંધામાં સ્ત્રી અને પુરુષ ઘણી વાર ભેગાં જ કામ કરતાં હોય છે; સ્ત્રી સ્વતંત્ર ધંધો પણ કરી શકે ને તેની પર પુરુષનો અંકુશ ન હોય એમ પણ બને. બીજે પક્ષે, જે બાળકોમાં સ્ત્રીનો ભાગ હોય નહિ, તેમાં પણ તેના પુરુષે, જ્યારે કોઈ મહત્ત્વનું પગલું પોતે ભરતો હોય ત્યારે, તેણીને પૂછીને જ આગળ વધવાનું.^૧

એ સમગ્રમય જ નહિ; એવાતા સંભળાયે, મહાવરાથી એ શીખી શકાય. વળી, ઉચ્ચારમાં પણ એવી ખારીકી હોય છે કે, PA - આ શબ્દને એક રીતે ઉચ્ચારતાં તેનો અર્થ ' પેટી ' અને બીજી રીતે ' દેડકો ' થાય છે. એક પરાના રોશને પાટિયા પર BAUKTAW ન્યારે વાંચ્યું ત્યારે મનમાં થયું કે વાતમાં તો સૈા તેને ' પાઉકો ' કહે છે, ને આમ કેમ? પણ પછી ખજર પડી કે જે અક્ષી નામ રોમન લિપિમાં લખાય છે જાણે તે ' ખાઉકો ' હોય તેમ, તેનો અક્ષી ઉચ્ચાર ' પાઉકો ' જ કરવાનો. આ પરથી એમ લાગે છે કે અક્ષી શબ્દોની પ્રતિરૂપ રોમન વર્ણમંડા ભારતીય શબ્દોની તેવી સંજ્ઞા કરતાં દેટલેક અંશે નિરાળા રાખવામાં આવી છે. તેથી જ, ' ચ ' અક્ષરને ન્યારે અક્ષી લખનાર અંગ્રેજીમાં લખે ત્યારે તેને માટે ch નહિ પણ ky વાપરે છે; વળી, pang એટલે ઉંગ્ નહિ, માત્ર - ઉં.

ઉચ્ચારવૈવિધ્યનાં એવાં વૈચિત્ર્યોના બેઠ તો ત્યારે જ પમાય ન્યારે એના શાસ્ત્રીય નિયમો (જે છે જ એવી મને ખાતરી અપાઇ છે, તે) ખરાખર જાણીએ. થોડાં વધુ વૈચિત્ર્યનો ખ્યાલ નીચેની નાની યાદી પરથી આવશે :

Hti	=	ઠી	=	કળશ
Paya	=	ફા	=	દેવ, દેવળ
Pwe	=	પોએ	=	હસન, નૃત્યનો નલસો, નાટક.

અક્ષીના નિત્યવપરાશના ચારજ સાર્થ શબ્દો આ રજાઃ નેને પેઆ = થોડું આપો; લાગા = આવો; ગાંઉંખાંઉં = પુરુષે માથે ખાંધેલ રમાલ; એંઇજી = કબજો; રંજી = પગે પહેરે (બર્ફે કમ્મરે વીંટ) તે કપડું; હુંજી = એંઇજી + રંજી.

ગદનતામાં અલ્પજ્ઞાન કરતાં કદાચ એક જ અંશે ઊતરતા આ અક્ષી-જ્ઞાન માટે હું જે ગુરુનો ઝણી છું તે બાઇ રમેશ ધારેખાનને આ ખંડક પૂરો કરતાં ન સંભારું તો મોટો કૃતજ્ઞ ગણાઉં.

આજના '૨જૂન ગ્રેડેટ'માં ખહી ઉત્સવો વિશે એક સરસ લેખ છે. મેં અનાયાસે એ લેખો અને ગ્રેડેટનું પાનું કાન્તિલાઘના^૧ માયાણુ સદ્-કારથી પામી શક્યો. રાટરી કલ્પન માટે અહીંના પ્રચારખાતાના ઉપરીઅધિકારી હિ ખિન્ માઉએ તૈયાર કરેલા નિબંધનો એ વૃત્તાંત છે. તેને જ આધારે આ આખો ખંડક લખું છું.

જૂના જમાનામાં તો વરસના બારેબાર માસમાં એક કે વધુ સાર્વજનિક ઉત્સવો આવતા ને ઉજવાતા. હવે ઉત્સવમહિમા એવડો અસાધારણ નથી રહ્યો. જેને અખિલ્લ જહલદેશી કરીએ, તેવા છથી આઠ ઉત્સવો જ હવે પળાય છે. આમાંના કેટલાક અમુકઅમુક પેગોડાની સ્થાપના કે એવા પ્રસંગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે ને કેટલાક નિરાળા હોય છે. પણ દરકાંઈ ઉત્સવ વખતે પેગોડા સુધીની યાત્રા તો ખહીઓએ કરવાની હોય જ હોય.

દરેક ખહી ઉત્સવ ધણે બારે પૂનમે જ આવે છે. તેમાંના સૌથી પહેલો તે, એ લોકોના નૂતન વર્ગે આવતો ચૈત્રી^૨ પૂનમનો ઉપર્યુક્ત જલોત્સવ. એ ઉત્સવ મૂળે યૌદ્ધર્મી^૩ છે કે કેમ, એ વિશે ખહી શાસ્ત્રવિશારદોમાં મોટો વિવાદ ચાલે છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ કે આજના યૌદ્ધ ખહી પ્રજાજન તેને ત્રણ દિવસ સુધી ધાર્મિક ઉત્સવ લેખે પાળે છે. જેમાં " ધણી પ્રવાહી સાહેબસલામી પ્રવર્તે છે " એ આ જલોત્સવ

૧. રા. કાન્તિલાલ માધવલાલ દેસાઈ, અહીંની હિંદી દેશી વેપારી એજન્ટના મંત્રી. તેમણે, તથા બીજા અનેક સહાનુભાવકો ઉપરાંત, રા. ઇંદુલાલ લાખિયા, રા. ઇંદુલાલ સુ. મહેતા અને રા. દુર્લભરામ વખારિયાએ જે તનતોડ મહેનત કરી, તેથી જ અહીં સર્વ ફંડ થયું એટલું આભારપૂર્વક નોંધ્યા વિના ન જ ચાલે

૨. ચૈત્રનું ખહી છે ' તામ્રુ. '

હોઈ ' ચિંચાન ' ઉત્સવ સંબંધી આખ્યાયિકા એવી છે કે, ધણા પુરાતનકાળને વિશે સુરચોકમાં એ મહાન ' નટ ' વીરો અર્થાત્ દેવો ઇન્દ્ર (' યગ્યામિન ') અને બ્રહ્મા વચ્ચે મણિતના કોષક કોણકાને અંગે તકરાર જોવી થઈ. તકરારમાં ઇન્દ્ર જીત્યા ને બ્રહ્મા હાર્યો. પણ ઇન્દ્ર-રાજને સૂક્ષ્મ વિજયથી સંતોષ ન થયો; સ્થૂળ વિજય પણ તેમણે વાંછ્યો. બ્રહ્માજીનું માથું (બ્રહ્મદેશી બ્રહ્માને માથું) એક જ દશે એમ કાગે છે) ઉડાવી દેવાનો મુલતાની હુકમ કાઢ્યો. એ એમણે કાઢતાં કાઢ્યો તો ખરો ને અમલમાં ય મુકાબ્યો, પણ પોતાને જ એ ભારે પડ્યો; કારણ, પહેલી આફત તો એ આવી કે બ્રહ્માનું મસ્તક ન સંધરી શકાયું સમુદ્રથી કે આકાશ-થી, તેમ નહિ પૃથ્વીથી પણ; ને બીજી આફત એ કે, માંડમાંડ એ વર્ષાદીઃ એકેકે અપ્સરાને કબજે, તો સખનું રહેતું થયું, પણ, તાગુ માસમાં ત્યારે એ મેનકાના હાથમાંથી ઉર્વશીના કે તેના હાથમાંથી તિલોતમાના હાથમાં જાય, ત્યારે, ઇન્દ્રદેવે વતન છોડીને અવની પર ઉતરવું પડતું— તે સિવાય તો મસ્તક એમને કાષ્ટક રીતે ખૂબ જ દુઃખદાયી નીવડતું. ઇન્દ્રના અવનીઅવતારનો એ પ્રસંગ એટલે જ ચિંચાનનો ઉત્સવ - પ્રસંગ. દરવરસે એ ઉત્સવ જે દલાડે હોય, તે દલાડાનાં ધનમકર ગણીને બ્રહ્મા જોધીરાજો વર્તારા કાઢે છે કે આ બેપે ઇન્દ્રદેવ અશ્વારૂઢ બનીને ઉતરવાના છે કે વૃષભારૂઢ, હાથમાં જલકુંભ રાખશે, ' જલતી નિશાની ' જેવી મશાલ રાખશે, કે પછી, ભાણું યા દંડ. તેમનાં વર્ષાવર્ષાનાં એ વાહનાદિકને આધારે વર્ષાનાં વર્ષાદ તથા પાક પરત્વે પણ ભવિષ્યો ભાખવામાં આવે છે. વળા એવું પણ માનવામાં આવે છે કે દેવ પોતાની બગલમાં એ પોથીઓ દાખીને જ હેઠાં જિતરે છે — એક સુવર્ણની, બીજી ચાનચર્મની. ચિંચાન દરમ્યાન જે બ્રહ્લીઓ ગલામરા બનીને વર્તે તેમનાં નામ પહેલીમાં તથા મસ્તીખેરાનાં બીજામાં નોંધે છે. દરેકને ધટતું કર્મફળ પણ મરણોત્તર આપે છે.

કાસોં એટલે વૈશાખ. તેની પૂનમે એટલે કે શુદ્ધજયંતીને દિવસે

પણુ બ્રહ્મોએ મહોત્સવ ઊજવે છે. એ જ દિવસે, દિવ્ય જ્ઞાન લાધતાં, શાક્યમુનિ બુદ્ધભગવાન બન્યા અને તેમનો નિર્વાણદિન પણુ એ જ. આ કારણે, કાસોં ઉત્સવનો મહિમા મોટો છે. વળી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વડના જાડ નીચે થએલ, તેથી આ ઉત્સવની સાથે વડને પણુ જોડવામાં આવ્યો છે. કાસોંને દહાડે આવે. ઉત્સવ હોવાથી તેમ જ વૈશાખી તાપમાં ઠંડક થવા ને પાગવા માટે લોકો વડની પૂજાઅર્થા કરે તથા તેને પાણી પણુ ધારું પાય છે. પાણી પાવાનાં એ પાત્રોને 'ન્યાઉ' - એ - એલ ' એટલે કે ' વડના જાડને પાણી પાવાનાં ઠામ ' કહે છે. આ વિશે અદ્વારમી સદીના બ્રહ્મો કવિ ભેલેયોંદ્રાનો રચેલો એક શ્લોક છે. તેને બ્રહ્મદેશના કાયા જિલ્લાની મેઝા નામની ટેકરી-ઓવાળા પ્રદેશમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હશે; ત્યાંના લોકોને આ ઉત્સવ ઊજવના જોઈને તેણે જે ગાયું અને એ ગીતનું જે અંગ્રેજ કોઇક મિ. લ્યુસે કયું, તેનું ગુજરાતી કેંક આવું થાય :

ન્યોં - એ તલ્લો ઉત્સવ આવતો જવ,
મેઝા મજ બકિતબદેલી સો તવ;
સાઘ્યાંમ કસ્તી વટવૃક્ષને, વળી
સિચે તહીં વારિ ફીફરી લળી.

વડોત્સવ પછી એ મહિને — ' આપાદરમ પૂનમદિવસે ' — બ્રહ્મો આતુર્માંસની શરૂઆત થાય છે. આપાદના આ ' વડો ' ઉત્સવથી માંડીને ચાર માસ સુધી પુંગી સાધુઓ વિશેષ સાધુત્વ ધારણુ કરે છે અને સંસારીઓમાં પણુ કેટલુંક સાધુત્વ પ્રસંગોપાત્ત પ્રગટે છે. આ મહિના-ઓમાં પરણવાની મનાઇ છે; ધરદેરવણી થઇ શકતી નથી; રંગીલી આણી-પીણીનો પણુ નિષેધ છે. અથા જ પુંગીઓને ચારે માસ મહનિવાસી બની ભગવાન તથાગતના પુણ્યનામનું સ્મરણુ કર્યા કરવાનું હોય છે. એ ધર્મધુરંધરોએ જેમ એટલા માસ અને તેટલા ઉપવાસી ફજાહારી કે નિરામિયાહારી રહેવાનું તેમ એમનાં અ-સાધુ દેશજનોએ પણુ અને

તેટલાં વધુ ધર્મીલાં જતીને જીવવાનું હોય છે. તેમના આનંદ માટે કોઈ ભતના 'પોએ' (ઉત્સવ) આ ચાર માસમાં હોતા નથી. આ સ્થિતિમાં અપવાદ એટલો કે માંડલાં કે માંડલે પાસેના એક રથને 'તાઈબ્યો નદ પોએ' ઉજવાય છે. ઉત્સવદિને મુખ્ય વિધિ એ કે, મનુષ્ય હતા પણ પછી દેવપદને પામ્યા એ એ ભાઈઓ શ્વેપિંગી અને શ્વેપિંગેનું પૂજન તાઈબ્યોના મંદિરમાં કરવું તથા કુછરનું માંસ ન ખાવું. એ ભાઈઓ દેવપદ એવી રીતે પામ્યા કે પ્રમાણમાં નજીવા શુના માટે-મંદિર બાંધવા દરેક પ્રજાજને લાવવાની હતી એ એકેક ઈંટ તેઓ ન લાવી રાકવાથી-સગ્ન અનવરાતે એમનો ધાતકીપણે વધ કરેલો, તેઓ શાંતિથી મોતને ભેટેલા ને એ એક પ્રકારના સ્વભોગના બદલામાં પ્રજાના દેવો ગણાઈ પૂજવા લાગ્યા.

આતુર્માસની પૂર્ણહુતિ દીપોત્સવ અથવા તે 'ચડિંગ્ચુત પોએ' થી થાય છે; ત્યાર પછી એક મહિને 'તઝાઉ'માં પોએ આવે છે; અને, છેલ્લો મહત્ત્વનો એ 'તખાઉ' પોએ. પોતાનાં માતૃશ્રીને તથા બીજાને ધર્મબોધ કરવા છુદ્ધ સ્વર્ગમાં ગએલા ત્યાંથી તેઓ ચડિંગ્ચુતને દલાડે પાછા ફર્યા ત્યારે તેમનો માર્ગ ઉજળવા દીપકો પ્રગટાવવામાં આવેલા તથા એ દીપોત્સવ ધર્યો; છુદ્ધને માટે એક જ રાતમાં એક આખું ચીવર વણી નાંખતું પડે એવો વિકટ પ્રસંગ એમનાં માતાને આવેલો જે દિવસે, એ તઝાઉ'માંના ઉત્સવ - એમ જ દવે એ રીતે પુંગીઓ માટે કન્યકાઓ ચીવર વણે છે; અને તખાઉ' એટલે પાક લણાઈ રહ્યા- નો ઉત્સવ - ચોખા પુજકળ પાક્યા હોય ને એમાંથી વેન્નીસાટી પૈસા પણ તુર્તના જ પેદા કર્યા હોય, એટલે બ્રહ્મીઓ ઘણા અમનચમનમાં આ દલાડો ગાળે છે. પરંતુ, શીલિંગ હોલ જેવા બ્રહ્મી સંસ્કૃતિના અભ્યાસીએ એમના બધા ઉત્સવો વિશે જે કહ્યું છે તે આને માટે પણ ખરું છે કે, બ્રહ્મીઓના દરેક ઉત્સવમાં નિર્દોષ અમનચમન હોવા છતાં, ધર્મતત્ત્વ તેમાંથી નાખૂદ ચતું નથી; એ મંદિરોમાં જ, ભક્તિભાવે અને પુણ્યદાન સહિત જ ઉજવાતા હોય છે.

હમણાં લગભગ રોજ કુરસદ પ્રમાણે સવારસાંજ થોડું થોડું બર્મો એમ આઠ સો ષટ્ વંચું છું. અત્યાર લગીમાં બહી કેળવણી તથા ધર્મ વિશે જેજે જોએલું સાંભળેલું કાયરીમાં નોંધ્યું છે તેના પૂરક જેવું કંટકું એમાંથી મળે છે; બહી નાટકો અને રંગભૂમિ વિશેનું બધું તેમાંથી પહેલીવાર જ જાણ્યું.

છેક પ્રાચીન કાળથી જૌદ સાધુઓ બહી બાળકોને લખતાંવાંચતાં શીખવતા આવ્યા છે; (એ વખતે લખાતું તાડપત્રો પર). આ કારણે, ૧૯૨૧માં બ્રહ્મદેશમાં કેળવણીનું પ્રમાણ પુરુષોમાં ૫૭.૬ ટકા અને સ્ત્રીઓમાં ૧૨.૩ ટકા હતું; એ જ વર્ષે એ પ્રમાણ હિંદમાં અનુક્રમે ૧૬.૧ અને ૨.૩ ટકા હતું. બ્રહ્મદેશની કેળવણીની એ પ્રાચીન સંસ્થાને અર્વાચીન દષ્ટિએ સુધારવાના સરકારના પ્રયત્નો નકામા થયાં ત્રાન્દ બાહિન નોંધે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે, હવે શુદ્ધિશાળા બહીઓ સાધુ બનતા નથી પણ નોકરી ધંધામાં પડે છે; અને જેઓ સાધુ થાય જ છે, એ કાં તો અજ્ઞાન હોય છે, નહિ તો જ્ઞાનદાન કરવા અનિચ્છુક. પણ પ્રજા-ખાસ કરી, ગામડાની—તો નવા યુગના કેળવાયલા મહેતાશ્રીઓ અને જૂની પ્રણાલીના કુંગી યુરુઓ, બેકેને સમાન ભાવે પોષતી હોય છે. સરકારી કેળવણી હિંદની દબની શહેરોમાં અને કેટલીક ગામડામાં છે. પણ એ સમયકે લાખ પૂરતા પ્રમાણમાં હહેરી સ્વભાવના બહીઓ કદાચ નહિ લેતા હોય એમ લાગે છે; કારણ ગયા અઠવાડિયાનાં છાપાંમાં છપાયલા ‘બર્મન સિવિલ એન્ડ સર્વોડિન્ટ’ પરીક્ષાઓના પરીક્ષાના રીપોર્ટમાં દરવર્ષે પ્રમાણે આ વખતે પણ ફરિયાદ થઈ છે કે બહી ઉમેદવારો નથી પૂરતા પ્રમાણમાં શુદ્ધિમાન કે કાળજીવાન કે ખંતીલા.

આ દેશનો દાવનો બૌદ્ધધર્મ, તેના અસંખ્ય શુદ્ધ સ્વરૂપ કરતાં બુદ્ધો છે. તેની પર વૈદિક કે પૌરાણિક દેવકથાચાલની, તેમાંની મન્યતાઓ અને ક્રિયાવિધિઓની, ઝોછીવધુ અસર થઇ છે. કેટલીક ભૂતપ્રેત-પૂજા (' એનિમિઝમ ') પણ પ્રવર્તે છે. ખ્રીસ્તી, મૂળ બૌદ્ધ ધર્મ જે ત્યાગ વૈરાગ્ય અને હિંસી નીતિમત્તા શીખવે છે તેના કેટલાક પાલનની સાથેસાથે જ, આ કલ્પશાખી બ્રહ્મી બૌદ્ધોના ઉત્સાહિકમાં આનંદ-ઉત્સાહ પણ ધણા પ્રમાણમાં વર્તાય છે. ઉત્સવોમાં લાલિત ભેને પ્રાધાન્ય આપે છે : જ્યોત્સવ અને પ્રકાશોત્સવ કે દીપોત્સવ (તેના મતે, આમાનો એકે મૂળે બ્રહ્મદેશી નથી પણ અસંખ્ય વતનીઓની સંસ્કૃતિમાંથી ઊંચકી લઇ, બ્રહ્મી બૌદ્ધોએ તેને અપનાવ્યો છે.) પહેલો ઉત્સવ ચૈત્રી પૂનમે અને ખીજો દીવાળીએ આવે છે. વરસાદ વૈશાખમાં શરૂ થવાનો — (રંગૂનમાં ૧૦૦ ઇંચ; મેથ્યોમાં ૩૫૦ ઇંચ) — તેના આગમન સાથે જ્યોત્સવને સંનંદ છે (એ વખતે, વરસાદને આરાધતા એવા લોકો, તેને આશુવા એકબીજા પર ખૂબ પાણી છાંટે છે) અને પ્રત્યાગમન પ્રકાશોત્સવને સાથે છે. કુદરતી રીતે જ જ્યોત્સવ દહાડે અને દીપોત્સવ રાતે ઉજવાય છે. દીપોત્સવીમાં કાગળનાં અને ખીજાં રંગીન કાનસોમાં ઘેરઘેર તેમ જ પેગોડામાં દીવા કરવામાં આવે છે અને એવા જ મીઠુબત્તીના દીવા નાના શા તરાપાઓ પર ગોઠવીને નદીમાં વહેતા મૂકે છે. નદીના પ્રવાહ અને વમળો સાથે એ દીવા વહે કે ફરે ત્યારે મનોહર પ્રકાશમાન આકૃતિઓ નદીના પટ પર રચાય છે.

૮

બ્રહ્મીઓમાં પ્રખળ નાટ્યશક્તિ છે. દેશના જે પ્રદેશોમાં ગામડાં નાનાં ને જહુ છૂટાંછવાયાં છે, ત્યાં પણ સ્થૂં મંડલમાં લગભગ નટોની કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ મંડળી હોવાની જ. કે' પણ સહેજ જહાનુ' મળે તો બ્રહ્મીઓ નાટક કરે જ : પછી એ પ્રસંગ સાધુદીક્ષાનો હોય કે બાળક-

ની કાનવિધલુકિયાનો; લગ્ન ઉત્સવ કે મરણનો; રાજરાજેન્દ્રના રાજ્યારોહણદિનનો કે અમલદારી મુલાકાતનો. આ કારણે ધણીખરા અહીંઓ આજન્મ નટ અને અનુકરણકાર હોય છે. અને નાટક બહુધા આમ વાતાવરણમાં જ સર્વત્ર હોવાથી, અહીં છોદરાં પણ ગોરો સાહેબ કાળા હિંદી પાસેથી રૂવાળખધીથી બિદસ્તીસોડા માગતો હોય, તેનો પાટ ઘટતા રંગો અને અલિનય સહિત આપણને મજા પડે તેવી રીતે ભજવી બાણુતાં હોય છે.

નીચેરા (‘ લોઅર ’) અલ્પદેશના વધારે વસ્તીવાળા અને સમૃદ્ધિમંત પ્રદેશમાં હવે દરેક નાના શહેરને પોતાની કાયમી નાટકશાળા થઇ ગઇ છે. પણ વધારે પ્રચલિત એવી અહીંની રાષ્ટ્રીય નાટકશાળા એ તો, ખુદશામાં વાંસ તાડપત્રી વગેરેથી બનાવેલ છપ્પર. સૌ તેમાં મૂકત ગાય. ધાર્મિક વૃત્તિનો અહીં જેમ પેગોડા બાંધવામાં, તેમ વ્યાવહારિક વૃત્તિવાળો નાટકશાળા-ઉપર દહી તેવી કાયમી, પાકી-ચણાવવામાં પોતાની લક્ષ્મી વાવે છે.

જેવી નટમંડળી, તેવા તેના એક આખી રાતના ભાડે રાખ્યાના દામ : રૂ. ૫૦-૬૦થી માંડીને રૂ. ૩૦૦ લગી. ખર્ચે નાટક મધરાત પહેલાં ભાગ્યે શરૂ થાય ને મળરક્ષા લગી ચાલે. આમ આખી રાત નાટક જોવામાં ગાળવા માટે પ્રેક્ષકો નાની સાદરીઓના વીંટા બગલમાં મારીને જ નાટકશાળામાં આવે ને તેની પર નાટક જોવા બેસે કે પગ લંબાવીને પડે. ખર્ચે નાટક શરૂ થયા પહેલાં પ્રેક્ષકોને — ખાસ કરી, બાળકોને — રીઝવવા એક પ્રકારનો પૂર્વરંગ ભજવાય. તેમાં બેડ વાગે, અને, દેવ ને મનુષ્ય વચ્ચેની મધ્યવર્તી જેવી ગાળા શકાદિક દેવોની (‘ ચાડયા ’ એમનું અહીં નામ છે.) પ્રાર્થના કરે. પછી દેવોનાં સ્તોત્રો ગવાય અને નાચ ચાય. દેવો પછી વારો રાજા અને રાજદરબારનો. એ લોકો દરેક નાટકમાં હોવાના જ. એ દશ્યમાં

પહેલાં તો રાજના મંત્રીઓ રંગભૂમિ પર ભેગા મળે અને રાજ્યમંત્રણા-
ઓ ચલાવે; વળી રાજના ખત્રાસો (' પેટસ ') મરકરાનો પાટ પાણ
ભજવે. આ રમુજ પ્રવેશ પછી ખત્રાસો, વડારણોને (' મેઈડઝ
ઓફ ઓનર ') યોજાવવા જાય; અને ત્યાર પછી, સૌ સાથે રાજને
મળવા મહેલમાં જાય. પ્રવેશ એક પછી બીજો બદલાયો છે એમ સૂચ-
વવા પડ્યા જેવું કે નહિ; સીનસીનરી ચે ખાસ નથી હોતા. પ્રવેશ
બદલાવવાનો હોય ત્યારે તેમ યવાની નિશાની એ જે, કાં તો અમુક
નટો રંગભૂમિ છોડી જાય કે નાચગાન સહિત ત્યાં જ ગોળકુંડાળામાં
ફરે. હિપજા દાખલાની વાત કરીએ તો, તેવે વખતે, ખત્રાસો એમ
ગોળ ફરે, મંત્રીઓ ચાલ્યા જાય, ને વડારણો રંગભૂમિ પર પ્રવેશે
એટલે ખત્રાસો ફરતા અટકે અને મંત્રીઓ પાછા દાખલ થાય. પછી
સિંહાસન પર રાજ બાવીને બેસે. આ ' સિંહાસન ' એટલે આપણાં
જૂનાં કુટુંબોમાં હોય છે તેવો અસંભવ જમાનાનો જોયો મોટો પૈડાંવાળો
લોખંડી ચીપદાર ને ખીલાદાર પટારો. અંગ્રેજ સેપકે એને ' પ્રોપર્ટી બોક્સ '
કહ્યો છે. (નાટક ચાલે તેટલો બધો વખત એ પટારો ધણું કરીને આચ્છા-
દિત દશામાં, રંગભૂમિ પર જ હોય છે.) દરબાર શરૂ થતાં, રાજ સુખ્ય
પ્રધાન, કાટવાલ અને ખાતાના પ્રધાનોને રાજકાજ વિશે પ્રશ્નો કરે
છે. ત્યાર બાદ — રાજ બ્યારે પોતાનું નામ રાજ્ય અને રાજ્યધાની
પ્રેક્ષકોને જાહેર કરે ત્યારે — ખરું નાટક શરૂ થાય છે. તેનું વસ્તુ જાતક-
કથાઓમાંથી, ગૌતમજીવનના જીવનમાંથી કે બ્રહ્મી દંતકથા અને ઇતિ-
હાસમાંથી લીધેલું હોય છે. ઇતિહાસવાળા વસ્તુમાં ધણે ભાગે, પ્રગતના
પ્રારંભયુગનાં સાદસો કે ત્યારના બીજા પ્રાચીનિક ધર્મો સામેની બૌદ્ધ
ધર્મની ઝડતને લગતી બીના હોય છે.

નાટકોમાં નટોએ કરવાનાં સંભાષણ પહેલેથી સુનિશ્ચિત હોતાં નથી.
નટો નાટકનું વસ્તુ જાણતા હોય અને સંભાષણ શું અને કેવાં, તેનો
માત્ર સર્વસામાન્ય ખ્યાલ તેમને અપાય. તેમાં વધવટ અને ફેરફાર

તેઓ સ્વેચ્છાથી અને આચિત્યપૂર્વક કરી શકે. ગાયનો અદ્વિત્ય અગાઉથી નક્કી થયાં હોય, પણ તેને નાટ્યવસ્તુ સાથે કરી સંબંધ ન મળે.

શેકસ્પીરીઅન નાટકોની જેમ કર્ણચુસિક પ્રસંગોની વચ્ચે વિનોદ-પ્રસંગો બહોળી નાટકોમાં હોય છે ખરા, પણ તેમાં પરસ્પર સંવાદિતા એવી સરખી જ હોય.

મૂક અભિનયો પણ થાય છે અને તેને બહોળો નાટકો કરતાં ઊંચી કક્ષાના ગણે છે. ધોધાધારી નહિ એવા બાલનટો પણ પેગોડામાંના નાનામોટા ઉત્સવ વખતે સારાં નાટકો કરે છે.

બહોળી ભાષામાં 'નાટક' માટે 'નટ્ટ' શબ્દ છે. બાહિન અને 'નતક' ઉપરથી આવેલો માને છે; પણ, દેવવાચક 'નટ્ટ' ઉપરથી તે આવેલ હોવાનો વધુ સંભવ છે.

બહોળી નાટકો મોટે ભાગે સંગીતનાટકો વધુ અંશે હોય છે. સંભાષણ ચાલે તેટલી જ વાર સંગીત બંધ રહે. સંગીતમાં મુખ્ય હોય છે વાદ્ય એટલે નાનાંમોટાં અઠાર નગારાં કે પદ્ધમ. વગાડનારની ફરતાં કુંડાળા-માં એ ગોકવેલાં હોય. તે હાથ વતી વખનોવખત એને વગાડે તેમજ ઠેકા ને તાલ બરાબર આવે માટે ભાત અને રાખનું કૈંક મિશ્રણ તેની પર ચોપડતો રહે. આ સિવાય પાંચ મોટાં પદ્ધમ, પિત્તળના ધટોનું ચક્ર, એક જાતનું પ્રથમિક રણશિંગ્રુ અને ખંજરીઓ પણ એ સાજમાં હોય. તાલ માટે બાંજુની પટ્ટીઓ હોય. એવી બાંજુની ચીપોનું એક વાજાંત્ર ('હાર્મોનિકોન') પણ બનાવે છે.

ગીતોની ભાષાની રચના તેમ જ શબ્દો બહુ ગ્રાચીન છે. જે માણસ અર્વાચીન જ બહોળી ભાષા બોલતો હોય, તેને એ ગીતો ન સમજાય. આજનાં બહોળીબહોળીઓને સુદાં તેમાંના અર્થનો ઝાંખો જ ખ્યાલ હોય છે.

કેટલાંક ગીતો અતીવ સુંદર છે. પ્રાચીન અહી સાહિત્યમાં તે કે જે ખરેખર સાચવી રાખવા જેવું હોય, તે તે આ ગીતો છે. વિરહ પ્રકૃતિવર્ણન કે પ્રેમનાં એ ગીતો પ્રજાની સર્વસામાન્ય મતા છે.

ગીતોમાંથી દરેક નટે પોતાપૂરતી સરસ ચૂંટણી કરી હોય છે અને નાટકમાં ત્યાં જે ઉચિત હોય ત્યાં તે એમાંથી આવે છે.

ସ୍ବ ଡ଼ଗନ

୧

The precincts of the Shwe Dagon pagoda contain the world's finest specimens of what I may call the merry-go-round style of architecture and decoration. The huge bell-shaped spire, gilded from top to bottom and shining, towards the sun, with intolerable high lights, stands in the midst; and round it are grouped the hundreds of subsidiary shrines, elaborately fretted, glittering like Aladdin's cave at the pantomime with a gaudy mosaic of coloured glass, gilded and painted, or dark, with the natural colour of the teakwood pinnacles and gobles, against the golden shining of the pagoda. It seems a sacred Fun Fair, a Luna Park dedicated to the greater glory of Gautama-but more fantastic, more wildly amusing than any Bank Holiday invention. Our memories, after a first visit, were of something so curiously improbable, so deliriously and comically dream-like, that we felt constrained to return the following day to make quite sure that we had really seen it^୧.

୧. ଆୟତ୍ତ ଶ୍ଵେତା : 'କେଲିଙ୍ଗ ପାସପେଟ' ପୃ. ୧୯୦ (ଶିଳିଙ୍ଗ ଶାସ୍ତ୍ରୋପଦେଶ
ସଂଗ୍ରହ ଆୟତ୍ତ) .

સવારમાં ઝાઘી ટાપા, મારા યજમાન ક્રાન્તિલાઘ, તેમનો નાનકડો પુત્ર કુમાર અને હું, આપણીથી પરવારી, દ્રામમાં એસી, નશ્કમાં આવેલું ખોદ મંદિર ૨વે ડેગોન પેગોડા (=સોનેરી પવિત્ર મંદિર) જોવા ગયા ગયા હતા. રોજ અમે જે દ્રામ-સ્ટેશનેથી ઓફિસમાં જવા ગયે હાથે આગળ હંકારાતી દ્રામ લઇએ છીએ, તે સ્થળેથી તો જમણે હાથે થોડેક છેટે — એક દોઢ ફ્લોંગ જેટલે — આ મંદિરનો ઝાંખો સોનેરી ધુમ્મટ દેખાયા કરતો હતો જ; પણ આજે, દ્રામમાં બેઠા પછી એ જેમજેમ મંદિરની પાસે આવતી ગઇ તેમતેમ ખજર પડી કે મંદિર, પહેલાં લાગેલું તેમ રસ્તાની સપાટી પર નહિ પણ ટેકરી ઉપર છે. વચ્ચેના રસ્તાના ઢાળે સપાટીની ભ્રમણા કરાવેલી. રસ્તામાં બને બાજુ આપણી રીતના પાકા પાયાના બંગલા હતા, તેમ જ — વચ્ચેવચ્ચે, ખાસ કરીને તો પેગોડાપાડોશના ભાગમાં — અહીંની રીતનાં, ભોંપમાં લાકડાના ચાર છ કે વધુ ટેકારૂં પાયા ખોડેલા એવાં, એ તકસાદી આધારો પર જિભાં રાખેલાં, સાવ સજાએ લાકડાનાં કે લાકડા સાથે થોડા છંદના ચલતરની ભીંતોવાળાં ઘર પણ હતાં.

મંદિર અને તેને ફરતો પ્રદેશ છે આમ ઉંચાણમાં, તેથી ધણાં પગ-ધિયાં ચડીને ઉપર જવાનું હતું. મુંબાઇમાં મહાશક્તી કે બાણસનાયના મંદિરે જતા હોઇએ તેવો ભાસ આ લાંબાં લાંબાં પગધિયાંના ચઢાવ વખતે થાય. ભાસ, ને તે પણ થોડો; કેમ કે, અહીં પગધિયાંને માથેનો ભાગ ખુરો નહિ, હપરખ છે. વળી, આપણાં એ બે મંદિરોના ચઢાવની બને બાજુ ળીખારો કે ખાવાનું વેચનાર કે છબિ-અગ્નિ વેચનાર ફેરિયા છૂટાછૂટા બેઠા હોય છે ત્યારે અહીં તો, બંને બાજુએ, વિશાલતી દુકાના રીતસરના રટોલો જ હતા. તેમાં ઘણી તરેહની ચીજો તમે ભાળો : સુમંધી રંગબેરંગી ફૂલોના દાર અને ગોટા; મોટીનાની

મીલુપત્તીઓ (આ બંને ‘ક્યા’ને ધરવા માટે); ચાકોરી, ઇંડાં અને ખીજાં માંસવાળાં-વગરનાં ખાણાં; કલામક લાકડકામ અને નેતર-કામ; નાની છુદ્ધમૂર્તિઓ; પરદેશી સિગરેટો અને દીવાસળી; કાગળની છત્રીઓ, વગેરે. વેચનારી અહિલ્લીઓ (અહીંના લોકની સ્ત્રીઓ જ ધણે ભાગે વેચવાનું કામ કરે છે, ને તે લાયકીસર, દુશિયારીથી) પણ ચીરદ કુ બીડી લહેરથી ડુંકતી હતી.

ચઢવાનો છાખંધ કે પાટિયાનો રસ્તો ધૂળકચરાયી ભરેલો, ને કેટલેક ઠેકાણે, ઠીકઠીક ચીકાસવાળો હતો. એક ઠેકાણે, ડુંગી તો નહિ પણ કોઇ ખીજાળતનો સાધુ ઝાઝર જેવો ધંટ વગાડતો હતો ને અહીં ભાયામાં મોટથી કૈંક રાગ ઠાઠ્યા કરતો હતો. (તેની ઝાઝર ગોળ નહિ પણ ત્રિકોણના બે હેઠસા ખૂણાને મૂછેના આંકડાની જેમ ઊંચા વાળેલા હોય ને જેવો આકાર થાય, તેવા ખુલાવાળી હતી.) મને કહેવામાં આવ્યું કે તેની પાસે એક પૈસો મુકાબ ત્યારે ઝાઝર પર ટકોરો મારી સાધુ પરલોકવાસી છુદ્ધભગવાનને જાહેર કરે તથા ખાતરી આપે કે મૂકનાર પુણ્યાળુ છે અને નિર્વાણપદનો લાભક ઉભેદવાર છે.

ચઢી રહીએ ત્યાં વિશાળ યોગાન. તેમાંથી રંગમંડપમાં જવાય. અમે મંડપમાં પહોંચ્યા ત્યારે, આગળની થોડી છૂટી ફરસખંધીની પછીના કહેરા પરની એકખીજામાં લળી ગએલી મીલુપત્તીઓની લાંબેરી શિખાએ ખળતી હતી અને તેની પાસે બે સાધુઓ પસંદીવાળી બેઠા હતા. તેમાંનો જમણી બાજુવાળો ધ્યાનરથ અને રસાર્દમુખ હતો; મનશ્વરુધી એ પોતાના પૂજ્ય ભગવાનને સાક્ષાત દેખતો હશે એમ લાગતું. ખીજો હતો એ તાણીતાણીને રાગ કાઢી, રાજદ કે રાજદાન લંબાવી લંબાવીને, અહીંમાં કોઇ સ્તોત્ર બજાવતો હતો. તેની ગીતધારામાં સુકતાતા, જીંડો સમર્પણભાવ અને ઉજળતો આનંદ હતો.

મીલુપત્તીમય જાળિયાળા લાકડાના કહેરાની પાછળ થોડી છૂટી જગ્યા

અને તેની પાછળની મોટી આખી ભોંતમાં અગિયણાં નાનાં કમાડની પાછળના અંધારામાં કથુંક છુદ્ધની મૂર્તિ જેવું લાગ્યું. એને બરાબર જોવાનું વધુ નિરાંત પર રાખવું પડ્યું, જેમ પેગોડાના આકીના ઘણુ - ખરા ભાગ માટે પણ. તો પણ આજે ક્યાં તે મુખ્ય મંદિરની આસપાસનાં બધાં મંદિરો પાસે. એ છે પણ મંજ્યાબંધ. બધાંમાં જ, સફેદ પથ્થરની સાદી કે સોને રસેલી છુદ્ધની નાનીમોટી મૂર્તિઓ તથા નાજુક કોતરકામ - ચાંબત્તા પર, ડાપરે, બાજુના, નીચે, અંધે - નજરે પડે છે. મૂર્તિ કેટલીક તો રાક્ષસી કંઠની જ લાગે. એવી બે સૌથી મોટી યાદ છે : એકમાં ભગવાન હાથ પર માથું ટેકવીને પેઢલા; બીજામાં, આસને બેસેલા. એ દરેક મૂર્તિની લંબાઈ ૧૨-૧૫ ફુટથી ઓછી નહિ હોય. પણ શિથળીને પોતાનાં સૌથી જાડાં, સૌથી નિર્મળ સવેદન સાકાર ક્યાં છે એ તો મધ્યમ કંઠની કોઈકોઈ મૂર્તિમાં. તેમાં આખીય આકૃતિ, વિશેષે કરી મુખાકૃતિ, તો પરમ સ્ફુરેલ હોય જ પણ આંખોમાં અને મુખજડામાં કામળતા અને રસિકતા એવાં તો સહસ્ત્રભાંડો હોય કે જોનારનું મરતક સહેજે નગે અને હૃદય સદસ પાંખડીએ પ્રકુલ્લે.

શ્વે ઉગોન પેગોડામાં ગયે મહિને ભયંકર આગ લાગેલી, તેનાં ચિન્હો પણ સર્વત્ર દર્શા. સાંભળ્યું કે મુખ્ય મંદિરના કરતાં પણ ઘણાં સરસ નાનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ મુખ્યની બાજુના તથા પાછળના ભાગોમાં દર્શા એ આગમાં બળી ગયાં. કાળાકાળા ને તૂટેલા ધુમ્મટ કે ચાંબત્તા, અને ખંડિત મૂર્તિઓ — કોઈનો ગોડણ તૂટેલો, તો કોઈની છાતી ભાંગેલી, તો કોઈનું માથું જીભ ચીરાઈ જઈ એક બાજુનો ચહેરો જ ગેપ ચએલો, એવીએવી — આ બધા આગના વધુ અવશેષ. આગ લાગેલી મંદિરના સુવિશાળ ચોકની એક પાસની કિનારીએ આવેલી રહેણાકની ઝુંપડીના ચુલાબુલામાંથી; અને એ ઓલવવા બંભાવાળા છૂટસર જ અંદર પેસવા લાગ્યા ત્યારે ડુંગીઓએ છૂટ કઢાવવા તેમની જોડે ઝગડો કરવામાં જે

વખત બગાડ્યો તેને લીધે એમનું જ મંદિર, નહિ તો બબ્બું હોત તેના કરતા થોડું વધારે બગાડ ગયું. (બૂટ અને જોડા માટે એવી પ્રથા છે કે તમે તે પગમાં પહેરીને મંદિરમાં ન જઈ શકો, પણ હાથમાં ધરી કે છાતીએ તેને આંધીને છેક ભગવાનની સમીપમાં ગમે તેટલા જઈ શકો. ટુંગીઓ પણ જોડાના પ્રેમી, તેથી આ રિવાજનો પૂરો લાભ લે છે.)

ચોગાનમાંથી પગથિયાં ઊતરીએ ત્યાં જમણે હાથે સંખચોરસ ઓરડો છે. તેમાં, મંદિરને બેટ મળેલી કલાકારીગરીવાળા જુદીજુદી વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન કાચનાં કબાટોમાં રાખ્યું છે. સૌથી આકર્ષક તે, અખંડ એક હાથીદંતમાં બારીક નક્શીની વચ્ચે કોરેલી નાની શી સુદ્ધપ્રતિમાઓ, તથા જાડી રંગત છીપોમાં કોતરેલ પેગોડા છે.

સંગ્રહસ્થાન જોઈને પગથિયાં ઊતરતાં બે બ્રહ્મી રૂપસુંદરીઓ નજરે પડી. સમજ ન પડી કે એમનાં પરિધાનનું સુદાગી રંગમિશ્રણ વખાણુવું, કે એમાંની સુકોમળ મરોડદાર ભાત વખાણુવી, કે એમનાં ' જાંઘુ શાં રમામ ' નયન અને ગૌર ધાટીયાં તેજસ્વી મુખારવિંદ વખાણુવાં.

૩

રંગૂન

તા. ૨૪ : ૩ : ૩૧

શ્રવે ડેગોનની પરમ દિવસની મુલાકાત પછી ફરીથી જવા મન ખેંચાયા કરતું હતું, તેથી આજ સવારે એકલો ત્યાં ગયો. વચ્ચે, ' બર્મા એઝ આઇ સો ઇટ 'માં વાંચેલું કે તેનું મહાવિશાળ ચોગાન ' વન ઓફ ધ સાઇટ્સ ઓફ ધ વર્લ્ડ ' છે, અને બ્રહ્મી જીવનનું અરલોકન રંગૂનમાં કરવાનું એ ઉત્તમ સ્થળ છે—આ કારણ પણ બીજી મુલાકાત માટે ખરું. ત્રીજું તે, કલાત્મક પરિધાનધારિણી સુંદરીઓનાં દર્શનનો લેાભ. પણ અપ્પરાઓ કે રોજરોજ પૃથ્વી પણ ઊતરે છે ? ... આજે ૪ વચ્ચો પરની નાજુક ફૂલવેલથી અને અલૌકિક શા રંગે ભરેલી

એવી ભાતો એવાની મળી. પણ આ બ્રહ્મિણીઓનાં (જે થોડી ઠીક હતી તેનાં; બાકીની તો બેડાળ હતી સુકાઇ ગયલી; આવી એક તો, આશરે પોણા ફૂટની ચીરટ પુકતી હોઇ, સવિશેષ ભયંકર લાગી.) —બ્રહ્મિણીઓનાં સ્વરૂપ તો સાધારણ જ; કે, પાઉંદરદાર. કદાચ એમ દશે કે પરમ દહાડે બ્રહ્મી સ્ત્રીસૌન્દર્ય પહેલી વાર જોયું તેથી જ એ વધારે મોહક લાગ્યું.

આજે કૈંક વધુ નિરાંતથી ચઢાયું ને ધરાયું; થોડું, પહેલાં ન જોગેશું જોવાયું પણ.

પગથિયાં ચઢી રહ્યા પહેલાં વચ્ચે એક ઠેકાણે આરામસ્થાન છે. ત્યાંને બાંકડે બેસી જિંચું જોયું તો ભોંતને મથાળે સંબચોરસ તખ્તીમાં છુદ્ધજવનના પ્રસંગો ઉપસેલી મૂર્તિઓ રૂપે કોતરેલા — કોતરીને રંગેલા — દેખાયા. તેમાં કશું અસાધારણ કશું જોવું નથી. વખતે, ગયાં પચીસ-પચાસ વર્ષમાં જ એ થયું હોય.

ઉપર ફેટલેક ઠેકાણે થાંભલા પર ને છતમાં રંગીન ને ઘોળા કાચના કટકા થોળનાપૂર્વક જડાયલા છે. દહે છે, એ બધાં અંગ્રીજોના આવ્યા પહેલાં રત્નો હતી પણ એમણે આવીને, હળવેક શું એ બધાંને વિસાયત બેગાં કરી દીધાં અને તેને બદલે આ કાચ જડી દીધા. આ જો ખરું હોય તો, રત્નો જ્યારે દશે ત્યારે થોડાયણ નહિ અગ્રજો રૂપિયાની કિંમતનાં હોવાં જોઇએ. આ બધા નહિ ને થોડા કાચની જગ્યાએ પણ અગાઉ રત્નો હોય તો પણ એ લાખો રૂપિયાનાં તો હોવાં જ જોઇએ. ને એ એટલી કિંમતનાં હોય તેમાં કશી નવાઇ નથી. કારણ, બ્રહ્મીઓ પેસાદાર થાય ત્યારે ઘણીએ વાર આવા ધર્મકાર્યમાં જ દોલત ખર્ચતા હોય છે.

મધ્યસ્થ મંદિરની ડાગી તેમ જ જમણી પાસના લાગોમાંના એકેક નાના મંદિરમાં જળરસ્ત ઘંટ મૂકેલા છે. ત્રણેક માણસની બાથમાં

આવી શકે તેટલો દરેકનો ઘેરાવ છે. ઘંટ પર અહીંયા કૂંક લખાણુ-
-કાતરાણુ કહેવું જોઈએ તેને - છે. પહેલો ઘંટ નીચલી કિનારીએથી
થોડાથોડા ભાંગેલો અને બીજો અણીશુદ્ધ જેવો છે. પહેલા વિશે
એમ કહેવાય છે કે રંગૂનમાં - અહરદેશમાં પહેલીવાર આવનાર જે પર-
દેશી પ્રવાસી એ ઘંટ વગાડે તેણે બીજી વાર એ દેશમાં આવવાનું થાય
જ. કરાચીખંદરના ટાપુ મનોરાને મળતી જ આ વાત. મનોરા હું
૧૯૨૯માં મએલો ને હવે પખવાડિયાની અંદર ફરીથી જવાનો; પણ
તરફવાર હાલાકીઓ વેડી, અહીં લગી વારેવારે આવવાનું મન થાય એમ
નથી તેથી આ ચમત્કારી ઘંટથી બીનો હોઈ તેમ, સળવળ્યા કરતા હાથને
જાણે બળપૂર્વક કાબૂમાં રાખી, દૂર જ રહ્યો. એ હાથ સળવળ્યા શાથી
હશે ? આંતરમનને રંગૂનમાંથી પુનઃપુનરપિ નાણું દહોવાની પ્રબળ
વૃત્તિ થયા કરવાને જ કારણે ને ?

પહેલા ઘંટવાળી જગ્યા પસાર કરી, બીજા મંદિર - મૂર્તિઓ
જોતાં આગળ ચાલ્યો ત્યાં સુખ્ય મંદિરની બરાબર પાછળના એક ભીંડા
ભોંયરામાં માણસો જતાંઆવતાં દેખાયાં. મને થયું કે ગાઇ વખતે
જોવી રહી મએલી આ કોષ્ટક જગ્યા લાગે છે. તેથી, ભોંયરાનાં પગ-
થિયાં ઉતરવા માંડ્યાં. મારી આશા તો કેંકે નવી નવાઇઓની શોધ
કરવાની હતી ને તે માટે આંખ ચારે પાસ ફેરવતો હતો. ફરતી આંખોને
થોડી જ વારમાં માણુમ પડ્યું કે આ કોષ્ટ નવતર, વણુશોધાયલું ભોંયર-
ભોંયર નથી, પણ, આગલી - ઉત્તર - બાજુની જેવા જ, દક્ષિણે જિત-
રવાના રસ્તાનાં પગથિયાં જ છે. પુર્ત પામે ફર્યો ને ચીકણી કચરાળી
જમીન પર થઇ, વચ્ચે કાથીની કાર્પેટ હતી તેની પર પગ સાફ કરતો,
પશ્ચિમ બાજુની અગાસીમાં પહોંચ્યો. (એ અગાસી એટલે યોગાનનો
જ એક ભાગ.)

અગાસીની હોખંધ ભોંયનો કેટલોક ભાગ જીખડી મયલો ને ધૂળિયો
હતો. સામેના લોઢની ભીંત પણ મારા કરતાં જરા બીચી કે મારા

જેટલી જિંઘી તો હતી જ. આથી, નીચેની ખાણમાંનું દશ્ય બરાબર ન દેખાયું. તો પણ, અગાસીની વચ્ચે જિહ્વા રુદી ડોક જિંઘી તાણતાં, દૂર તડકામાં ચકચકતી રંગૂત—નદી અને આણી કાર, વચકા ભાગમાં, વૃક્ષજુંડની વચ્ચેથી ડોકિયાં કરતું રોપણ લેક દેખાતું હતું.

આગળ આશીને બેઠાનું સંગ્રહસ્થાન ફરી વાર જોયું. (એ ખોવાઇ ગયું કે શું, એમ પહેલાં તો લાગ્યું. મેં મારેલું કે યોગાનમાં દાખલ થતાં એ ડાબે હાથે છે; ત્યાં તેની તલાશ પણ કરી, પણ પછી તો એ અચાનક ધુટી નિકળ્યું જમણા હાથ પરની ખાણુએ.) દાંતમાં ને છીપમાં જે અત્યંત ખારીક નકશીકામ આ વસ્તુઓમાં કરેલું છે, તે બરાબર સમજવા જેટલું એનું જ્ઞાન કે વર્ણવવા જેટલી તેની પરિભાષા મારી પાસે નથી. કાચની ને ચાંદનાની વસ્તુઓ, પિત્તળની મૂર્તિઓ, વગેરે પણ તેમાં છે. એ સઘળાને, મુકાબલે નાનાં જ કહેવા જેવાં કખાટોમાં બહુ પાસેપાસે મૂકી છે તેને બદલે, આના કરતાં આશરે પાંચસાત-ગણા મોટા ઓરડામાં રાખી હોય, ને જે કેટલીક મોટી છે એ વસ્તુઓ મારે તો વસ્તુ દીઠ અલગ કખાટ હોય, અને વસ્તુની સાથે દરેક વિશેની ટુંકી વિગત વગેરે રીતસર આપે, તો અગત્યના જોનારને આટલી વધુ સવક થાય. તો પછી, આ ધર્મમંદિરોની અને ધર્મપ્રચારની દષ્ટિએ થએલો સંધરો મટીને, ઉચ્ચતર ધર્મસેવાની સાથે જ ઉત્તમ ભોક્ષણ-વણી આદરનારું સાચું સંગ્રહસ્થાન બને.

પરમ દલાડે મંદિરમાં લક્ષિત કરનારામાં સાધુ ભાવિકોને જ જોવા હતા. આજે બધા સંસારીઓ જ હતા : કોઈ અધુકડા, કેઈ ગોઠણ-બર ને કાપ અવળે પગે — ‘ વીરાસન ’ જેને મારે સારો શબ્દ છે એવી રિયતિમાં — બેઠેલા. આંખ વીંચે, હાથ જોડે, કોઈના હાથમાં ગજરો પણ હોય, ને હોઠેથી ધીમાંધીમાં સ્તોત્ર કે ગીત એવું કે બોલતાં જાય. મૂર્તિ તો એમનાથી દૂર, કંઠરાની પાછળનાં બારણામાં, ધુમટના જીતર-ની અંધારકોટડીમાં સળિયા પાછળ પુરાયલી. આગલા ભાગમાંની

કુડીબંધ મીણુચત્તીઓનાં તેમ જ ગદાર પ્રકાશતા સહસ્રરશ્મિનાં અજ-
વાળાં છતાં, સળિયામાંના હુલ્લભગવાનને ભાગે નો અંધારું જ છે. તેઓ
આત્મપ્રકાશે અજગત પ્રકાશતા જ હશે. પણ એ સૂક્ષ્મ પ્રકાશ
આપણાં રચૂલ નયનને શા કામનો ? આ ભોળા લાવિકાનાં સૂક્ષ્મ આંતર-
અક્ષુને એ અગોચર પ્રકાશ ભગવદ્દર્શનમાં ખપ લાગતો હોય તો કોણ
જાણે. મેં આજે જોયું ને જાણ્યું એ તો એટલું જ કે ભક્ત અને
ભગવાન વચ્ચે બન્ને આંતરાયો ઊભા કરીને જ ભગવાન માટે ભક્તો-
માં ભાવ પેદા કરવાનો અખતરો શ્વે ડોગાનના જુમ્મેદારો અજમાવે છે.

ભક્તમંડળ ન્યાં ગિરાજતું હતું ત્યાં રંગમંડપની ભૂમિ પર પણ
વંધુઓછા પ્રમાણમાં મેલ દયરોપુંજે અને ચીકાશ જામેલાં હતાં.
કઠેરાની અંદરની ખાજુના એક ખૂણામાં ભગવાનને ધરાવાધવા કરમા-
યલા ગજરાઓનો ઢગ કોણ જાણે કેટલા વ દિવસથી સડતો હતો. તેની
તેમ જ ખીજ પણ વાસ વાતાવરણમાં ઠીકઠીક પ્રસરી હતી. અધુરા-
માં પૂરું, જે અગરબત્તીઓ બજતી હતી, તે પણ મંડપગદારના ચોક-
માંના એક કુંડી જેવા ઠામમાં; મંડપમાંની દુર્ગંધથી આ સુગંધનો લાભ
આટલી ધર્માપૂર્વક કેમ દૂર રખાતો હશે ? બહારી હુલ્લ અને બહારી
બૌદ્ધોને શું દુર્ગંધ સુગંધ કરતાં વધારે ગમતી હશે ? એ બૌદ્ધો માટે
તો હું સાક્ષી પૂરી શકું કે તેઓ કલારસિક છે તેથી સુગંધરસિક
પણ હોવા જોઈએ; પણ એ શુદ્ધતું આંતર તો મારા સરખો અબૌદ્ધ
ને અત્પધાર્મિક કેમ ઊઠેલી શકે ?

ઊતરીને દ્રામમાં બેઠો ત્યાં - એ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પણ - બેતણ
બહારી ભોખાર છોકરાં ભાગતાંભાગતાં અંદર ચઢી આવ્યાં - મારે પગે
જ વળગ્યાં. એ ત્રણને કશું આપું તો ખીજાં તેર આવીને વળગવાની
ખાતરી, તેથી ન આપ્યું. એકે તો મારા પગ ચુમવા જેવું પણ કયું.
મારાં “ સહે જાઓ ... કેજ ન મિલેગા ... પોલિત્રકું ” શુદ્ધાયગા ”ની

ગિલકુલ અસર તેમની પર ન થઈ. દ્રામ ઉપડતાં ત્રણે પોતાની મેળે ખરી પડ્યાં.

પોરિયાં મને સતાવતાં દતાં ત્યારે, એ જોઈને, મારા જ બાંકડા પર જમણા દાથને ખૂણે બેઠેલા અસ્મેદાર યુગો દરથો ... 'ધમ્મપદ' મેં બદ્ધ કાળશ્રધ્ધી વાંચ્યું તો નથી; પણ તેમાં શું એમ લખ્યું હશે ? — કે, બૌદ્ધ બીખારાં અભ્મપ્પયા પરદેશીને પગે વળગે ત્યારે બૌદ્ધ સાધુએ તે એકલાઅટુકાને ત્રામમાંથી છોડાવવામાં નહિ પણ તેનો ઉપહાસ કરવામાં જ ધમ્મની પરાક્રાંતિ આવી જાય છે.

૪

૨ જૂન

તા. ૨૪ : ૩ : ૩૧

લાખકામતી બનાવટની વસ્તુઓ સેવા સાંગે શ્વે ડેગોનની દુકાને ઇંદુભાઈ લાખિયાની સાથે જવાનું થયું હતું; પણ કેં સંતોષકારક ન મળ્યું એટલે પેગોડામાં આટો હાઈ, પાછા ઘેર.

*

*

*

જેડા પહેરીને અહીં ખુદ મિન્સ ઓફ વેલ્સને પણ નહોતા ચઢવા દીધા એમ સાંભળ્યું. આગે પહેલાં બે મદ્રાસીઓ ને પછી એક સાહેબ-મડમ ટ્રાટપાટકુન સાથે ને ખુલ્લા પગે (મોજા પણ નહોતા) ચાલતાં જોવામાં આવ્યાં. આ વિષયમાં, થોડા વખત પર અહીં આવેલ ફિ. ઓપેનહાઈમે એવો નમ્ર મત જાહેર કર્યો હતો કે પગને ઉઘાડા કરાવવાનો રિવાજ યુરોપીઓને માત્ર સતાવવા સારૂ સખવામાં આવ્યો છે. અજબ જેવું, એમ હોય તો. પણ પાવડી પહેરેલાએ પણ — અમે નજરોનજર આજે જોયું તેમ — એ જગલમાં મારવી કે સાચવનારી ફૂલબાળાને સોંપવી પડે છે, તેનું શું ? બીજે પક્ષે, જેડા સાથે ચામડિયા વસ્તુ તરીકે વિરોધ નથી; કેમ કે, એને સાથે રાખીને તો છેક દેવની

સમીપ પણ જઈ શકાય છે. ૧૯૨૮ના પ્રારંભમાં આ મંદિરના યોગાનના વાયઝ ખૂણાના મોટા ઘંટવાળા મંડપની કોર પર એટલે ગાંધીજી, અને નીચે ચોકમાં મેદની, એવી રીતે મહાન સમાયદ્ય ત્યારે એટલાં બધાંના જર્યાગંધ જોડાઓને કોણે કેમ સાચવ્યા હશે એ વિચાર સહેજે આવ્યો. ખુલાસો પણ તુર્ત એની મેજે મળી ગયો કે દરેક જથ્થા પોતાના જોડાની જોડી બગલમાં કે બોજામાં કે ખાદીથેલીમાં રાખીને જ બેઠા હશે, ખીશું શું ?

અમે વળતી વખતે પગથિયાં પરની માચવનારી પાસેથી જોડા પાછા લીધા ત્યારે મેં તો એ સંભાળપૂર્વક - હજકમ માનપૂર્વક, કેમ કે, જેને વિશે અહીં બૈદો આટલી સુવાળી લાગણી ધરાવતા હોય, તેને વિશે અનાયાસે માન પણ થઈ જતું - મારાં હૃદયમાં જ લીધાં. પણ મારા સાથીએ તેને જૂથમાં ત્યાં ને ત્યાં જ પહેરવા માંડ્યાં. “ પહેરવાના નીચે જઈને ને ? ” એમ મેં યાદ આપ્યું, એટલે તેમણે “ ઓ, બેગ ચોર પાડેન ” એમ પશ્ચાત્તાપ કરી, એ હાથમાં જ રાખી, પથથિયાં પૂરાં કર્યાં.

*

*

*

એક નાના ‘ ક્યા ’ની ઓશરી પર (અમે હજી ઉપર હતા ત્યારની આ વાત.) તથ્યાર જૈરાં ને બે છોકરાં બેઠાં હતાં. છોકરાંમાંનો બાળક હતો તે પણ રૂપાળો જ હતો; પણ બાળકો તો અત્યંત રૂપાળો. કોઈકે અજૈકિક એક સુંદરીના ગાલ પરના તલ માટે આપવા ધારેલું “ સમરકંદે ખુખારારા ” અને આનાં કાળાંકાળાં પ્રવંચ નેત્રો જોઈને સાંભર્યા વિના ન રહ્યું.

ચક્કર પૂરું કરીને આગળના લાગમાં પાછા આવ્યા. એક યુવતી દેખાણી. પોશાક તેનો અહીં યુવતીઓના જેવો એક. એ યુ એ શુદ્ધ અહીં આવાહની નહોતી. શુદ્ધાળી ભાતીમળ.

(કમળે), અને ચહેરાનો ઘાટ યુરોપીને વધારે મળતો આવે — આવી તે હતી. વાળ પથુ કપાળીને ટુંકડા કરાવી નાંખેલ — બ્રહ્મિણીઓની જેમ અતિશાંખા ને તેનો પટ્ટો બનાવી, વચ્ચે ઢાંસડો રાખી, માયાદુરતા ગોળ વીંટાયેલ નહિ. એ બહી મા અને યુરોપી બાપની છોકરી હોવી જોઈએ એવી અટકળ અમે કરી. આ કારણે જ તેને નિહાળીને જોએશી; બાકી રૂપ તો સાધારણસારું કહેવા જેવું જ હતું.

*

*

*

આથમતા સૂર્યના કુમળા તડકામાં સાંત તેજસ્વિતાએ દીપતા નાના-મોટા સોનેરી ધુમ્મરો અને ચાંલસાને છોટીને નીચે જિતમાં ને ફામમાં બેઠા. 'આજે પણ એક લિશ્તુકબાલને ઇંદુલાઇના પગ પર હેત થઇ આવેશું'; પણ અમારી સાથે બેઠેલા બહી ગૃહસ્થે તેને સ્વભાષામાં ટેંક કહ્યું એટલે પેત્રે જતો રહ્યો. આ ગૃહસ્થની જગ્યાએ, અમારી પાછળના ફર્ટ કલાસમાં બેઠો હતો તેવો જો કામ પુગી હોત, તો તેણે હસીને જ સંતોષ માન્યો હોત એમાં શી શંકા ? ... ... ખરું પૂછો તો, પુગી-નું બધું જ વિચિત્ર છે — તેના શબ્દની આ અર્થે જોડણી સુદાં : HPOONGY.

ફરીથી કલકત્તામાં: જખલપુર

૧

જખલપુર

તા. ૫ : ૪ : ૩૧

ખપોરના પોબ્જાચાર. અહીં છું તો બરોબર ૪૮ કલાકથી, પણ સ્ટીમર પછીની ડાયરી આજે જ લખવાની નિરાંત મળી. હુઆંધાર ને બેડાઘાટ આજે સવારે પત્યાં; ફેંડનું પરિણામ આજે સાંજે આવી જશે, એટલે કાલે અત્યારે ખુશીથી બોમ્બે મેલમાં બેસી ચકીશ.

એ જ મેલમાં તા. ૨૭મી રાતે, સ્ટીમર છોડ્યા પછી ૭ કલાકમાં જ, કલકત્તાથી અહીં આવવા બેડો હતો. કલકત્તાને ખંદેરે ઊતરતાં, મને ખીક હતી તેમ, એટલામાં આંટા દેતા ગોરા કરટમ્સવાળાએ સામાન ખોલાવ્યો કે ફેંડો નહિ; માત્ર, ક્યાંથી આવું છું એમ પૂછી, ટિકીટ (એ આપમેળે દેખાય તેમ મારા હાથમાં ધરાવતી જ હોવા છતાં) ક્યાં છે એમ રોકી પૂછેલ. જવાબમાં મેં નત્રભાવે ‘હીઅર ઇટિઝ’ કહી એ જાણી કરી તેના મોં પાસે ધરી એટલે તેણે અડકાધ જરા કમી કરી, મને પસાર થઈ જવાની ઇશારત હાથમાંની સોટી વતી કરી; ઉપરાંત, કુલી સાથેના ઝગડામાં મદદ પણ કરી. એ લોભીઓ મારો સામાન કરટમ્સના છાપરામાં જ નાખી, ‘પેસા દેઓ’ કરી, ખીજા કોઇનો સામાન ઊતારવા સ્ટીમર પર પાછો લાગતો હતો. મેં તેને જે દમ દીધો કે આમ કરીશ તો એક પણ તારો પેસો નથી આપવાનો,

એને તે ગણકારતો નહોતો. હું ઉશ્કેરાઈને બોલતો રહ્યો ને એ, જાણે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ હોય તેમ, જાણે ત્યાં સત્યાગ્રહ જ આદરવાનો હોય તેમ, પગને અચળ બનાવી હાથ લેખાવી બિલો જ રહ્યો. આ પહે, ગયાં બસો'ક વર્ષની એકેએક પહે બન્યું છે તેમ, ગોરાએ ધર્મચર્ચાની રક્ષા કરી તેને ચિંતામુક્ત કરી દીધા : કાં તો મારી દયા ખાઈને, કાં તો જે સહજ વિનયશીલતાથી મેં ટિફ્ટ બતાવેલી તે શુશૃંગીરવધી પ્રેરાઈને, ગમે તેમ, પણ મને અસહાય બોધને, કર્મસ્થ આદિસ્થે ચપટી વગાડીને કુશીને સામાન હિંચકવાનું જેવું ફરમાવ્યું, તેવી જ તેના પગમાં ગતિ આવી ગઈ.

અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે જે ગાડીવાળાએ કુશી પાસેથી સામાનનો લવાસો, મારી કરી જ સંમતિ વિના નેમ જ લાકડું દરાવવાની તક મને આપ્યા વિના લઈ લીધેલો, તેણે એ સામાન દરવાજાથી કેટલેક દૂર હાર-બંધ અને ચોસલાંબંધ જમાવાયેલી ગાડીઓમાંની નં. ૧૧૫૮વાળી પોતાની ગાડીમાં ચઢાવી દીધા. મેં બેઠા પહેલાં, એક જ પગ પગ-ચિયે દબને, તેને શું લખ્યું — રટ્ટીટનું એમ પૂછ્યું. એણે ખારસા કહ્યા ચાર રૂપિયા. મેં ફરખાસ્ત કરી રૂ. એકની. તેને એણે પસાર ન કરી ને સામાન ઉતારી નાખ્યો.

મને તેડવા આવનાર બાઈ મને શોધી રખડીને પાછા જશે એ ખીકે મેં સામાન એ દૂરને રથલેથી હાથોહાથ જ હિંચકીને (કેમ કે કુશીકુલ આપ્ત) રટ્ટીમર પર હતું; આ તર્ફ એમનો એકાદ સમ ખાવાપૂરતો ય નખીરા ન મળે) પાછો દરવાજા પાસે આજુબાં માંડ્યો. બે આંટા થયા. દરેક આંટા વખતે કેટલેક દૂર જે અર્ધો સામાન રેડો રાખવો પડેલ (બધાં મળી સાત વાનાં હતાં. સાત ! ઈવ જાય તો પણ એટલો બધો સામાન, જન્મજમાત્રથી કંટાળતો એવો હું, એકલો હોઈ ત્યારે કદી નથી રાખતો; પણ એ તો સાધારણ મુસાફરીમાં; આ તો અસાધારણ — રૂ. ૧થી ૧૫૫ હજારની કિંમતની — હતી.) — રાખવો પડેલ, તેમાંથી કેંક યુમ થઈ

જવાનો સંભવ પાડેો હતો. ને એક વાર તો, ગાડીઓની એકને ઘડેને ખીછ દારવાળી ગલીમાં હું પેસી ગયો હોખશ તેથી ધરેલી જગ્યાએ સામાનનો ઉત્તરાર્ધ ન દેખાયો ત્યારે ગભરાટ પથુ છૂટવા માંડેો. માંડ-માંડ વળી ખરી ગલી દાય ત્રાગી હતી. ... અતે દરવાજા પાસે એક ખીજે ગાડીવાળો (એ ખીજે જ છે, પહેલાંવાળો ફરીથી કનડવા તો નથી આવ્યોને, એની ખાતરી મેં આનો નંબર - ૩૬૩ - જોઈ કરી લીધી.) આવ્યો. તે રૂ. ૧૧માં માન્યો. માન્યો તો ખરો, પણ મને પંદર મિનિટ સગી ગાડીમાં જ તપતો રાખીને એ ખીજે એસાઈ શોધવા નીકળી પડ્યો. એ ગાળામા દંડાં પીણાં વેચનારો ત્યાં આવી, પોતાને ખટાવવા મને વિનવવા લાગ્યો. મેં તેને નકાર્યો. એ ગયા પછી જરા વારે લાચુ' કે તેને દા પાડી હોત તો સાફ હતું, કેમ કે તાપ પણ સારો પડે છે ને વળી કોણ જાણે કેટલો ય વખત આમ અહીં ગાળવો પડવાનો છે, તે ખુબ વરતાત પણ નહિ, ક્રીમ-સોડાના સદરકા ભરાયા કરતા હોત તો. આ વિચારોનાં આન્દોલન વાતાવરણમાં વેરામાં તેમાં જ પેલા થોડે દૂર મએલા વેચણિયાના મગજમાં પેલાં હોવાં જોઈએ. તેમ ન હોય એ વુર્ત જ પોતાની મેજે પાછો આવે શું કામ ને કહેજતદાર ઝાસ મને ભરી આપી આશીર્વાદ (જો કે એકલો આશીર્વાદ નહિ, તથુ આના પણ ખરા) કમાય શું કામ ?

આખરે ગાડીવાળો - અકેલો - આવ્યો. (હેવટ સગી મને તેડવા આવનાર ન જ આવ્યા. પણ તેમાં વાંક તેમનો નહોતો. ઝડપી ' એરન-કોલા 'એ નિશ્ચિત સમય કરતાં વહેલી આવી, પોતાની એ અવળી સુટ્ટેવને ફરી એક વાર સિદ્ધ કરી હતી. એમાં હું રંગૂન પહેાંચ્યો ત્યારે પણ મારા સત્કારકો આવી જ રીતે મોડા પડ્યા વિના મોડા મળ્યા હતા.)

બંદરપડોરાનો રસ્તો બરાબર ખબર નહિ. એકએ ઠેકાણે રસ્તાનો વાંક આવતાં, હાંકનારની ઘનત એવી પણ જણાયતી કે ચક્ષર મારીને ગાડી હાંમે રસ્તે લેવી અને પછી “આ તો આટલું” બધું આધું નીકળ્યું તમારું ઘર” એવું કૈંક કહીને કરાગ્યા કરતાં વધુ પૈસા માગવા. પણ આવો વહેમ પડતાં જ (કેમ કે હવે રસ્તો મને થોડોથોડો પરિચિત આવતો હતો) મેં એને, રસ્તાનું પૂરું જ્ઞાન ન હોય તો પૂછી લે, એમ સૂચવેલું. લેન્સડાઉન રોડમાં દાખલ થવા પછી તે અધીરો થઈને, એ — રફાટ ક્યારે આવશે એવી મતલબનું બમડેલ. આ વખતે મારે જરા કૃત્રિમ મિમ્મજ કરીને એને ધમકાવવો પડેલો કે એ રફાટ જોયો નથી તો કલકત્તામાં ગાડી શાનો હાંકે છ, નવો આગ્યો છ કે શું, લઇ જા સીધી, જોયો છ મેં રસ્તો, કહીશ તને આવશે ત્યારે ... વગેરે. આટલી પહેરામણી તેને મેં ક્યારે સાદે પહેરાવી, ત્યારે તેની જખાન એકદમ કાણમાં આવી ગઈ. પોણાચાર આસપાસ તેણે મને ઉતારે પહોંચાડ્યો.

મારી 'ફેન પરની સૂચના-પ્રમાણે-આપના કારકુન પ-એ ટિકીટ મગાવી રાખેલી. એ લઇને તેઓ સવા છએ આવ્યા. ટ્રેનનો ટાઈમ સવાઆઠનો, પણ દૂર જવાનું તેથી અમે ટેક્સી જ મંગાવી. વચ્ચે, એમની જ એન્ડ્રિસના મ—પણુ એ જ ટ્રેનમાં કાશી જવા ઉપડવાના હતા. તેમને લીધા. ગડદી તો નહિ હોયને, ટિકીટ ઇન્ટરની લીધીહોત તો વધુ સાફ નહિ, એવી મારી ચિંતાવચનોની પરંપરાના જવાબમાં. મારા કરતાં પણ 'કૌમુડી' ફંડનાં નાણાં માટે વધુ કાળજી રાખતા લાઇ પ—એ કહ્યું હતું “ના રે ના. બીક રોની હોય ? ને રેડવાળાને એમ નકામા પૈસા આપી દેવાના મતનો હું નથી.” હું તો પુત્રમાં જ રંગૂનકલકત્તા મળીને સેંકડો રૂપિયા પામેલો, એટલે આવો વિચાર મને ન આવે; મને તો બીક એ જ લાગ્યા કરે કે થડમાં આખા રાત ઉંઘ ન આવે એવી ધક્કામુકકી હશે ને તેને પરિણામે અર્ધરસ્તે જ માંદો

પડી જઈશ નો આ પારકા પરદેશમાં મારું કાણુ છે કે સહીસલામત ધરભેગો કરશે. પણ આ બધા બ્રહ્મચર્યાષ વિચારો મારા વણિક રિતેથી આગળ પ્રગટ કરવાની મારી હિંમત નહોતી. વળી, તેમનો તથા મારા સાથી ચનાર ભાષ મ—નો અભિપ્રાય એવો પણ હતો કે એ રાતે ચન્દ્રચંદ્ર હોવાથી, જના વિચારના સનાતની હિંદુઓ જ જેને નિત્ય સમરભર્યો રાખે છે એવા થડ કલાસના ડાખમાં ગડદી થવાની જ નહિ — કથો સાચો હિંદુ આજની રાતે — મુસાફરીની વાત તો પછી — ધર બહાર પણ નીકળે તેમ છે. એટલે થડમાં તો ઉઘટી મોકળાશ હશે. ભરાઈ ગયા હશે તે ઇન્દર ને સેકંડ, કેમ કે આજે ઇન્દર એસે છે, ... વગેરે.

આ સમાચારોએ મે મતપ્રદર્શનોએ મારું હૃદય હળવું કર્યું. વચ્ચે હાઉરાશિજ પરની ખેતુમાર વાહનભીડને લીધે અમારે પંદર મિનિટ બગાડવી પડી તે પણ મને ન સાલી, કેમ કે આ રીતે મોડું થાય તો પણ, જે ખાલીખમ જેવા થડ કલાસો હાઉરા રોશને મારી વાટ જોઈ રહ્યા હતા તેનું જ ચિત્ર આંખ સામે તરતું હતું.

૩

રોશન આવ્યું. ટેકસી ઝીલી રહી. અમે બિતર્કા. ભાડું કેટલું છે એમ મેં પૂછ્યું તેના જવાબમાં મીટર જોઈને "શ્રી સિક્સ" મને દહેવામાં આવ્યું. આ સાંભળીને છાતી ખેસી જવાની થઈ, કેમ કે વધુમાં વધુ મેં જે રૂપિયા ધારેલા. પગવાર, મારા હૈયામાંનો સિદ્ધાંતવાદી જ એ વખતે જાગતો હોવાથી, મનમાં એમ પણ થયું કે એમાંથી ઉપરના રૂ. ૧-૬-૦ આ ભાવિ સાથી મ — કેમ ન આપે ? નહિ આપે ? એમને પણ ટેકસી અહીં લાવી જ છે ને ? હું ન જવાગે હોત આજે, તો પછી એમણે તો આખી રકમ રૂ. ૩-૬-૦ જ ખરચવા પડત ને ? ... પછી, કદિક કો ધન્ય પળે બિઘડી ગય છે એ વ્યવહારચક્ર બિઘડ્યાં કે

એ શાના આપે ? એ તો, નહિ તો ચે મારી ટેકસી આવવાની હતી તેમાં સંબંધને અંગે જ બેઠા; ને, એકલા જવાના હોત તો ટેકસી શા માટે કરત ? સામાન તો એવો કે' છે નહિ તેમની પાસે, એટલે દ્રામ કે 'બસના મેચાર આનામાં જ પતાવ્યું' હોત ને, એ દક્ષિણી બાઈએ ? ... ..

રેશનમાં જઈને પહેલાં તો મેં મારા જગજગપુરના મિત્રને તાર ક્યો ને પછી સાતને સુમારે - કે સાત પછી હશે - અમે પ્લેટફોર્મ પર પહોંચ્યા.

પહેલાં તો પ્લેટફોર્મ ખાલી જ લાગ્યું. મેં કહ્યું : ચાલો, બીડ નથી જ લાગતી. (બાન આવ્યું તે પાછળથી, કે એ તો હજી અમે ઉપસા વર્ગો પાસેથી જ પસાર થતા હતા.) થોડે આગળ ગયા ત્યાં તો ડબ્બાઓ - ચડના - ચીકાર ! તેની પાસે ધણાં નકામાં માણસો પથુ (એટલે કે સ્પષ્ટિકમમાં નકામાં નહિ - જો કે એમ હોય તો પથુ મને શી ખબર ? - પથુ ટ્રેનમાં બેસી પરગામ જવાની બાજતમાં નકામાં; બીડ વધારી - વધારી મને ગભરાવવા જ હાજર થએલાં એવાં) ઘેરફેર વળીને ગડબડ કર્યા કરતાં હતાં, ઉતાવળે ડબ્બાઓમાં આગથી તેમ ફરતાંફરતાં નજર કરી તો, ઊભવાની પથુ જગ્યા નહિ મળે એમ લાગ્યું. હવે ? ... .. એટલામાં તો પ—નો એક ઓળખીતા જેવો રેશનસાળો - પોર્ટર ને ટિકીટ કલેક્ટરની વચ્ચેના કોઇ દરજ્જાવાળો હોય તેવો - અમારી પાસે આવ્યો ને અમારી બે જાણની જગ્યા રૂ. એકની કિંમતે મેળવી આપવા પોતાની મેળે જ ખંધાયો. મેં કહ્યું સુવા જેટલી જગ્યા અપાવીશ તો જ એટલી પૂરી રકમ મળશે. આ ચર્ત વિશે ચોખ્ખી હા કે ના બધવા વિના “ આપ આજો તો સહી ” કરતો એ અમને એક ખાના પાસે લઇ ગયો. બારણાને ચાવી ચઢાવાયલી તે એણે ખોલી અને ડબ્બાને હેઠ હેઠે ખૂણે મને લઇ ગયો. ત્યાંની બેઠક પર એક ગુજરાતી ગામડિયાની પથારી હતી તેનો થોડો ભાગ પેડાએ, અધિકારની રકમએ જ,

ગામગિયાને કેં કહ્યા પણ વિના ઉંચક્યો ને વળી દીધો. ત્યાં બે માણસ આસાનીથી બેસે તેટલી જગ્યા થઈ હતું નિરાને બેસી ગયો. જ્યે બેઠો તેવો જ મને સામાન સાંઝ્યો એ તો હજી હતો ડાબા બદાર જ, મજૂરને માથે. એને અહીં લગી મારા પંડ સિવાય દ્રેષ પહોંચાડી શક તેવું નથી એ મેં તુર્ત જોયું. જગ્યા છોડી હું ઊંડો અને બરપૂર ભરેલ ડાબામાંની બીડને વીંધીવીંધીને ત્રણ આટે હું જાણે સામાન ખૂણા બેગો કઈ ત્યાર પહેલાં તો ચાવીજંધ અનેક ખારણાની ખારીમાંથી પેઠેલા બે દિંદુરતાનીઓએ મારી મદામૂલી જગ્યાનો મોટો ભાગ રાખી લીધો હતો. હું સંકોચાઈને માંડ બેસી શકું એટલી જ જગ્યા વળી એમણે મહેરબાનીની રાહે, સામાનફેવણી પૂરી થતાં, એકઠે નાંખેલ મારી શાલ જોઈ એ રાક્ષસરીતને નિષમાનુસાર માન આપી, મને લેવા દીધી. એ જગ્યાએ ને એટલીમાં જ મેં આખી રાત દુઃખેપાષે પૂરી કરી હતી; રાત, તેમ જ જળવપુર આવતાં મગીનો બા-બા દિવસ. (બીડ મહણ-ને કારણે નહિ હોય એમ અમારા પહે ધરાવ્યું, પણ એ હતી અદ્યુને જ કારણે : આટલા બધા લોકો મંગા નાહીને અદ્યુને મેલ ધોવા કાશી ને પ્રયાગ જતા હતા. એ માટે તેઓ સવારે મોગલસરાઈ ને ચેહોટા ઊતર્યા, ત્યારે જ જગ્યાની કેંક છૂટ થયેલી.) આવી જગ્યા અપાવનાર અધિક્ષે જ પામ્યો હતો, આખો નહિ.

૪

જળવપુરને રેશને ઊતર્યો તો, તાર કરેલ છતાં મને લેવા આવનાર દ્રેષ ત્યાં હતું નહિ. (પાછળથી જણાયું તેમ, એ સાવ નિર્દોષ હતો છતાં ‘સેન્સોર’ થવા ગયેલો; ને તેથી દીલમાં પડ્યો: વળતે દહાડે બપોરે અમે જમતા હતા, ખરાબર ત્યારે જ એ પણ જાણે શિખંડપુરીનો સ્વાદ લેવા આવી પહોંચ્યો હતો.) મેં ટ્રેનમાંથી ઊતરી, સામાનના પૈસા ફરવી એ મજર પાસે ઉપડાવ્યો. અમે ખૂબ આગળ અને ટાંગા ઉભા હતા તે જાણુ ગયા. સામાન એક ટાંગામાં મુકાઈ

રહો ને હું ટાંગાવાળાને, મારે જવાની જગ્યા ક્યાં આવી તે, મિત્રના ટપાલસરનામાને જ આધારે, શીખવવાનો અર્ધસફળ પ્રયાસ કરતો હતો ત્યાં બે લાંબા દુગળા ને સામગા, મુખે તેજસ્વીન અને મેઝાં કપડાંવાળા કાગળપેન્સિલધારી હિંદુસ્તાનીઓ મારી પાસે આગ્યા. તેમાંથી એકે મને પૂછ્યું 'આપ કહાંસે આતા હો ?' - 'કલકત્તે સે' મેં કહ્યું, ને દુર્ત જ તેની આંખો પર આંખો ડેરવી પૂછ્યું 'આપ કૌન હો ?' જવાબમાં પેલાએ પહેરણના ખીસામાંથી, ત્રેવડું વાળેલ નાનું કાળું પુઠું, ગંછકાના આડા કાપેલા અર્ધો પાના જેવડું, બહાર ઠાઠીને મારા હાથમાં ચૂક્યું. મેં તે ખોલ્યું અને અંદરનું લખાણ વાંચવાની જરૂર નહોતી, લખનારની સહી જ જોવાની હતી, તેથી એ ડેકાણે નજર કરી તો નામની નીચે પદવી વંચાણી 'Supdt. of Police.' મેં પુઠું તેના હાથમાં આપ્યું ને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મારું નામ તેને લખાવ્યું. અટક સાધારણ રીતે હું વાપરતો નથી, પણ અહીં તે ખાસ ધ્યાન રાખીને લખાવી - એવી પરાપકારશુદ્ધિથી કે આ મને અગત્યના શહેરમાં વળી કોઈ બીજાને વિજયરામ કલ્યાણરામ હોય ને તે નિર્દોષને આ લાઇઓ અર્ધો રાતે જાગે દુઃખ દે, તેના કરતાં વૈદ્યાવટંકધારી વિ. કે.ને જ ખોળે તો પેલા બિચારાને માથે અચાનક આફત ન આવી પડે, અને આ નિમક-હસાસોને નકામી વધુપડતી તસદી લેવી ન પડે. છેવટ એમણે મારું અમદાવાદનું કાચમી સરનામું તથા મારે અર્દો જેમને ત્યાં ઊતરવાનું હતું, તેમનું નામદામ પણ પૂછીને લખી લીધું. લખીને એ સોઠો આધા ખસ્યા ઓટલે મેં ટાંગામાં જગ્યા લીધી. ટાંગાવાળાને ફરીથી વિગતવાર સૂચના જ્યાં જવું 'હું' ત્યાંની આપી. ટાંગો ચાલ્યો.

ટાંગાએ શહેર બહારનો ને શહેરની પડોશનો ભાગ વટાવ્યો ત્યાં લગી તો મારી ખાસ નજર નહિ - એ રસ્તામાં ખીગત વાદનો અને માણસો દતાં તેથી ધ્યાન ખેંચાયું નહિ કે ગમે તેમ, - પણ અમે શહેરના ખીગત છોડના ઓછા અવરજવરવાળા રસ્તા પર આવ્યા ત્યારે

મેં જોયું કે ટાંગાથી થોડે દૂર - ૧૨ કે ૧૫ વારને છેટે - એક સાઇકલ આગ્યા કરે છે. પહેલાં તો મેં ધાયું કે એ કોઈક સામાન્ય શહેરી જ હશે ને મારે જવાને રસ્તે જ તેને પણ જવાનું હશે તેથી આમ આવતો હશે. પછી, ન-ગ્નને શાથી, મને વહેમ પડવા માંડ્યો કે જામલપુર પહોંચતાવિંત જે અસામાન્ય જે શહેરીઓએ મારું ભાવપૂર્વક સ્વાગત ક્યું હતું તેમાંનો જ એક તો આ નહિ હોય ? તેમનામાંથી જે નામ-દામાદિનો લહીઓ ખનેહ, તેનો ચહેરો મને યાદ હતો. પણ ખીજા બધી આંખ ફેરવવાની પણ પરવા મેં કરી નહોતી. આ સાઈકલસ્વાર (પહેલો તો નથી જ એટલે) એ ખીજો જ હોય તો શી ખબર ? ... વિચારો આમ ચાલતા હતા; ટાંગો પણ આમળ વધતો હતો; અને તેની પાછળ પેલી સાઈકલ. જોટલા વાંક અમે વળાએ તે બધા જ તેને માટે પણ નિર્માયા હોય એમ તે સ્થિર ગતિએ પાછળપાછળ ચાલી આવતી હતી. હું નજર ન્યારે વધુ વાર લગી તેની પરના માણસ પર ઠેરવું ત્યારે એ રસ્તાની એક કે બીજી બાજુ આડું જોઈ જતો હતો.

અંતે અમે છેલ્લો વાંક લીધો. એ મારા મજબાન અને મિત્ર ક—ની ઓફિસવાળો ખાંચો હતો. એને અમે અર્ધો કાપ્યો ત્યાં તો સાઈકલ અપાટભેર ટાંગાની બાજુમાં ચમકે આગળ નીકળી ગઈ. ઓફિસનો દરવાજો ડાબે હાથે છોડીને તે આગળ જ ગઈ. હું સમજ્યો કે એ માણસનું ઘર એ બાજુ આગળના ભાગમાં આવેલું હશે તેથી એ સાદોસીધો જામલપુરી ઘેર ગયો હશે; પોલિસવાળો હોય તો ઠેક લગી મારી સાથે રહે અને દરવાજામાં પણ પેસેને ? આ તર્કસરણી બોળપભરી હતી એ મને પાછળથી સમજવાયું. એ પોલિસઆદમી જ હોવો જોઈએ. ને, મેં ઉતારાનું જે ઠેકાણું લખાવ્યું હતું તે માયું છ કે નહિ, તેની ખાતરી કરવા જ એ પાછળ પડેલો. તેણે ન્યારે જોયું કે હું લખાવેલી જ જગ્યાએ જતો હતો, ત્યારે તે મને છોડી દળવે દૈયે આગળ ગયો. ત્યાંથી પણ, મોડું પાછું ફેરવીને તેણે વધુ ખાતરી કરી હોય તો નવાઈ નહિ,

કે ટાંગો એ જ દરવાજામાં પેડો કે ખીખ.

૫

રમદિવસ હોવાથી ક— ઓફિસમાં નહોતા. મેં ત્યાંનાં માણસ પાસેથી ઘરનો પતો મેળવ્યો ને ટાંગો ઘેર લેવરાવ્યો. સહભાગ્યે તેઓ ઘરમાં હતા. આપણી ને કનાનાદિકથી પરવાર્ગ પછી સાંજે એમની ગાડીમાં અમે શહેર બહારના એક ડિયા જેવા ઉંચા ખડક પરનો નાનો શા મદનમહાલ જોવા ગયા.

અકબરના સમયમાં આ પ્રદેશનો રાજા મદનસિંહ કરીને હતો. જળપુર શહેર તે વખતે દશે કે નહિ, તે કાણ જાણે; પણ અહીં પડોશ-માં જ ઘડા કે ઘડા નામનું ગામકું છે એ તેની સમજાતી હતું એમ કહેવાય છે. (ગામ નીચાણમાં, ખાડામાં છે; ગર્ત : (ખાડો) ઉપરથી તેનું હાલનું નામ પડ્યું હશે.) મદનસિંહની ખ્યાતિ સાંજળી, ઝાંસી પાસેના કાકાકા ગામના રાજાની કુંવરી દુર્ગાવતીએ તેને પરણવા અહ્યં અને લગ્ન થયાં. ઘડાની સાથે પાસેના જ ખડકાળ પ્રદેશમાંના એક સૌથી ઉંચા — ૧૨થી ૧૬ વાર પરિધાના — ખડક પર રાજાએ પથ્થરનો નાનકડો બે માળનો મહેલ બંધાવ્યો. એ વિજ્ઞાસભવન કે આરામ-સ્થાન તરીકે અથવા તો આવતા શત્રુની બાળ એટલી ઉંચી જગ્યાએથી તુર્ત મળે તેવા સ્થાન તરીકે બંધાયો હશે. દશે તો તે ખડેર જ છે. હુંગરાળ રસ્તો અને કેડીઓ ચડીને અમે બરાબર સંખ્યાકાળે ત્યાં પહોંચ્યા. મહાલની છેક ઉપલી અટારીની ત્રણે બાજુની ખીણનું દશ્ય અત્યંત રમણીય હતું. વાતાવરણ પરમ શાન્ત હતું, ગાંભીર્યભર હતું; આખા દિવસના તાપ પછી ખરી ઠંડક અત્યારે ને અહીં જ — જમીનસપાટી-થી સેંકડો ફુટ જોડે — અનુભવાતી હતી. ... જમણી પાસ જળપુર ને ખીણ એ પાસ — સામે અને ડાબે હાથે — જંગલ. ... સામેને હુંગરે

‘પીસનદારીદર મદી’^૧ ... પાછળ એક સ્થળે નર્મદાનો પ્રવાહ. ... દૂર, વિન્ધ્યાદ્રિનું કાષ્ઠકોષ શિખર ... સ્થાન સહેજે છોડવું અમે તેવું નહોતું, પણ વધતા અંધારામાં નીચે ઉતરવું સવમત પણ ઓછુંઓછું યાત ને અમે પ્રકૃતિદર્શનમાં જો બહુ વધારે મશગુલ રહીએ તો મોડેથી જંગલમાંથી વાઘ આવવાનો કેંક જો પણ ખરા, તેથી ઉતરવા માંડ્યું - વીજળીની ખીસાખતીની મદદથી.

મદનસિંહનો કાળ થયા પછી રાણી દુર્ગાવતીએ એકલે હાથે રાજ્ય ક્યું હતું. અકબરનું લશ્કર આ મુઠક સર કરવા આપ્યું ત્યારે એ જાતે જ રણે ચઢી હતી, અકબરનું મુઠેલ કરવાનું કહેણ નકારી, આ મહાલથી બારેક માઇલ દૂર એ લડતીલડતી પડી હતી. ત્યાં હજી તેની સમાધીનો ચોતરો મોજૂદ છે. એ ચોતરે જઈને અહીંના સત્યાગ્રહીઓએ ગયે વર્ષે સત્યાગ્રહવત લીધું હતું, એ પાળવાના રાખ લીધા હતા ને પછી લડત ઉપાડી હતી.

૬

રાત્રે જમ્યા પછી ૮-૮ાને સુમારે મારા મિત્ર અને હું પાન આવતા ખંગલાની ઓશરીમાં હોંચકતા હતા, ત્યાં એમના નોકરે આવીને એક જણનું નામ આપ્યું અને તેઓ આપને મળવા ને વાત કરવા બહાર દરવાજે બોલાવે છે એમ તેમને કહ્યું. મિત્રે નોકરને કહ્યું કે એમને અહીં જ બોલાવ, કશી હરકત નથી. આવેલા ગૃહસ્થ આગ્યા, પુખ્ત હિંદુસ્તાની હતા તેઓ. દેખાવે ગૃહસ્થ જેવા પણ લાગ્યા. તેમણે પહેલાં મારા મિત્ર ક—ને (જેઓ તેને દીકરીકે ઓળખતા જ હતા, ને તેની મુલાકાતનો આશય સમજી ગયા હતા) સંકોચાતાંસંકોચાતાં એવી મતલબનું કહ્યું કે “હું તો આપને સારી રીતે પિછાનું છું ને મને

૧. એ મદી દળણાં દળીદળીને સંઘરેલા પૈસામાંથી દળનારી જૈન બાઇએ ચણાવેલી છે. ત્યાં જૈનોની યાત્રા પણ ભરાય છે.

પોતાને તો અંધી વાતની ખાતરી છે. પણ અમારા ઉપરીનો હુકમ આવેલ હોવાથી આપને તે બતાવી જરા તપાસ કરવાની છે કે આજે બપોરે નં.—ના ટાંગામાં બેસીને કલકત્તાથી આવેલા એક બંગાળી બાપુ નામે વિજયરાય, અમદાવાદના રહેવાવાળા, આપને ત્યાં બિતર્કી છે, તેઓ કેવા આદમી છે અને જામલપુરમાં શા માટે તેમનું આવવું થયું છે.” એમને જવાબ મળ્યો : “બહોત હી અચ્છા આદમી હૈ; ઔર ગુજરાતી હૈ, બંગાળી નહિ. બિઝનેસ કે લિયે ઇધર આયા હૈ.” પછી, પેલાની માગણી પ્રમાણે કે—એ માટે નામબામ પોતાના દરકતે લખી આપી, તેમને બેફિકર રહેવાનું કહી વિદાય કર્યાં. ... બેફિકર ? ઉસટા ફિકરમંદ બન્યા હશે એ ભાઈઓ તો, હું બોલ્યે કે બંગાળી નથી એવા માણસ માચાર મળવાથી. હું તેવા હોત તો તેમની ગા-ગાા દિવસની મારી પાછળ લેવાયલી જહેમત તો મનામ-બિનામ દ્વારા બિગી જ નીકળત, પણ, નામદાર શહેનશાહના એક મહાન શત્રુને પકડી કરીને તે પહોંચાડ્યા બદલ તેમને દરેકને પદવીપગારાદિકનો કેટલોક કાયમી લાભ પણ થયો હોત. એમ બની શક્યું હોત તો મને પણ ધણો આનંદ થાત કેમ કે હું પરોપકારી છું છું. પણ ત્યાં વિધિ જ વાંચી હોય ત્યાં કોઈનો શો ઉપાય ?

ધુઆંધાર અને લેડાઘાટ

૧

જળલપુર

તા. ૫ : ૪ : ૩૧

આજે સવારે સાડા છએ મોટરમાં ધુઆંધાર અને લેડાઘાટ^૧ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મદનમહાલ પાસે તળાવ આવ્યું તેમાં કમળ ગળતાં હોવાની એક પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પ્રવાસલેખકની કલ્પના અરથાને છે, ચોમાસામાં તેમાં જે ઊગે છે એ તો માત્ર શીંગડાં, એવો ખુલાસો મારા વજમાન ક—એ કર્યો. (એ જ લેખકમહાશયની કલ્પના છે કે ઘડા ગામમાં, પડોશમાં લેડાઘાટે આરસ પુષ્કળ અને સોંધો પાકતો હોવાથી, લોકો આરસનાં જ ઘર બાંધે છે. એનો નિરાસ પણ ક—એ વળતી વખત અમારી મોટર એ ગામમાંથી લેવરાવીને કર્યો — બતાવ્યું, કે બહુ સફાઈથી પણ સફેદ માટીથી જ ઘરો લીંપાતાં હોવાથી, વધુ સારાં લીંપાયલાં કોઈ વાર દૂરથી આરસની બ્રાંતિ કરાવે છે એટલું જ; બાકી એ હોય છે તો માટી—ધોળા મારો પથ્થર પણ નહિ.)

દેખાતો એક એવો જ તોળાતો પથ્થર (જે ખીખ પથ્થર પર તોળાતો દેખાવાનું કારણ એવું અપાયું — ને સાચું લાગે છે — કે મૂળે એ આખો એક જ પથ્થર હશે, ને તે, પાણીનાં પૂર તેની અધવચ ને આસપાસ અમુક રીતે નેરથી ધસાતાં વહેવાથી ધસાઈ એવો ગયો કે માત્ર નીચેથી થોડોક ભાગ અખંડ રહ્યો, સાંધારપે.) — તે સિવાય સડકની બંને બાજુ સપાટ કે થોડાં ઝાડવાળો પ્રદેશ છે.

એવા પ્રદેશના તેરેક માઇલ કાપી, એક બંધ જેવો ખૂલ ઓળંગી, થોડો ઉંચાણવાળો રસ્તો પસાર કરી, મોટર ઊભી.

મોટર બ્યાં ઊભી હતી ત્યાંથી નહોતી દેખાતી નર્મદા નદી કે નહોતો દેખાતો આરસના પેલા અતિપ્રસિદ્ધ ખડકો. હતા તે માત્ર, જમણી પાસ નીચે ને જરા ઉપર એમ એ સાદા ધોળા નાના બંગલા અને રસ્તાની બંને બાજુએ થોડાં નાનાં ગામડાશાહ ઘર.

આ ઠેકાણે મોટરમાંથી ઊતરી અમે ડાબે હાથ વળ્યા. થોડાં ડગલાં ચાલ્યા ત્યાં એ રસ્તાની જમણી બાજુએ ટેકરીમાં પથ્થરનાં બાંધેલ પગથિયાં દેખાયાં. એની ઉપર સફેદ મંદિર દેખાતું હતું. ૬— ૬હે એ ચોક્કસ જોગણીનું મંદિર છે ને ત્યાં વગતી વખત જવાનું છે.

અમે તેથી હમણાં તો પૂર્વ દિશામાં એમ ને એમ આગળ ચાલ્યા. રસ્તો ડાચી સડક જેવો, પણ ચાલતાં કરી ખાસ અગવડ કરે તેવો નહિ. બંને બાજુની જમીન ખીલીનાં તથા ખીખનું સૂકાં ભાંગેલાં ને કચરાપલાં પાંદડાંથી ભરચક હતી.

આમ અર્ધોક માઇલ કે એથી થોડું વધુ ચાલ્યા હતાં ત્યાં રસ્તો બદલાયો. પહેલાં તો, બંને બાજુ જે ઊંચો ટેકરાળ ભાગ છેવટ

આવેશ તે અદસ્ય થઈને સપાટ મેદાન જેવો લાગ આવ્યો. અહીંથી જમણી પાસ ને સામે નજર નાખતાં, નાના મોટા કાળા કે ધોળાદા પડતા સાદા યા તો ખડકાળ પથ્થરથી આખો ય વિસ્તાર છવાયેલો દેખાતો હતો. એક જગ્યાએ શંખછરાના સાર સફેદ પથ્થરો તથા કાંકરાના નાના ઢગલા — ભાગ્યે એક ફૂટ ઊંચા ને છઠ્ઠાઠ વારના ઘેરાવના — ડાબી પાસ આવી ગયા. સામે પૂર્વમાં દૂર, ઉત્તરથી દક્ષિણ લંબાયેલી એક ઊંચી પર્વતની દિવાલ ખડી હતી. તેની પાછળના ભાગમાં વિશ્વજિરિનાં કાષ્ઠકોષ શિખર, હવે ચઢવા માંડેલ નડકામાં પણ, અસ્પષ્ટ ને ઝાંખાં વિરાજમાન હતાં.

અમે ધુઆંધાર જઈએ છીએ, ને ત્યાં પહોંચીને નર્મદાનો ધોધ પડતો જોવાના છીએ, એટલી તો મને ખબર હતી. પણ આટલામાં ક્યાં ય એવો ઊંચો પહાડ જેમાંથી ધોધ પડતો દેખાવાનો હોય, તે જણાયો નહિ. વળી, ખધું મળી ને ૧-૨૧ માઈલનું સાક્ષવાનું હતું તે પણ ધણુંખરું પતી ગયેલું. ત્યારે એ ધુઆંધરી ધાર પડતી હશે ક્યાંથી ? ... ..

ત્રિચારે સાક્ષતા હતા અને (નજીકમાં ક્યાંય ધારવાળો કે વગરનો ડુંગરાબુગરો હતો નહિ તેથી) અમારાથી ધણા ઊંચા એવા પેલા પહાડથી ધણા વારને છેટે — ના, કેટલાક માઇલને છેટે સાક્ષતા સાક્ષતા અમે ધોધ તથા તેમાંથી પડતાં પાણીનાં સ્પર્શકિરણોએ સહુ આપેલ મનોમુગ્ધકર મેઘધનુષ્યનાં કલ્પનાદર્શન અંતરચક્ષુથી ક્યે જતા હતા, તે દરમ્યાન અમારાથી ઉપરકલો તે પથ્થરાળ પ્રદેશનો રસ્તો કપાયે જતો હતો, એટલામાં તો — મંજુલ — ના, મંજુલકર્કશ — કે, નહિ મંજુલ નહિ કર્કશ એવો ધડ-ધડ-ધડ ! ... ધડ-ધડ-ધડ ! ... અવાજ જમણી બાજુથી સંભળાતા લાગ્યો.

અમે આગળ વધ્યા — ખાડામાં કે અચાનક જાણે ઊપસી આવેલા

મોટામોટા પથ્થરો પર ચઢને. તેની પર ચાલતાં શરીરનું સમતોલપણ ગળવવા અમારે કોઈ વાર અગો એવી રીતે વાળવાં યા મરોડવાં પડતાં, કે ફાલુમર અમે ચારે જણ અષ્ટાવકો પણ બની જઈએ.

આમ આગળ ચાલ્યા અમે. પાણીનો અવાજ હવે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. એ ક્યાંથી આવતો હશે ? ... ... જમણી પાસથી જ આવે છે. નદી એ તરફ છે એમ પણ મને ભરોંસાપાત્ર સ્થળેથી ખમ્મર મળેલી. પણ—એ પદાડ ક્યાં, જેની પરથી એ ઘોષ નીચે પડવો જોઈએ.

સામેની પર્વતદિવાલની આણી પાસ, અમારી સારી રીતે નજીકમાં, હવે પાણીભર્યાં નાનાં ને મોટાં ખાળોચિયાં ચળકવા લાગ્યાં. પાણી તો અક્ષત સ્વચ્છ જ, પણ અમે જેની પર ચાલતા હતા તેવા પ્રદેશ-માં ને એ સપાટીએ જ એ પાણી હતાં તેથી ઘણું પથ્થરો વચ્ચે થોડાંક છૂટાંછૂટાં ખાળોચિયાં ભરાયાં હોય તેવા જ દેખાવ હતો.

હવે અમારી મંડળીના બંને આગેવાનો (પિછેવાનોમાં હું ને એક વૃદ્ધ મહેતાજી હતા.) જમણે હાથે વળ્યા ને ત્યાં કપડાં ધોતા એક ધોખીએ, બીજા ભાગના પ્રવાહો કરતાં કેંક પહોળા વહેતા પ્રવાહ પર પાટિયું મૂક્યું એટલે તેની પર ચઢને એ જ — દક્ષિણ — દિશામાં તેઓ આગળ ચાલ્યા. અમે પણ તેમના અનુ-માયી થયા.

અવાજ પરથી લાગણું કે ઘોષ હવે બહુ પાસે છે. પણ એ અવ-તરતો હશે શાના પરથી ? આટલામાં તો નથી પર્વત ને નથી તેમાંથી અખંડ ને ઘેરા સંગીતે સન્ધ્યા કરતો જવપ્રવાહ.

અમારા આગેવાનો હવે એ જુદાજુદા પથ્થર પર એસી ગયા. એ લોકો યાકી ગયા કે શું, એમ મારા મનમાં ચલ્યું. પણ મોં કે શરીર પર યાકૂન. ચિન્હ સરખું ન ધારતા એવા એ બંને જણ તો નીચા વળીને રસપૂર્વક કેંક નિરખતા હતા.

અધીક મિનિટમાં હું પણ તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યો અને —
અને ધુઆંધાર મારી નજરે પડી : પ્રખ્યાત ને કવિકીર્તિત — પણ નાની,
પણ નિરાશાજનક — ધુઆંધાર.

અમારી સમક્ષ નીચાણમાં, પચીસેક વારના વ્યાસનો જલભર,
પંદરેક વાર ઊંડો, ખાડો હતો. પૃથ્વીની જે સપાટીએ અમે પહેલાં
આવતા ને હવે જિભા હતા, તે જ સપાટીએ પેલાં ખાખોચિયાં (હવે
અમારી સામે નહિ પણ ડાબે હાથે પથરાયાં પડેલાં) હતાં. એવો એ
ખાખોચિયાળો પ્રદેશ (‘ જે ચોતે જ, ખરી રીતે તો હતી, ‘ નર્મદા
છિન્નભિન્ન. ’) જ્યાં પૂરો થતો હતો ત્યાં સપાટી તૂટતી હોઈ,
ખાડો શરૂ થતો હતો. સપાટી જ્યાંથી તૂટે છે, ત્યાંથી, સ્વાભાવિક
રીતે જ, જુદાંજુદાં મોટાં ને નાનાં ખાખોચિયાંમાંનાં વહેણો એકત્ર થઈ,
નીચેના ખાડામાં પછડાય છે. એકત્રિત એ વહેણોનું એમ ખાડામાં
ઘોઘરૂપે પછડાવું, તથા, નીચેના પથ્થરોના પ્રત્યાધાતને લીધે જલશીકરો-
નું ધુઆં — સફેદ ધુમાડો — બની થોડુંથોડું જાયે ઊડવું, એ જ
ધુઆંધાર : પ્રખ્યાત ને કવિકીર્તિત એ ધુઆંધાર : અમુક રીતે રમણીય
જેશક, પણ વર્ણનકારોએ મારા દિલમાં જગવેલી અનેરી આશાઓને
તો છેહ દેતી એવી એ ધુઆંધાર.

નિરાશ નયને તેને હું નિહાળતો હતો ત્યાં સાથીઓ તરફથી મને
કહેરામાં આવ્યું કે આપણે તો વહેલા છીએ, પણ ઘટતા પ્રમાણમાં
જો મોડા પડ્યા હોત, તો સૂર્ય વધુ જાયે ચઢવાથી એનાં કિરણ ધુઆં
પર પડત અને ત્યાં પછી વક્રીભવન થઈને જે ધનુષ્ય રચાત એ
જોવાનો આનંદ જોર જ હોત. પણ અર્વાચીન જીવનની ધ્યાનતરફ
ઉતાવળ સંજોગવશાત્ આજની ધડીએ તો અમારે કપાળે પણ લખાઈ
હેવાથી એ આનંદ અમારો ચવાનો નહોતો. વળા એવા ખરર પણ
મધ્યા ક કાર્તિકી પૂનમના મેળા વખતે આવીએ તો ચોમાસું તુર્તતું
ગએલ હોવાથી, ધોધ આમ એક નાના ખુણામાંથી ખીતોખીતો નહિ

પણ પાપાણુઝોટા પર યદને, આના કરતાં ઘણો વધારે વિશાળ પ્રવાહે વહે ને ધસારાખંધ પડે છે. એ દરમ્યાં કેંક ખરેખરી ભવ્યતા વાતાવરણમાં ને મનમાં ઉત્પન્ન થતી હોવી જોઈએ. એના પ્રેર્યા કવિ-ઓએ વર્ણન વિસ્તાર્યો હોય એટલે મારા જેવો કવખતનો મુસાફર ઉતરેલે ચહેરે જ અર્ધાંધી પાછો ફરે ને ? ... કવિઓ નિર્દોષ છે; કુદૃષ્ટ હું તે હું.

અમે જ્યાં ભેડેલા, તેની ડાબી બાજુ જરા આગળ ઉપરવાસ હું ગયો ને પહેલાં દાય, પછી પગ, એ નિર્માણ વહેતાં શીતળ નીરમાં મૂક્યા. એનો મીઠો સ્પર્શ અનુભવ્યા કરવા એમ ને એમ ઓછામાં ઓછા પા કલાક તો મારે રહેવું 'તું'. પણ ફરીથી કાળમર્યાદા આડી આવો : જોગણીઓ તથા આરસેની પતાવીને અમારે અગિયારે ઘરમાં દાખલ થવું જ જોઈએ એવું હતું. કમને હું જીઠ્યો અને સૌની સાથે પાછો ફર્યો.

મારી મૂળ સમજણ — શાથી, તે કાણુ જાણે — એવી હતી કે નર્મદાનું મૂળ જ અહીં છે. પણ આજે ભણ્યું કે એ તો સાઠેક માઇલ દૂરના અમરકંટકમાંથી નીકળે છે ને પેલી લાંબેરી પહાડી દિવાલની પાછળથી અહીં આવે છે. જિનજિન રૂપે આવ્યા પછી, ઘોધ પછી, ખાડામાં યદને થોડુંક વહે છે; ત્યાર પછી તો જળરહસ્ત ખડકોની નીચે યદને ગુપ્ત પ્રવાહે વહેવા માંડે છે. એ પ્રવાહ પશ્ચિમ ભણીનો. પાછી એ બહાર નીકળે છે એ તો અગ્નિખૂણે વાંક લીધા પછી. ભેડાઘાટના બાવણુ આરસી ખડકોની પાસે.

૩

જોગણીઓનું યાનક ટેકરી પર છે. યોગાનની વચ્ચેવચ્ચ ગૌરી-શંકરનું મંદિર, તેમાં કાળા પથ્થરમાંથી કોરેલી પોહિયારવાર શિવપાર્વતીની મૂર્તિ. એમાંથી એકેના મોં પર બાર જેવું કેં ખાસ નહિ. મેહાદેવનું

ધ્યાન તો પોઢિયાને જરાજર હાકવા કરતા ડોક ફેરવીને, પાછળ બેઠેલ પ્રિયા ઉમાને જાણે નેણુજાણે વીંધવામાં રોકાયેલું વધુ લાગ્યું. (આટલા-પૂરતું કૈંક ભાવદર્શન એમના મુખે હતું એમ સ્વીકારવામાં વાધો નથી.)

ત્યાં લગી યુરોપીઓ વગેરે બિનહિંદુને આવવાની છૂટ છે એમ પાટિયા પરના લખાણ પરથી વર્તાતું, ત્યાં એ જોડા ઉતારેલ; છતાં પૂજારી મને કહે “ધર્મબ્રજ હોં; જુતાં ધર ઉતારતે” હોં.” તેના ક્રોધનું ખરું કારણ તો એ હતું કે અમારા મુખ્ય આગેવાને તેને પૈસો પણ આપ્યો નહિ. ન આપવાનું કારણ વળી એવું હતું કે જો બપોરનો વખત હોય (અત્યારે તો પૂજાસમયને લીધે બધું ખુલ્લું) તો ખાસ પ્રયાસ કરી તાણું ઉઘડાવતું પડે છે ને એ વેળા આપણું ઘટે ખરું. પણ, મારા સાથીઓ અહીં જ્યારે ઉવટ આવ્યા હશે, ત્યારે થોડા વધુ પ્રમાણમાં પૈસા પૂજારીએ કઢાવેલા તેથી આજે તેને કૈં મળવાનું નહોતું. એ મારી તરફથી એકાદ આનો તો (પૈસાએ કરેલ મિત્તજપ્રદર્શન છતાં) આપ્યો હોત ને તો પછી ધર્મધુરંધર કે એવો ખિતાબ તેને મુખેથી પામ્યો હોત. પણ મારા યજમાનથી જુદો પડી કૈં આપવાનું હીક લાગ્યું નહિ.

ચોગાનની વંડીની અંદરની પાસ ૬૪ ગોખામાં ૬૪ જોગણીઓની મૂર્તિઓ છે. તે એકેએકને મુસલમાનોએ ઓછી કે વધુ ખંડિત કરી છે. આવી મૂર્તિઓ આમ કાયમ રાખવાથી હિંદુ પ્રજાની નામદી ચિરં-

ના જ મુખ પર ખરી સૌમ્યતા કે અસરકારક લયનકતા છે.

(એક મત એવો છે કે મૂર્તિને દરથી જોઈએ તો એ દરેકમાંથી અનુપમ સૌંદર્ય ઝરતું અનુભવાય છે. અમે તો પાસેપાસેથી જ જોઈ લીધેલી: વખત નહોતો તેથી, કે પછી અસહ છાપના કલાદર્દીઓ કુદ-રતે અમને નહિ સન્માન હોય તેથી.)

સાથીદારો એક જોગણીની છબિ લેતા હતા ત્યારે, છબિમાં હું પણ પડું વારતે મને જોખની આગળના ભાગમાં ગોઠવ્યો. પણ ‘ ફોટસ ’ લેતી વખતે લાગ્યું કે કેમરા સાવ નાનો છે તેથી છબિમાં અમે બંને જણુ ખરાબર નહિ પડીએ. તેમાં જોગણી તો આખી આવે તેમ હતું, પણ હું થોડોક ખંડિત થયો હોઈ તેવો જ આવવાનો, એમ લાગ્યું. એવે સ્વરૂપે ચિરંજીવ ચવાની જરા ય અલિકાપા મને નહિ તેથી બિડી ગયો અને છબિ પડાવ્યાનું માન એકલી જોગણીને જ લેવા દીધું.

મંદિરો તોડીફોડીને મખમલમાં મુસલમાનો તેમાંની મૂર્તિઓને મસીદનાં પગથિયાંમાં જડી લેતા એ તો પહેલાં સાંભળ્યું હતું. પણ આ મંદિરનાં પગથિયાં બિતરેતાં, આજે પહેલી જ વાર ને જાતે જોયું કે મંદિરશિલ્પના જ કોઈકોઈ ભાગને — એ મૂર્તિ કે મૂર્તિનો ટુકડો પણ હોય — પગથિયાંમાં બે ત્રણ ટેકાણે જડી લીધા છે. આ ખરાબર છે : મસીદમાં પેસતો મૂર્તિભંજક તો મૂર્તિ પર પગ મૂકીને જાય જ; એમાં કેં મોટી નવાઇ નહિ; ખરી મજા તો ત્યારે જ આવે ત્યારે મૂર્તિપૂજક કાફૂરને જ તેની મોંઘી અને માનીતી મૂર્તિને પગે ચાંપીને આગળ વધવું પડે તેવી રચના અહીંની જેમ કરી શકાય.

નીચે બિતરેતે અમે હેઠલા ડાકખંઝલામાં જઈ, ભેડાઘાટ માટેની હોડીની ગોઠવણ કરવા માંડી. ત્યાં પણ રંગભેદનો પ્રશ્ન આવીને બિભો. હોડી-વાળા કહે કેટલાક સોલ્જરોએ પોતાને માટે હોડી રાખી રાખવાનું કહ્યું છે માટે તમને એ નહિ મળે. વધુ પૂછતાં જણાવું કે સોલ્જરોએ હજી

પૈસા આપીને ટિકીટ નથી કદાવી આમ છતાં હોડીઓ રોકવામાં જે ધૃષ્ટતા અને અન્યાય એ લોકોએ દાખવ્યાં હતા તેની પર અમારા અગ્રણીએ બ્યારે હોડીવાળાનું ધ્વાન બેન્ચુ ત્યારે જ નેણે એક હોડી અમને આપવાનું સ્વીકાર્યું.

દાળ ઊતરીને અમે હોડી પાસે આવ્યા. નાની જ અમને મળે તેમ હતું. તેમા ત્રણનો જ સમાસ થાય. એટલે યજમાન મહેતાજી ને હું, એટલા જ બેઠા તેમાં.

કટક્ટ ... ! કટક્ટ ... ! કટક્ટ ... ! અસાંત નર્મદનીરમાં, કડાની સાથે ધસાતા હલેસાંના હાથાનો એટલો એક જ અવાજ સંભળાતો હતો ... ..

૪

જાણનગર

તા. ૩ : ૮ : ૧૯૭૩

એક પાસ એ અકસ્માત કે પ્રવાસજવરી તે દવાડે અધૂરી રહી; ખીજી પાસ આ આકૃત કે આટલે મહિને પણ તેને પૂરી કરી, કાલ-પરમમાં જ લખાણ છાપખાને મોકલવાનું. આવી રીતે, “સેતાન અને ઊંડા સાયર વચ્ચે” બેસીને, અઢાવીશ મહિના ઘૂમી સુતેલા સંસ્કારોને જગાડી, ખીજું કંઈ હવે અને તેમ ન હોવાથી, એ પ્રસંગનું એક મંથન તેમ જ બોલનું ચલચિત્ર કલ્પનાપટ્ટે સરકવા દઈ હું ... ..

કટક્ટ ! કટક્ટ ! કટક્ટ ! ... “જુઓ, આ પહેલા પીળા આરસ આવ્યા” કટક્ટ ! કટક્ટ ! “ને આ સુવાગી. કેટલા સુંદર છે !” કટક્ટ ! ... “દેખિયે ખાણુજી, યે ખંદરૂદ આયા” ... “યે હાથીપાઉં — ઝૈર આગે હરનકાલ આયગા” — અને પાસે ઊભી ઊભેલ જંગી બિહામણી ખડકદિવાલોમાંના ખાંચ કે સામસામાં આંતરનાં એ નામો. — કટક્ટ ! કટક્ટ ! કટક્ટ ! હોડી હવે વંકવોળામણા પ્રવાહમાં આગળ વધે છે; આને નહીતો પ્રવાહ કોણ કહે ? ગંભીર સાંત મર્યાદિત સરવર-

જળ જેવું જ લાગે છે આ તો : બંને પાસે ઊંચાઊંચા કાળમીંઠ ખડક; એવા જે વચ્ચેની પહેળાઇ થોડા જ વારતી; આગળ પણ, વાંકે વળતાં લગી, ખડક મિવાય કશું નહિ ... ખડકે રંગ બદલ્યા : ભૂરા અઢ્યા ને આખરે સફેદ આઢ્યા — પહેલા મેલખાયા, પછી ઊજળા-દૂધ. વચ્ચે એક વાર જતી વખતે જમણી પાસના એક નાના ખાંચની અંદર કાળાધૂર આરસનો ખડક પણ દેખાયલો. આરસો એવા નિરનિરાળા રંગ — ને તે આટલામાં પાસેપાસે જ — કેમ ધરતા હશે ? રંગો ક્યારથી હશે ? પહેલેથી જ ? કે વચ્ચે કાંઈ વાર પલટાયલા ? ... ' પહેલેથી ' એટલે શું ? એ પહેલ કેટલાં હજાર વર્ષ પર થયેલી ગણવી ? કે કાખે જ લેખાં લખવાં વધુ સારાં તેનાં તો ? કાખે લખો કે હજારે, પણ એ કલ્પવા યે કંઈ એવા અતિપુરાણા આદિકાળમાં મૂળે તો આ પ્રવાહને સ્થળે પણ નહર ખડકાળ પાપાણો જ હશે ને ? પછી એક યાદ-ગાર ચોમાસે પ્રલયકારી ખારે મેઘ આખા યે વિંધ્યપ્રદેશ પર તૂટી પડ્યા હશે — દિવસો ને દિવસો લગી; ના, કદાચ સપ્તાહો કે માસો લગી. એવી અનરાધાર વૃષ્ટિ એટલા દીર્ઘ સમયાવધિ સુધી ચલા વિના — એ બધો એક જ નહિ અનેક ચોમાસાનો પ્રભાવે હોય — અમરકંટકમાંથી તે અણુગણ બીપણ ધોધો શી રીતે પડે, એનાં અને આ સમસ્ત પ્રદેશના વનવિસ્તારોનાં જળો લળવાથી બંધાયેલો તે ગાંડોતૂર મહાપ્રવાહ શે ધસધસાટ અહીં આવીને એ પ્રાગૈતિહાસિક પાપાણોને ભેદતો, ભાંગતો, ચીરતો આગળ — આગળ, આગળ — આગળ, અરબી સમુદ્રની દિશામાં કે સર્વવિગ્નેતા ને સર્વસત્તાધીશની અદ્યાથી નિર્લોઢપણે વાધી રાખ્યો હોય.

કટક ! કટક ! ... હોડી પાછી ફરી ચૂકી છે. “ સાંખ, પેસા ડાલો. ” હું તાખે ચાઉં છું; પહેલાં આનો ને બીજો વાર તો એ આની પાણીમાં નાંખું છું; હોડીવાળો એ કેટલા ય વાંભ ઊંડાં પાણીમાં પેસી, સહેજ વારમાં સિકકો લાપ કરી, કમ્બરે એ ખોસતો હોડીમાં પાછો આવી જાય

હે. એ વજ્રમયોં આવું પરાક્રમ કરી શકે છે ને મને તો છાત્રકા પાણીમા
મુદ્ધાં તરતાં નથી આવડતું એ પિયારે શરમથી લાલ મોંએ હું નજીક
આવતા કિનારાને આતુરતાથી નિરખી રહું છું.

કટક્ ! કટક્ ! — કટક્ ! કટક્ ! કટક્ ! ... ..